

sistemul mondial modern

Immanuel Wallerstein

sistemul mondial modern

MERCANTILISM ȘI CONSOLIDAREA
ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE,
1600-1750

Volumul IV

Traducere de
DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU și
MARCEL Ghibernea

Capitolul V

ZONELE SEMIPERIFERIALE LA RĂSCRUCE

O trăsătură cu caracter permanent într-o economie mondială capitalistă este diviziunea ierarhică a muncii (și distribuția acesteia în spațiu). O trăsătură similară este însă și localizarea variabilă a activității economice și, în consecință, a anumitor zone geografice în cadrul sistemului mondial. Privind lucrurile prin prisma aparatului de stat, schimbările sistematice, dar nu continue, în forța economică relativă a localităților, regiunilor sau statelor pot fi considerate (și într-adevăr cel mai adesea așa sînt considerate) ca un fel de „mobilitate” ascendentă sau descendentă a statului ca entitate, o mișcare evaluată în raport cu alte state în cadrul sistemului interstatal. În secolul al XX-lea se vorbește despre „dezvoltarea” statelor. În secolul al XVII-lea se vorbea despre „bogăția” regatului, însă oamenii din secolul al XVII-lea vedeau adesea mai clar decît vedem noi astăzi că evaluarea era ordinală și nu cardinală, cel puțin în cadrul limitelor sistemului mondial modern. Schimbările de poziție au loc îndeosebi în perioadele de declin general sau stagnare; iar pentru acele state din mijlocul scării ierarhice, semiperiferia, mișcarea este realizată și afectată în primul rînd de acțiunea statului. Statele din semiperiferie sînt acelea care, în mod obișnuit, decad și se ridică.

Aceasta aduce a voluntarism, și într-o oarecare măsură este. O politică de stat inteligentă are o mare legătură cu ceea ce se întîmplă. Trebuie însă să adăugăm imediat două obiecții. În primul rînd, politica de stat nu este principala forță motrice, ci o variabilă de intervenție.

În al doilea rînd, nu toate aparatele de stat se pot folosi de o anumită politică cu aceeași speranță de reușită. Chiar dimpotrivă. Multe pot încerca, dar numai cîteva reușesc să ridice statul lor pe o treaptă superioară în diviziunea internațională a muncii. Aceasta pentru că succesul însuși al unuia elimină posibilitățile și alternativele celui alt. În secolul al XVII-lea erau numeroase zonele semi-periferiale care au rămas în urmă – Spania, Portugalia, vechea coloană vertebrală a Europei (Flandra, Germania de vest și de sud, precum și nordul Italiei); dar au fost cîteva zone care au făcut progrese: în special Suedia, Brandenburg-Prusia și coloniile „nordice” din America de Nord britanică (Noua Anglie și coloniile din centrul coastei Atlanticului). Primul grup de state a cunoscut aceleași evoluții la care ne-am referit deja în cazul zonelor periferiale, deși, din diverse motive, țările respective și-au menținut importante deosebiri structurale față de aceste zone. Cel de-al doilea grup de-abia începuse lupta pentru a deveni parte a centrului economiei mondiale din epoca respectivă. Pentru aceste din urmă entități, însuși faptul că au pornit pe acest drum constituia o realizare, nemaivorbind de faptul că au știut să transforme toate dificultățile economiei mondiale în propriul lor avantaj, evitînd să se îndepărteze de zonele din centru, așa cum s-a întîmplat celor mai multe zone periferiale și semiperiferiale.

În această privință, „declinul” Spaniei a constituit cel mai spectaculos fenomen al secolului al XVII-lea, sesizabil chiar și de oamenii din vremea aceea. Așa cum am văzut anterior, cauzele se găsesc în profunzimea structurilor economice și politice ale Spaniei, relativa sa slăbiciune constituind deja într-o măsură considerabilă o realitate a secolului al XVI-lea¹. Această slăbiciune fusese parțial pusă în umbră de puterea militară a Spaniei și de bogăția efectivă în metale prețioase; dar schimbările din economia mondială în ansamblul ei au ridicat vîlul de pe fața Spaniei, scoțîndu-i la iveală slăbiciunile, atît pentru spaniolii înșiși cît și pentru lumea întreagă. Dacă dorim o dată, poate anul 1596, momentul celui de-al doilea faliment al lui Filip al II-lea, va fi la fel de bun ca oricare altul. Acest faliment „a însemnat mai mult decît sfîrșitul superiorității financiare a nordului Castiliei: a însemnat totodată și spulberarea viselor imperiale ale lui Filip al II-lea”². Tabloul istoriografic tradițional al

Spaniei secolului al XVII-lea era acela al decadenței economice. Pentru Earl Hamilton, acest tablou constituia o exagerare, dar, cu toate acestea, adaugă el, secolul al XVII-lea a reprezentat „una din cele mai dificile situații din analele economice ale Spaniei”³. Ce știm despre producția agricolă a Spaniei din această perioadă? Nu afit cît am putea ști⁴. Secolul al XVII-lea a devenit o perioadă „a cîmpurilor necultivate și neirigate [și] a insuficienței acute a șeptelului”⁵. În legătură cu prima treime a secolului al XVII-lea, au avut loc numeroase discuții pe tema exploatării exagerate a pămîntului, cultivării anuale în locul rotației trienale a solului și deci a epuizării acestuia. Grînele de calitate mai slabă – meiul, sorgul și orzul – ca și porumbul au fost înlocuite cu grîu⁶, care ne reamintește de evoluțiile din zonele periferiale. Dezvoltarea producției de vin pe seama cerealelor, așa cum s-a întîmplat în sudul Franței, a luat o amploare afit de mare încît oamenii au început să facă schimb în natură, dînd vin pe grîu⁷.

O dată cu reducerea producției de cereale a apărut și un declin din punct de vedere cantitativ al exporturilor. În general, „ca exportatoare de materii prime, Spania nu a realizat [în secolul al XVII-lea] o performanță impresionantă”⁸. Totuși, în secolul al XVI-lea, Spania nu fusese o țară periferială limitată la exportul de materii prime. Fusese un centru al manufacturilor, iar declinul a fost și mai frapant în acest sector. Cel mai puternic declin al Spaniei s-a înregistrat în industria textilă. Toledo, centrul producției de mătase și pînzeturi al Spaniei, a fost practic desființat în cei 20 de ani dintre 1600 și 1620⁹. Așa s-a întîmplat și cu Segovia și Cuenca. Nu a decăzut numai industria textilă, ci și cea metalurgică și a construcțiilor de nave. În toate aceste trei „industrii de creștere” din Europa modernă timpurie, Spania „și-a pierdut piețele de export, pierzînd de asemenea o mare parte a piețelor interne și din colonii; le-a pierdut în favoarea englezilor, francezilor și olandezilor”¹⁰. Astfel, în această epocă de stagnare, Spania a suferit nu numai involuția agricolă specifică regiunilor periferiale, ci și o dezindustrializare. Efectul a fost dublu: pe de o parte, în interiorul Spaniei au avut loc o creștere a polarizării și un conflict regional; pe de altă parte, Spania a fost nevoită să-și cheltuiască avuția sa colonială pentru a supraviețui.

Încă din secolul al XVI-lea, în Spania se produsese o adâncire a deosebirilor dintre Castilia și celelalte regiuni ale țării. „Totul era o uneltire care să dea Castiliei o preponderență covârșitoare, din ce în ce mai mare”¹¹. Dificultățile economice în general, plus cheltuielile solicitate de puternica implicare a Spaniei în Războiul de 30 de ani au dus la o creștere continuă a impozitelor. Desigur, Castilia, ca și restul Spaniei, sau poate chiar mai mult, a dus pe umerii săi povara cheltuielilor; însă, așa cum observă Jaime Vicens Vives, Castilia s-a bucurat de „compensații colosale... : exploatarea continentului american; înfîietate culturală și politică în chiar inima Spaniei”¹². Este probabil că deosebirile s-au accentuat și mai mult. În orice caz, Catalonia și Portugalia, cele două regiuni principale care s-au menținut relativ la același nivel economic cu Castilia pînă la începutul secolului al XVII-lea, au simțit suflul unor noi presiuni economice în favoarea Castiliei¹³. Astfel, cînd guvernul, prin Olivares, a dorit mai mulți bani, „era logic ca, neîncrezători, [catalanii] să se apere în spatele puternicelor metereze ridicate de legislația autonomă a lui Ferdinand”¹⁴ – și nu numai catalanii. Au avut loc răscoale antifiscale în Oporto în 1628 și la Santarém în 1629 și „Revolta sării” în Țara Bascilor în 1632, principala cauză a acestora fiind noile impozite – „ultima picătură care a umplut paharul și a făcut ca poporul, deja stors prin alte forme de exploatare, să-și piardă răbdarea”¹⁵. Specific Cataloniei nu a fost faptul că resentimentele populare „au izbucnit brusc și exploziv la suprafață”¹⁶, ci faptul că acest resentiment popular s-a combinat cu „nemulțumirea burgheziei” și ambivalența „claselor guvernante ale Cataloniei”¹⁷. Aceste surse combinate de nemulțumire au făcut ca revolta catalanilor să fie atît de îndelungată și de amenințătoare¹⁸.

Exact în acest moment al reorientării economiei mondiale europene de la o epocă de expansiune și inflație la una a stagnării, Portugalia a devenit în mod legal parte din Spania – în Uniunea Iberică, sau în ceea ce vor numi portughezii mai tîrziu „captivitatea de 60 de ani”. Lipsa unui urmaș la domnie, plus o înfrîngere militară a portughezilor din partea marocanilor în 1578 la Alcazar-el-Kebir a permis regelui Spaniei să intre în Portugalia cu armata sa și să devină regele Portugaliei în 1580. Opoziția a fost slabă deoarece Uniunea avea

anumite avantaje pentru portughezi. Unul dintre acestea a fost anularea taxelor vamale de frontieră din peninsula, dînd acces Portugaliei la grîul spaniol fără taxă vamală¹⁹. Un al doilea avantaj l-a constituit faptul că Uniunea a dat burghezicii portugheze acces la imperiul spaniol, care în 1580 „ajunsese la apogeu și care apela puternic la inițiativele portughezilor, obișnuiți cu alte culturi și metode diferite de comerț, doritori să-și lărgască piețele pretutindeni, conștienți de imensele posibilități pe care le ofereau asemenea relații”²⁰. Din punctul de vedere spaniol, Uniunea avea avantajul economic că permitea accesul la noi rețele financiare într-un moment în care asupra administrației de stat castiliene apăsau dificultăți financiare tot mai mari. Bancherii portughezi puteau acum să intre în circuitul financiar al Castiliei – oficial după 1606, dar neoficial înainte de această dată.

Portughezii se bucurau de sprijinul lui Olivares, care căuta să soluționeze problemele financiare ale monarhiei. Bancherii portughezi erau legați de bursa din Amsterdam și probabil foloseau fonduri olandeze²¹. Ei erau, de fapt, aproape toți, *marranos*, adică evrei convertiți (*conversos*)²². Ei erau, în plus, comercianți-bancheri²³ și pentru ei accesul în Spania însemna și accesul în America hispanică – Buenos Aires, Rio de la Plata, Terraferma, Antilele²⁴. Mai mult, portughezii puteau profita de pe urma coloniei lor înfloritoare din Brazilia producătoare de zahăr²⁵, avînd protecția flotilelor spaniole²⁶. Astfel, în parte, și datorită avantajelor pe care le oferea Uniunea, portughezii s-au apărat împotriva primului suflu rece al secolului al XVII-lea; dar aceasta nu putea să dureze. Pe de o parte, spaniolii au început să reacționeze împotriva acestor avantaje ale portughezilor²⁷, ceea ce a luat ușor forma xenofobiei antisemite²⁸. Pe de altă parte, portughezii au ajuns și ei să fie nefericiți, deoarece spaniolii deveniseră din ce în ce mai incapabili să le ofere protecția de care aveau nevoie. Ocuparea Braziliei de către olandezi a fost pusă de portughezi în parte pe seama conflictului permanent dintre olandezi și spanioli²⁹. În orice caz, comerțul transatlantic al Portugaliei, care se menținuse în perioada dintre anii 1600 și 1630 mult mai bine decît comerțul transatlantic al Sevillei, a început să decadă³⁰. Aceste dificultăți din Brazilia au fost amplificate de pierderea, în

1638, a comerțului maritim cu aur vest-african în favoarea englezilor și olandezilor³¹.

Portughezii s-au răsculat în 1640, în același timp cu catalanii, dar fără diviziunile interne de clasă ale acestora din urmă, ceea ce „a făcut ca [burgheziei portugheze] să-i fie ușor să accepte trecerea de la relația cu Spania la independență”³². Portugalia și-a cerut independența și a pornit pe drumul relațiilor cu Anglia. La începutul secolului al XVII-lea ea și-a pierdut imperiul comercial în Asia în favoarea olandezilor, spune Boxer, deoarece aceștia din urmă „erau mult superiori din punct de vedere al puterii efective și al celei potențiale față de regatul sărăcit al Portugaliei”³³. Așa cum am văzut, acesta obținuse o anumită compensație prin unirea cu Spania; totuși, presiunea declinului economiei mondiale europene a eliminat chiar și compensația. Pentru Braudel, „marea întrebare este: Portugalia n-a fost oare pentru Spania, din punct de vedere economic, un partener de vremuri bune?”³⁴. În timp ce Spania este afectată astfel de un prea mic profit material, ea suferea în același timp efectele începutului epuizării coloniilor. În primul rînd, a avut loc marea recesiune a relațiilor comerciale dintre America și Spania, pe care Chaunu o plasează între 1622 și 1680³⁵. În al doilea rînd, se dezvoltă contrabanda ca o fațetă importantă a schimburilor europeno-americane, mai întii practică de olandezi³⁶, apoi de englezi și francezi³⁷. Treptat, în secolul al XVII-lea, s-a ajuns ca, prin relațiile directe ale statelor din centru cu America hispanică, „cea mai mare parte a nevoilor esențiale ale acesteia din urmă să fie satisfăcute pe calea contrabandei”³⁸.

Astfel, de-a lungul secolului al XVII-lea, Spania a devenit în cel mai bun caz o curea de transmisie pasivă între țările din centru și coloniile ei. Spania importa textile și pește uscat de Terra-Nova din țările din centru pe care le consuma acasă și, cînd nu luau drumul contrabandei, le expedia în colonii. Spania plătea parțial prin exporturi de materii prime din peninsulă, prin vopsele din colonii și, mai presus de toate, prin metale prețioase din America – „atracția principală a comerțului cu vechea Spanie”³⁹. Războaiele permanente – cu Provinciile Unite, cu Franța, cu Catalonia, cu Portugalia – într-o perioadă de criză financiară au dus la succesive bătălii de monede din cupru inflaționare, deosebit de

intense după 1650. Aceasta a determinat prin anii 1680 „prăbușirea totală administrativă și economică a Castiliei”⁴⁰. În asemenea circumstanțe, monarhia spaniolă a fost arareori în situația de a rezista violărilor și jafurilor puterilor din centru întreprinse în Americi sau chiar permanentei expansiuni a exportului manufacturilor din nord-vestul Europei în Spania însăși⁴¹. Rambert rezumă: „La sfârșitul secolului al XVII-lea, Spania ocupa în economia mondială un loc special; era o piață vastă practic neexploată spre care rivneau puterile europene... [Spania] trăia într-o strînsă dependență [față de țările mai avansate]”⁴².

Portugalia era confruntată, mai mult sau mai puțin, cu aceeași situație. În ceea ce privește textilele engleze din perioada Restaurației, atât Portugalia cît și Spania „au deschis perspectivele unor uriașe piețe de peste mări, deși comercianții englezi puteau face comerț prin intermediari numai cu America de Sud”⁴³. De fapt, tratatele succesive anglo-portugheze din 1642, 1654 și 1661 au implicat Anglia chiar mai mult în Brazilia decît în America hispanică⁴⁴. Inserarea Angliei în comerțul triumfiular portughez (făcîndu-l tetragonal) va plasa Portugalia „din ce în ce mai mult la periferie”⁴⁵. Cînd ascensiunea economică temporară, care a început aproximativ în 1650 în Europa, în general, și în Portugalia în particular, a luat sfîrșit în 1670⁴⁶, Portugalia a făcut un efort curajos de a scăpa de această poziție de intermediar, de curca de transmisie, adoptînd remediul universal al secolului al XVII-lea – mercantilismul – politica recunoscută deschis a marchizului de Fronteira și a ducelui de Ericeira, secretari de stat din 1675 pînă în 1690. Portughezii au conceput aceasta ca o imitare a politicii lui Colbert. Ei au importat tehnicieni francezi pentru a-i ajuta să creeze industrii care să poată concura cu industriile engleze și franceze⁴⁷ și au înființat o companie comercială pentru comerțul cu sclavi africani pentru a încerca să preia de la Spania această afacere. Într-un anumit moment, ei au mărit valoarea nominală a monedei cu 20%, sperînd să atragă metale prețioase, îndeosebi din Spania⁴⁸.

Tot ca rezultat al crizei din anii 1670, Portugalia și-a reluat acțiunea de căutare în Brazilia a metalelor prețioase⁴⁹, deși pînă în 1693-1695 nu se va descoperi de fapt nici o cantitate mai importantă de aur⁵⁰. Criza a dus în plus la căutarea unor noi piețe de export și chiar în

perioada respectivă s-a deschis o largă piață de export pentru vinul de Madeira. Englezii au descoperit că „Madeira era vinul care se putea păstra și transporta cel mai bine în zonele cu climă caldă”⁵¹. Ei l-au apreciat atât de mult încât în Actul de navigație din 1663 vinul importat din Madeira și din Azore făcea parte din cele trei produse exceptate de la regulile antrepozitului, care cereau ca mărfurile provenite din Europa să treacă prin Anglia în drumul lor spre coloniile britanice din cele două Americi⁵². Indiile de Vest britanice și Noua Anglie au devenit rapid principala piață pentru aceste vinuri⁵³, iar importanța viticulturii a crescut permanent în Portugalia⁵⁴. Ericeira a murit în 1690, iar prin 1692, mercantilismul portughez a dispărut. Ce se întâmplase? Godinho dă trei explicații⁵⁵: prima, faptul că atât criza comercială generală din 1690, care a făcut să crească prețul mediu al zahărului și al tutunului, cât și avantajul obținut de portughezi ca urmare a dificultăților temporare ale olandezilor au luat sfârșit; a doua, vânzarea vinului în coloniile britanice din cele două Americi a crescut permanent, la care s-a adăugat faptul că, drept rezultat al războiului anglo-francez, Anglia a interzis importul vinurilor franceze, importând în locul acestora vinuri portugheze⁵⁶; a treia, a început goana după aurul brazilian⁵⁷.

Mercantilismul fusese adoptat ca o politică de răspuns la o criză comercială acută⁵⁸, dar forțele antimercentile indigene se întăriseră deja prea mult și era imposibil să fie împiedicate să se afirme politic în clipa în care climatul redevenea oarecum favorabil intereselor lor⁵⁹. Portughezii au acceptat tratatele Methuen în 1703 și în 1713, ceea ce, potrivit cuvintelor lui Godinho, „în fond a confirmat o situație *de facto*”⁶⁰, creată încă din 1692 și care provenea din toate evenimentele secolului al XVII-lea. Faimoasele tratate, modelul pentru teoria lui Ricardo a binefacerilor diviziunii internaționale a muncii, nu au creat englezilor privilegii, le-au *recreat*, însă, pe acelea păstrate cu sfințenie în tratatele din 1642, 1654 și 1661⁶¹. Țesături englezești contra vin portughez – avea să devină simbolul glorios al politicii comerciale a whig-urilor⁶².

Dacă perioada mercantilismului sub Ericeira (1675-1690) a fost intervalul scurt în care portughezii s-au împotrivit descreșterii tot mai mari a rolului lor în

economia mondială a epocii respective, Războiul de succesiune la tronul Spaniei poate fi interpretat ca o încercare asemănătoare a spaniolilor, și ea zădărnicită. Statul spaniol devenise atât de slab în secolul al XVII-lea, încât, începînd cu pacea de la Rijswijk din 1697, Franța, Austria, Anglia și Provinciile Unite s-au tîrguit pentru împărțirea imperiului spaniol. Prin 1702, Spania și-a legat soarta de Franța, împotriva restului Europei, inclusiv a Portugaliei, care a semnat în anul următor Tratatul Methuen⁶³. Din punctul de vedere britanic, francezii se înfruptaseră de prea mult timp și prea mult din „plăcinta” spaniolă, iar o succesiune la tronul Spaniei a unui Bourbon amenința să reducă și mai mult porția englezilor – nu atât în cele două Americi, unde aceștia îi manipulasera deja pe francezi cu mai multă iscusință, cît în Spania însăși și, în general, în regiunea Mediteranei⁶⁴. Războiul, așa cum era dus de Franța și Anglia, s-a întins mult dincolo de Spania și a reprezentat o încercare de a-și distruge reciproc rețelele comerciale, îndeosebi prin piraterie⁶⁵. După opinia lui Arsène Legrelle, „istoria Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei nu [a fost] istoria internă a Spaniei”⁶⁶. Francezii și-au dat seama destul de curînd că preocuparea principală a aliaților lor spanioli nu era aceea de a promova interesele Franței, ci de a scoate Spania din strîmtorarea economică în care se găsea⁶⁷.

Revolta din Catalonia trebuie privită în aceeași lumină. Catalonia trecuse printr-o lentă refacere economică după 1670, în mare parte pentru că „povara impozitelor era mai ușoară și...epuizarea economică fusese mai puțin completă” decît în Castilia⁶⁸. Această prosperitate moderată a avut la bază rolul de intermediar comercial. O Spanie mercantilă și centralizată nu ar fi servit „această clasă în dezvoltare care...visa la «un comerț liber» și să ajungă o a doua Olandă”⁶⁹. În plus, „Franța, ca putere, era inamicul”⁷⁰, care, în 1659, prin tratatul Pirineilor, pusese stăpînire pe teritoriul Cataloniei. Astfel ia naștere Mișcarea catalană – o mișcare a grupurilor conducătoare, și nu o revoltă populară ca în 1640 – care „s-a pus la dispoziția «aliaților» anglo-austrieци pentru a realiza recucerirea peninsulei aliate Franței”⁷¹. De această dată a fost mai puțin o mișcare ce urmărea separarea de Spania, cît o mișcare ce dorea să apere interesele economice ale

burgheziei catalane, împiedicînd grupurile cu concepții mercantile să vină la putere în Spania⁷². Or, o concepție mercantilă era, în acest context, progresistă, o concepție la modă⁷³. Care a fost rezultatul Războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei? Spania a fost obligată să renunțe la teritoriile ei din atara peninsulei. Chiar și mai important, Spania a trebuit să semneze Tratatul Asiento cu Anglia, dînd acesteia dreptul, deținut înainte de Franța, de a duce sclavi în Indiile spaniole (un minimum de 4800 pe an); două aspecte caracteristice care nu faceau parte din anteriorul tratat Asiento cu francezii le constituiau o așezare a unei comunități engleze în valea râului La Plata și permisiunea ca anual un singur vas de 500 tone să transporte marfă diversă în America hispanică⁷⁴. Numeroasele tratate care au pus capăt războiului au fost „o victorie incontestabilă a coaliției împotriva lui Ludovic al XIV-lea”⁷⁵, dar în special pentru Anglia⁷⁶.

În Spania, însă, catalanii au fost abandonati de aliații lor, iar Filip al V-lea a putut să treacă la centralizarea Spaniei. Aragon și Catalonia și-au pierdut privilegiile și instituțiile prin proclamarea, în 1716, a așa-numitului Nou Plan (*Nueva Planta*)⁷⁷. Legile (*furs*) care garantau privilegiile Valenciei fuseseră deja abolite în 1707⁷⁸. Numai Navarra și Țara Bascilor, care rămăseseră loiale lui Filip al V-lea, și-au păstrat privilegiile (*fueros*), fiind cunoscute din acel moment sub denumirea de Provinciile Exceptate⁷⁹. În contextul acordului general interstatal și al Tratatului Asiento, această centralizare a Spaniei nu putea să atingă obiectivele pe care și le propusese⁸⁰. Prevederile Tratatului de la Utrecht nu permiteau Spaniei să modifice taxele în dezavantajul Marii Britanii. Mai mult decît atît, cursul conversiei impozitelor în argint în monedă curentă (*vellón*) a fost fixat la nivelul care predomina la sfîrșitul domniei lui Carol al II-lea în 1700. Aceasta a făcut „realmente imposibilă existența unor taxe vamale cu adevărat protecționiste”⁸¹.

Nu există nici o îndoială, după cum subliniază Romero de Solís, că triumful Bourbonilor în războiul spaniol de succesiune „a fost triumful claselor de mijloc și al micii nobilimi asupra bisericii și a aristocrației senioriale”⁸². După cum nu există nici o îndoială că Filip al V-lea va încerca, „în limitele permise de Tratatul de la Utrecht”, să pună capăt rolului semiperiferial al

Spaniei⁸³. Este însă oare adevărat, după cum susține Kamen, că: „Degrevată la Utrecht de povara Italiei și a Țărilor de Jos, țara se putea consacra refacerii interne și redresării pe plan extern”⁸⁴? Fără îndoială, Bourbonii au încercat. Dar, așa cum însuși Kamen susține, creditul necesar începerii tentativei îl găsim în timpul domniei lui Carol al II-lea și în anul 1680, aceeași perioadă în care Portugalia făcea tentativa. „Cînd Filip al V-lea s-a urcat pe tron, Spania scăpase în cea mai mare măsură de haosul monetar care o marcase aproape un secol”⁸⁵. Este clar că, oricît de mari ar fi fost eforturile regilor Bourboni, Spania nu și-ar fi schimbat prea mult rolul economic în secolul al XVIII-lea; de fapt, în timpul reluării, după 1750, a expansiunii economiei mondiale, ea va pierde imperiul său din America. Nu ar trebui oare să comparăm ceea ce au realizat regii Bourboni cu ceea ce ar fi putut să realizeze dacă Tratatul de la Utrecht nu s-ar fi încheiat cu Tratatul Asiento și cu slăbirea capacității Spaniei de a continua tactica mercantilă? Lui Filip al V-lea i se poate *probabil* atribui meritul de a fi oprit slăbirea și mai mult a rolului Spaniei în economia mondială, cel puțin pentru un timp; nu se poate spune însă că el a inversat tendința. În măsura în care Spania a obținut vreun succes în reddezvoltarea bazei industriale, aceasta s-a făcut pe seama Franței, nu a Angliei⁸⁶.

Problema-cheie era Asiento. Bineînțeles, englezii au realizat profituri imense din comerțul cu sclavi. În plus, Asiento a făcut posibil ca acest comerț legal „să fie folosit drept paravan în spatele căruia să se importe mărfuri interzise în coloniile spaniole”⁸⁷. Volumul acestui comerț ilegal sub egida companiei South Sea a devenit imens prin anii 1730⁸⁸. „Comerțul de contrabandă era parte integrantă a fiecărei faze a operațiunilor companiei South Sea”⁸⁹. Acesta a devenit una din cauzele importante ale „Războiului pentru urechea lui Jenkin”^{*} în anii 1740⁹⁰. Comerțul de contrabandă opera în primul rînd din Jamaica, dar și din Barbados și Buenos Aires⁹¹.

* Război împotriva Spaniei provocat de adversarii lui Walpole în scopul de a-l răpi acesteia coloniile. Războiul a fost declanșat de prezentarea în Camera Comunelor a unui oarecare căpitan de vas Jenkin, care a relatat că bricul său *Rebecca* a fost percheziționat de spanioli, care i-au tăiat căpitanului o ureche.

El a reușit să micșoreze considerabil traficul prin Cádiz⁹². Ceea ce nu au putut obține englezii ca avantaj din comerțul lor direct cu America hispanică⁹³, au realizat prin comerțul indirect prin Cádiz, în care Spania a folosit în cele din urmă metale prețioase din America pentru a-și achita plățile restante către Anglia⁹⁴. Scurgerea metalelor prețioase din Spania a fost însoțită de un buget de stat într-un dezechilibru cronic și mereu crescând, generat tocmai de centralizarea regilor Bourboni, ceea ce a dus, între 1701 și 1745, la o creștere de trei ori a cheltuielilor Coroanei⁹⁵. Eforturile francezilor de a se opune englezilor în Spania și pretutindeni în lume au dat Spaniei un moment de răgaz; dar în cele din urmă, la sfârșitul războiului de 7 ani, în 1763, când Franța era „practic eliminată ca factor în situația colonială din America, Spania a fost lăsată singură să se confrunte cu amenințarea Angliei în următoarele două decenii”⁹⁶. În îndelungatul interval de timp dintre 1600 și 1750 sau 1763, Spania s-a dovedit incapabilă să oprească valul a ceea ce a ajuns să fie cunoscut ca „decadența” Spaniei.

Alături de comerțul său înfloritor, licit și ilicit, cu Spania și America hispanică, comerțul Angliei, licit și ilicit, cu Portugalia și Brazilia a fost chiar și mai important⁹⁷. Efectele tratatelor Methuen au fost imediate. Într-un deceniu, importurile portugheze din Anglia au înregistrat un volum mai mare decât dublu – dar exporturile sale au crescut numai cu 40%. Tratatul a redus la zero industria textilă „încă în fașă”⁹⁸. Acest lucru a fost însoțit de creșterea de cinci ori a producției de vin portughez între 1670 și 1710, care „a absorbit cea mai mare parte a capitalului portughez disponibil, și, ceea ce era și mai important, o tot mai mare cantitate de forță de muncă portugheză”⁹⁹. Avantajul pe care îl prezenta pentru Anglia vinul portughez față de cel francez consta în faptul că, deși era mai scump, nu trebuia plătit în metale prețioase, ca în Franța, grație cantității de textile englezești exportate în Portugalia¹⁰⁰. Pe cumpărătorul englez îl costa probabil mai mult, dar oamenii de afaceri burghezi din Anglia prosperau. Comerțul cu vin nu era, de fapt, foarte avantajos pentru Portugalia. În plus față de impactul negativ pe care îl avea asupra produselor industriale, acest comerț era „controlat în mare măsură de oamenii de afaceri englezi care își însușeau cea mai mare parte a profiturilor”¹⁰¹.

Avea, aşadar, toate motivele ducele de Choiseul, ministrul afacerilor externe al Franţei, să afirme în 1760 că Portugalia „trebuie privită ca o colonie engleză”¹⁰².

Totuşi se exporta mult mai puţin vin, în termeni valorici, decît se importau textile. Deficitul balanţei comerciale cu Anglia, neglijabil pînă în anul 1700, a crescut la circa 1 milion lire sterline anual¹⁰³. Din fericire pentru Portugalia, aceasta continua să fie cel puţin o ţară semiperiferială. Ea avea propria sa colonie, şi încă una bogată, Brazilia¹⁰⁴. Aurul brazilian a fost acela care a făcut posibilă echilibrarea comerţului portughez cu Anglia din perioada după 1710 pînă la mijlocul secolului¹⁰⁵. Istoricul portughez J.P.Oliveira Martins nota cu amărăciune în 1908: „Aurul brazilian trecea numai prin Portugalia pentru a ajunge în Anglia unde se efectuau plăţile pentru făina şi textilele cu care Anglia ne hrănea şi ne îmbrăca. Industria noastră se compunea din opere şi rugăciuni”¹⁰⁶. Anglia, pe de altă parte, a obţinut o infuzie de metale preţioase foarte necesară, care permitea rezervelor sale monetare să se situeze la nivelul participării ei tot mai mari la producţia generală şi la comerţul economiei mondiale¹⁰⁷. Mai mult decît atît, Anglia a reuşit să acapareze nu numai comerţul ilicit cu aur, dar şi cel de contrabandă cu metale preţioase¹⁰⁸. Istoricul englez Charles Boxer găseşte în aceste aranjamente o consolare pentru Portugalia: „Avantajul pe care Portugalia l-a obţinut din posesiunile sale şi din resursele sale care proveneau din acestea a făcut [ca Portugalia] să scape de soarta pe care au avut-o Scoţia şi Catalonia”¹⁰⁹. Judecînd prin prisma a ceea ce înseamnă avantaj în secolul al XX-lea, Portugalia ar fi putut s-o ducă mai bine dacă ar fi fost mai săracă (fără Brazilia) în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Povestea Scoţiei şi a Cataloniei este complexă, dezvoltarea ulterioară a industriei lor depăşind limitele acestei discuţii, dar, probabil, aceste două ţări nu au fost afectate de faptul că ele nu au avut o Brazilie care le-ar fi permis ca schimbul inegal cu Anglia, avantajos pentru anumite grupuri portugheze, să aibă loc fără revolte politice interne. Producătorul direct brazilian a fost acela care a plătit preţul acestei situaţii, dar în vremea aceea în Portugalia s-a făcut simţită o mai mică presiune în vederea unor schimbări structurale.

Dacă statele din Peninsula Iberică, care în secolul al XVI-lea au fost glorioșii colonizatori și cei ce supravegheau mișcarea metalelor prețioase, aveau să decadă în secolul al XVII-lea atât de dezonorant în rolul de simple curele de transmisie ale manufacturilor din nord-vestul Europei, ce s-a întâmplat cu regiunile care fuseseră mari centre industriale în secolele al XV-lea și al XVI-lea? Coloana vertebrală a Europei – partea de nord a Italiei, statele germane din sud și vest și sudul Țărilor de Jos (Țările de Jos spaniole) au decăzut și ele, dramatic, dar într-un mod diferit. Neavînd colonii și deci nici surse de metale prețioase sau materii prime tropicale cu care să plătească importul mărfurilor, acestea aveau pentru a supraviețui numai propria lor industrie și agricultură, precum și îndelungata lor experiență comercială și financiară.

Secretul supraviețuirii lor l-a constituit așa-numitul *Verlagssystem*. Acest sistem a fost definit în esență prin următoarele caracteristici. Adevăratul producător lucra la domiciliu cu propriul său echipament. El folosea propriile sale unelte. Fie că era un meșter care avea cîțiva ucenici, fie că lucra singur sau în mici grupuri de familie, el primea materia primă necesară pentru prelucrarea ei de la un negustor-antreprenor (*Verleger*), care primea, în consecință, dreptul de „a cumpăra” produsul prelucrat la un preț stabilit și care se angaja să transporte produsul pe piață. Dacă producătorul lucra singur sau într-un mic grup de familie, el lucra în mod normal numai cîteva ore pe zi, combinînd această activitate productivă cu altele. Adesea, din felul în care funcționa sistemul rezulta o îndatorare cronică a producătorului față de negustorul-antreprenor, care semăna cu situația de iobăgie provocată de datorie, ce predomină în vremea aceea în diversele tipuri de producție agricolă.

Verlagssystem-ul era deja cunoscut în Evul Mediu, dar s-a răspîndit într-o măsură mai mare în secolul al XVI-lea, îndeosebi în industria urbană¹¹⁰. Acest sistem a fost adesea aplicat în industria textilă, dar a fost folosit aproape în toate genurile de producție industrială¹¹¹. În perioada stagnării din secolul al XVII-lea, *Verlagssystem*-ul s-a răspîndit și mai mult decît în secolul al XVI-lea, însă cu o modificare importantă. Pretutindeni în Europa industriile bazate pe acest sistem au trecut în zonele rurale. Motivul principal era creșterea profitului

negustorului-antreprenor. Braudel ne spune: „Oriunde era introdus, sistemul însemna o lovitură dată breslelor”¹¹². Atîta timp cît procesul de producție rămînea în orașe, însă, breslele se aflau într-o poziție politică ce le făcea apte să reacționeze *dinăuntru* acestui sistem, îndeosebi în anii prosperi, reglementînd prin contracte relațiile dintre negustorul-antreprenor și meseriașul-producător¹¹³.

Odată industria amplasată în zonele rurale, negustorul-antreprenor scăpa de bresle¹¹⁴, înlocuind pe meseriași din bresle cu țărîimea care „constitua o forță de muncă mult mai ieftină”¹¹⁵. O amplasare rurală garanta și o dispersare fizică a forței de muncă, reducînd la minimum riscurile pe care le prezentau organizațiile muncitorești atîta timp cît distribuția se afla încă concentrată în mîinile cîtorva mari negustori-antreprenori¹¹⁶. Kellenbenz subliniază cît de important este să realizăm că acest sistem nu era deloc static¹¹⁷, ci răspundea evoluției situației economice. Una din căile prin care s-a dezvoltat a fost aceea care a dus la o permanentă dependență¹¹⁸ a muncitorilor de negustorii-antreprenori, dependență care se extindea tot mai mult. *Verlagssystem*-ul avea, în special în țările semiperiferiale, o trăsătură în plus care trebuie sesizată. El era adesea în mîinile negustorilor-antreprenori *străini*. Olandezii, care dețineau puterea hegemonică, erau pretutindeni: în orașele-state din Marea Nordului și Marea Baltică; în Brandenburg, în Scandinavia, în Kurland și Rusia; în Renania și nordul Italiei. În multe din aceste regiuni erau instalați și englezi și francezi. În secolul al XVII-lea, vechi grupuri de antreprenori, ca de exemplu cele ale italienilor, jucau un rol mai mic, dar încă semnificativ. Grupuri străine ale unor „minorități” au înflorit și ele: hughenotii în statele germane, în America de Nord, Elveția, Olanda și Anglia; evreii erau peste tot; menoniții în cîteva zone germane de importanță primordială¹¹⁹.

Verlagssystem-ul a marcat începutul proletarizării, tot așa cum corupția funcționarilor și folosirea trupelor de mercenari au marcat începutul birocratizării (adică proletarizarea) serviciilor de stat. În cadrul acestui sistem, producătorul direct era, formal, proprietarul mijloacelor de producție, dar în fapt devenea un angajat al comerciantului-antreprenor, care controla venitul real al

producătorului și își însușea plusvaloarea, fără să fie totuși în situația de a-și arăta eficiența maximă prin supravegherea directă la locul de muncă¹²⁰. (Prin analogie, situația era aceeași în rîndul funcționarilor de stat.) Faptul că statele semiperiferiale aveau cît de cît industrii pe baza *Verlagssystem*-ului le deosebea în această perioadă de regiunile periferiale. Faptul că aceste industrii din regiunile semiperiferiale tindeau să fie parțial sub controlul unor grupuri neindigene și astfel le era greu să obțină o legislație care să le protejeze, le distingea de industriile regiunilor din centru din vremea aceea. *Verlagssystem*-ul era ceea ce Mendel denumesc în cunoscuta sa formulă proto-industrializare¹²¹, deși nu cred util să apreciem această industrializare ca proto-, pentru că termenul nu exprimă realitatea. *Verlagssystem*-ul era mai puțin eficient, dar de fapt exploata mai mult forța de muncă decît sistemul fabricilor¹²², și de aici concluzia că era sistemul ideal pentru o epocă de relativă stagnare.

Vechile industrii ale zonelor coloanei vertebrale au suferit un declin în secolul al XVII-lea. Acesta a fost deosebit de puternic în nordul Italiei, manifestîndu-se îndeosebi în statele germane, ca și în partea de sud a Țărilor de Jos. Romano descrie situația din nordul Italiei în termeni sumbri. El o rezumă ca urmînd patru tendințe: declin al populației urbane (dar nu totale); declin al producției industriale în centrele clasice (Florența, Milano, Veneția; și, de asemenea, Neapole), îndeosebi pentru țesăturile mai ieftine; declin în comerțul distributiv; și declin al prețurilor și al banilor în circulație, dar cu salarii relativ neschimbate (ceea ce a dus la șomaj și de aceea la o creștere a numărului de nevoiași și vagabonzi). Astfel, economia *urbană*, după cum apreciază Romano, a fost între 1620 și 1740 într-o „stare de depresiune extremă”. În plus, Romano vorbește despre „involuția generală a economiei agrare italiene”¹²³. El consideră că Italia este indiscutabil o parte a acelei majorități din Europa secolului al XVII-lea care (spre deosebire de Anglia, Provinciile Unite și într-o oarecare măsură Franța) trăia „sub semnul involuției”¹²⁴. După părerea lui Romano, Italia a pierdut deci, ca și în secolul al XIV-lea, „o mare ocazie istorică de reînnoire”, deoarece avea o „întreagă clasă conducătoare pregătită să reziste” crizei și „să iasă din acea noapte lungă” slăbită dar intactă¹²⁵. Procacci atacă abordările voluntariste ale

conceptului de oportunitate pierdută¹²⁶; iar Sella atacă descrierea empirică, susținând că aceasta este exagerată. Sella crede că spre sfârșitul secolului al XVII-lea, scena industrială a nordului Italiei era „departe de a fi neproductivă” și că mărfurile manufacturate dețineau încă un „loc remarcabil” în exporturi¹²⁷. Mai mult decât atât, susține el, cei de la sate (în special în Lombardia) o duceau totuși mai bine - într-un secol al XVII-lea despre care se spune că a fost „de mare suferință, adaptare și rezistență” la vicisitudini¹²⁸.

Evaluări la fel de variate întâlnim și în literatura tratând despre statele germane din vest și sud. Încă din secolul al XIX-lea, Schmoller pusese accent pe „dependența necondiționată” de Olanda a acestei regiuni în perioada dintre anii 1600 și 1750¹²⁹. O sursă din anul 1770 citată de Beutin menționează că în vremea aceea Frankfurt nu era „altceva decât un mare antrepozit, dominat de olandezi”¹³⁰. Anderson vorbește despre o „economie renană îngrădită”¹³¹, rezultat al controlului olandezilor asupra ieșirilor sale la mare. Kuske apreciază că, începînd de la sfârșitul secolului al XVI-lea, în Renania asistăm la o „perioadă a pasivității”¹³², iar Liebel descrie „efectul devastator” al războaielor din secolul al XVII-lea asupra orașelor din Swabia - Augsburg, Ulm, Nürnberg¹³³. Kisch vorbește mai degrabă despre „influența transformatoare a optimismului olandezilor din vecinătate”¹³⁴, considerînd aceasta ca o explicație a faptului că Renania „a scăpat de depresiunea” care a afectat cele mai multe regiuni din Germania în secolul al XVII-lea¹³⁵.

Cînd ne întoarcem spre partea de sud a Țărilor de Jos, găsim aceleași discuții. Ni se prezintă opinia clasică a lui Pirenne - declinul economic rezultînd din închiderea râului Scheldt și din incapacitatea de a obține măsuri protecționiste fie din partea spaniolilor, fie din partea austrieilor¹³⁶. Această opinie este întărită de Stols, care susține că flamanzii nu erau în stare să profite de pe urma olandezilor în ciuda legăturii lor continue cu spaniolii în secolul al XVII-lea, deoarece aceștia îi suspectau de posibile sentimente pro-olandeze¹³⁷. Brulez, pe de altă parte, insistă asupra faptului că situația la Anvers în secolul al XVII-lea era „mai puțin rea decât am crezut pînă acum”¹³⁸. Brulez explică aceasta prin rolul permanent al Anversului de *Dispositionshandel*, unde se

luau deciziile privind comerțul european și se făceau aranjamentele comerciale, iar negustorii flamanzi profitau de legăturile de afaceri dobândite de-a lungul istoriei¹³⁹.

Să privim, de aceea, mai îndeaproape la ceea ce cunoaștem despre adevăratele, structuri economice în aceste zone din vremea aceea. Declinul industriei *urbane* a avut loc în mod cert în centrele din nordul Italiei. Dacă anul declanșării acestuia este 1619 sau 1636 este o chestiune discutabilă¹⁴⁰. În orice caz, producția de lână din Milano a scăzut de la 60-70 de întreprinderi care produceau anual 15 000 bucăți stofă (*panni*) în 1619, la 15, producând 3 000 de bucăți în 1640, la 5 în 1682 și la una în 1709, producând 100 de bucăți¹⁴¹. Bulferetti atribuie acest declin mercantilismului francez din secolul al XVI-lea, care, după părerea sa, „a dat o lovitură de grație” atît activității manufacturiere cît și meșteșugărești din Lombardia (ca și din Toscana); el pune însă aceasta și pe seama rezistenței muncitorilor la schimbările tehnologice¹⁴². De Maddalena adaugă că încorporarea *de facto* a orașului Milano la Imperiul Austriac în anul 1706 poate fi considerată ca „extinderea” definitivă „a tendinței seculare de declin”¹⁴³. Lombardia a ieșit de sub dominația spaniolă „istovită [*stremata*]”¹⁴⁴. Același lucru se petrecea cu industria lînii din Genova¹⁴⁵ și cu sectoarele industriale din Veneția¹⁴⁶. Liebel relatează despre un declin similar al meșteșugarilor din Württemberg, „teritoriul cel mai burghez din Sfîntul Imperiu Roman” în timpul Războiului de 30 de ani, îndeosebi în domeniul țesăturilor din lână și din in¹⁴⁷.

În ceea ce-i privește pe elvețieni, aceștia par a-și fi făcut din necesitate o virtute, transformînd legăturile lor speciale cu Franța într-un mecanism al semiperiferizării. Începuturile acestor legături speciale le găsim în secolul al XVI-lea, cînd elvețienii dețineau un anumit rol în procurarea de mercenari, pe care autoritățile elvețiene îi foloseau în negocierile pentru eliminarea barierelor vamale ale francezilor. Piața franceză a devenit astfel „principalul stimulent al industriei elvețiene”¹⁴⁸. Deși consolidați de această legătură, elvețienii au început în timpul Războiului de 30 de ani să-și manifeste clasică lor poziție de neutralitate, care le-a dat posibilitatea „să alunge Franța de pe piața germană”¹⁴⁹ și să folosească aceasta ca bază a dezvoltării unei industrii de export¹⁵⁰.

Cînd Franța a anexat însă, în 1678, Franche-Comté, dependența industriei elvețiene a laptelui de sarea importată din această regiune a mărit și mai mult dependența *politică* a Elveției de Franța¹⁵¹. Acceptînd combinația dintre antimercantilismul economic¹⁵² și protecția politică a Franței, și ducînd tratativele pentru munca rurală în continuă dezvoltare în domeniul producerii ceasurilor și al produselor lactate, Elveția a devenit, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, „țara cea mai industrializată de pe continentul european”¹⁵³.

Așa cum se poate observa din cele expuse mai sus, nu se poate spune că industria a dispărut în secolul al XVII-lea din zona pe care am numit-o coloana vertebrală a Europei. Ceea ce s-a întîmplat a fost că industria, îndeosebi aceea a țesăturilor din lînă și bumbac, s-a mutat la sate. Se relatează că acest lucru s-a petrecut pretutindeni: la Veneția, Genova, Aachen, Flandra, Zürich, și, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, chiar în Olanda¹⁵⁴. În fiecare caz, reducerea costurilor salariilor mari, ca urmare a puterii corporațiilor urbane, este prezentată ca principala cauză. Pe de altă parte, industria mătăsii *de lux* a continuat să înflorească în orașe, unde filaturile de mătase au devenit adevărate fabrici¹⁵⁵. O a doua „industrie” de lux urbană care s-a extins în această perioadă a fost producerea și exportul obiectelor de artă¹⁵⁶. La sate constatăm că, în același timp și în aceleași locuri, exista o tendință spre înăsprirea exploatării țaranului și crearea unor industrii bazate pe munca la domiciliu. În nordul Italiei, în secolul al XVII-lea, a avut loc o uzurpare a terenurilor comunale¹⁵⁷. Beltrami a caracterizat proprietatea nobiliară în Terraferma ca avînd „de-acum încolo caracterul unei adevărate latifundii”¹⁵⁸. În 1633, Senatul venețian a interzis în mod oficial țăranilor să emigreze, chiar dacă și-ar fi abandonat animalele și uneltele de muncă. Borelli își pune întrebarea: „Nu ne putem gîndi... la o reînnoire, într-o formă modernă, a vechii instituții a șerbicii legate de pămînt?”¹⁵⁹.

Avînd în vedere că în întreg secolul al XVII-lea puterea proprietarilor de pămînt asupra țăranimii s-a consolidat în nordul Italiei (un rezultat al semiperiferializării „descendente”) și întrucît puterea statului s-a întărit la est de Elba (ca rezultat al semiperiferializării „ascendente”), structurile sociale ale

celor două regiuni s-au apropiat tot mai mult, astfel încât la începutul secolului al XVIII-lea, Piemontul și Brandenburg-Prusia, unitățile în jurul căror se vor forma viitoarele state Italia și Germania, prezentau unele asemănări remarcabile¹⁶⁰. Evoluții similare par să fi avut loc în sudul Țărilor de Jos (și Liège), unde puterea marilor proprietari de pământ a crescut în secolul al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea și unde numeroși țărani au pierdut o parte din independență, schimbându-și statutul din arendaș în dijmaș¹⁶¹. Literatura privind sudul și vestul Germaniei pune adesea accent pe măsura în care țăranii mai aveau control asupra pământului¹⁶²; totuși, nu ar trebui să ignorăm schimbările din structurile rurale ale acestor regiuni care au făcut ca cercetătorii germani să inventeze un nou termen, *Wirtschaftsherrschaft*, care indică noi structuri undeva între tradiționalul *Grundherrschaft* și *Gutsherrschaft* de la est de Elba¹⁶³. Așa cum s-a arătat mai înainte *Wirtschaftsherrschaft* a fost un sistem care a predominat în zonele periferiale din Europa centrală.

Declinul unei zone geografice înseamnă în mod normal că deținătorii de capital din zonele respective încep să schimbe locul investițiilor lor, astfel încât declinul geografic colectiv nu înseamnă declinul personal sau al unei familii. Există două forme de transfer de capital: transfer într-o zonă geografică cu perspective economice mai bune, care adesea ia forma unei mișcări fizice, și transfer în aceeași zonă la unități de producție cu o rată a profitului mai înaltă, adeseori datorită unei exploatare mai mari.

În timpul stagnării din secolul al XVII-lea, transferul de capital în interiorul unei zone a luat forma investițiilor în terenuri. Capitaliștii stabiliți în regiunile coloanei vertebrale a Europei s-au angajat, în epoca respectivă, în ambele tipuri de transfer. Operațiunile bancare s-au mutat treptat din centre ca Genova la Amsterdam¹⁶⁴, iar meșteșugarii care lucrau în industrie au emigrat – flamanzii în Anglia, germanii în Olanda, venețienii la Lyon și așa mai departe. Rapp are perfectă dreptate să insiste asupra faptului că acești muncitori industriali nu căutau un salariu mai bun, pentru că, în definitiv, ei emigrau din zone unde se plăteau salarii mari. Această mișcare reprezenta un „exod antreprenorial” al micilor

capitaliști care riscau o emigrare în scopul de „a realiza venituri enorme“¹⁶⁵.

Transferul de capital din industrie în agricultură din această perioadă a fost studiat *in extenso* pentru nordul Italiei, poate pentru că aici a avut loc în modul cel mai dramatic. Bulferetti numește aceasta o trecere la „investiții sigure în terenuri agricole“¹⁶⁶, dar aceasta, cred eu, dă o imagine falsă. Woolf ne reamintește că mărturii din Piemont „indică destul de concludent metodele eficiente de administrare a domeniilor“¹⁶⁷ folosite atât de vechii cât și de noii proprietari de pământ din această perioadă. Sereni vorbește despre „relativa continuitate“ în îmbunătățiri aduse agriculturii italiene și indică faptul că din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea a existat „o dezvoltare mercantilă a agriculturii, iar recesiunea economică [din secolul al XVII-lea] nu a fost destul de puternică pentru a o putea întrerupe“¹⁶⁸. Agricultura capitalistă din nordul Italiei era, în mod evident, un admirabil domeniu în care un antreprenor putea să-și plaseze banii cînd industria lîinii avea o perioadă nefavorabilă. Autosuficiența sporită a ofertei de alimente din nordul Italiei, ajutată și încurajată de „marșul orezului“¹⁶⁹, plantat pe terenuri nefolosite în alt scop, a contribuit și ea la supraproducția mondială a principalelor produse alimentare, fapt ce a dus la dramaticul declin al exporturilor de cereale din estul Europei în secolul al XVII-lea.

Capitalul din nordul Italiei a găsit alte căi de a se proteja. Una din acestea a fost constituirea, îndeosebi în domeniul producției de mătase din Toscana, a așa-numitei *commenda* (sau *commandite*), o formă de societate comercială cu răspundere limitată, despre care Da Silva afirmă că ar trebui considerată ca „o formă de centralizare a capitalului“¹⁷⁰. O a doua cale a fost apariția arendării impozitelor (*appalti di gabelle*) care era legată de împrumuturile de stat¹⁷¹.

Apariția datoriilor de stat în nordul Italiei, după unele aprecieri, ar fi constituit în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea o „neîncetată scurgere a banilor în afara activității productive“¹⁷². Poate, dar în mîinile cui? În primul rînd, în mîinile antreprenorilor, care dădeau bani sub formă de împrumut – declin colectiv, dar supraviețuire (chiar avînt) al capitalistului individual.

Să ne îndreptăm acum atenția asupra regiunilor care nu făceau parte din centru și care au considerat îndelungata stagnare din secolul al XVII-lea ca pe un moment favorabil mai degrabă decît ca pe unul de declin. Dintre aceste regiuni, Suedia este în mod clar pe listă. Suedia era un stat mic și înapoiat din punct de vedere politic, economic și cultural în momentul în care Sigismund a fost detronat în 1599 și Carol (mai tîrziu Carol al IX-lea) a devenit regent. Totuși, prin anul 1697, cînd Carol al XII-lea s-a urcat pe tron, Suedia devenise o mare putere militară în Europa și, relativ, o importantă putere industrială. Cum s-a produs o asemenea transformare? În ultima parte a Evului Mediu, Stockholm era înregistrat ca un oraș hanseatic și, în general, pînă în secolul al XVI-lea, Suedia „a fost aproape în situația de colonie germană”¹⁷³. Deși în timpul domniei lui Gustav Vasa (1523-1560) această situație începuse să se schimbe, în 1612 încă mai existau cereri cu caracter politic de excludere din serviciile municipale a germanilor¹⁷⁴. Reversul medaliei îl reprezenta însă faptul că în Suedia breslele n-au prins niciodată rădăcini. Acestea erau considerate un „produs exotic importat din Germania”, iar în măsura în care ele au existat, se aflau numai la Stockholm¹⁷⁵.

Cîndva pe la mijlocul secolului al XVI-lea, volumul comerțului a început să crească. Monopolul german a fost eliminat și au intrat acum în acțiune olandezii și scoțienii. Importurile de textile s-au extins¹⁷⁶. Exporturile suedeze au cunoscut și ele o creștere, cu un accent deosebit pe minereuri¹⁷⁷. Procesul de periferializare părea să se producă și totuși rezultatul era diferit de acela din estul Europei¹⁷⁸. Este bine cunoscut faptul că în Suedia țărănimia era, din punct de vedere juridic, foarte puternică. Termenul de clasă socială, stare (*stand*) a intrat pentru prima dată în vorbirea curentă în Suedia în timpul domniei lui Erik al XIV-lea, la mijlocul secolului al XVI-lea¹⁷⁹, așa cum s-a întîmplat și cu termenul de *parlament* (*riksdag*). Cînd, după negocieri îndelungate, reglementările privind aceste camere au fost în cele din urmă stabilite în 1617 prin *riksdagsordning*, Suedia a apărut ca singura țară cu patru stări, cea de-a patra fiind țărănimia, definită ca pătura care deținea propriile sale ferme¹⁸⁰. Am explicat anterior această curiozitate ca fiind un rezultat al lipsei puterii economice a agriculturii

suedeze, avînd la bază cauze pedologice și de climă, ceea ce însemna că aristocrația nu vedea un profit prea mare în „(re)feudalizarea” relațiilor agrare în perioada expansiunii economiei mondiale europene din secolul al XVI-lea¹⁸¹. Drept rezultat, interesele aristocrației nu erau atît de direct opuse centralizării de stat instaurată de dinastia Vasa, așa cum erau interesele marilor proprietari de pămînt din estul Europei față de conducătorii lor¹⁸².

Cînd recesiunea economică a început să dea primele lovituri Europei în secolul al XVII-lea, o puternică personalitate, cum a fost Gustav Adolf (1611-1632), a știut să folosească această criză pentru a consolida și mai mult statul suedez și să lanseze o transformare economică. El a mobilizat resursele Suediei pentru a putea lupta în cadrul Războiului de 30 de ani. El a mărit impozitele, obligînd ca plata lor să se facă în monedă. A instituit sistemul arendării impozitelor. A strîns bani din Prusia (așa-numitele autorizații prusace, sau taxe vamale în porturi). A creat monopolurile regale, care au înregistrat eșecuri la comerțul cu sare și cereale și mai mult sau mai puțin succes la cupru și fier. Pe scurt, după cum rezumă Michael Roberts:

„Poziția periferială și primitivă pe care o ocupase Suedia sub Gustav Vasa...a fost acum abandonată pentru totdeauna; sub domnia lui Gustav Adolf, interesele economice ale Suediei au devenit total europene, iar politica sa în problemele economice se conforma modelelor mercantile ale epocii”¹⁸³.

Secretul l-a constituit în multe privințe cuprul. „Cuprul era aurul săracului”¹⁸⁴; iar săracul care avea cea mai mare nevoie de cupru era acel bogat ce se numea Spania, care monopolizase în mare măsură, în secolul al XVI-lea, sursele de argint. Eforturile financiare pe care le făcea Castilia de a menține dominația Habsburgilor în Țările de Jos l-au făcut pe ducele de Lerma, aflat în fruntea guvernului regelui Filip al III-lea, să autorizeze, în 1599, baterea monedelor de vellón din cupru pur. Așa a început marea inflație spaniolă, care s-a produs din cauză că „tentativa de a face bani din bani s-a dovedit a fi prea puternică pentru un guvern veșnic falimentar”¹⁸⁵. Baterea monedelor vellón a început și a fost oprită în întreg cursul secolului al XVII-lea datorită permanentelor devalorizări, pînă cînd inflația a încetat în sfîrșit în 1686¹⁸⁶.

Deși Spania a fost principală victimă a devalorizărilor bazate pe cupru și din această cauză principalul stimulent pentru o creștere a cererii de cupru pe plan mondial¹⁸⁷, ea nu a fost însă singura victimă. Între 1621 și 1623 în statele germane a existat acea *Kipper-und Wipperzeit*, iar din 1607 pînă în 1621 francezii au bătut monede din cupru într-o cantitate mare¹⁸⁸. Suedia însăși a lansat un etalon cupru-argint în 1625¹⁸⁹. În afară de aceasta, cuprul nu era folosit în vremea aceea numai pentru monede. Era necesar și pentru cazanele și vesela din alamă care se produceau în Olanda; iar de la mijlocul secolului al XV-lea a fost folosit pentru turnarea tunurilor din bronz. Aceste tunuri, care au fost înlocuite cu tunurile din fier în cursul secolului al XVII-lea, au atins punctul culminant al folosirii lor în anul 1600¹⁹⁰. În secolul al XVI-lea, principalele resurse pentru cupru erau Tirolul, Ungaria superioară și Turingia. De îndată ce situația acestor surse s-a înrăutățit din cauza epuizării lor sau pentru că au fost puse în umbră de producția suedeză¹⁹¹, Suedia a devenit repede producătorul principal al Europei, iar extracția cuprului a devenit o activitate economică cheie a Suediei¹⁹².

În acest prim mare salt înainte - care a început în perioada domniei lui Gustav Adolf și a continuat sub conducerea administrativă a lui Axel Oxenstierna în timpul domniei reginei Christina - relațiile cu olandezii au fost vitale. Putem vorbi despre faptul că dezvoltarea economică a Suediei a fost în mare măsură (cel puțin pînă în 1600) „sub protecția olandezilor“, așa cum face De Vries¹⁹³; dar aceasta provoacă o oarecare ambiguitate. Treue se pronunță în legătură cu acest fenomen cu mai multă prudență; „A fost foarte semnificativ, vorbind în termenii istoriei universale, ... că Suedia în diverși ani ai luptei sale pentru existență și pentru a deveni o mare putere, a avut de partea ei comercianți și antreprenori din Olanda și din Hamburg care aveau relații internaționale“¹⁹⁴. Piețele din Amsterdam (și de asemenea din Hamburg) cumpărau cupru suedez, atît pentru a-l reexporta ca materie primă pentru monede, cît și pentru „importanta industrie prelucrătoare a cuprului din orașele Țărilor de Jos“¹⁹⁵. Sub domnia lui Gustav Adolf, asistăm la începuturile investițiilor străine (îndeosebi olandeze și flamande) și la

o considerabilă implicare managerială străină directă în industria extractivă și metalurgică suedeză¹⁹⁶. S-au înregistrat numeroase împrumuturi olandeze care condiționau ca „rambursarea lor să se facă efectiv în cupru”¹⁹⁷. Se instalează astfel modelul cunoscut al peonajului pe datorie internațional.

Gustav Adolf a încercat să elimine această amenințare în anul 1619 prin înființarea Companiei suedeze de comerț, cu misiunea de a controla tot ce era legat de comercializarea cuprului suedez¹⁹⁸. Regele a căutat să combine avantajele fiscale ale unor venituri mai mari pe termen scurt cu schimbări structurale. Prin decretul de înființare i s-a acordat un monopol companiei cu condiția ca aceasta să creeze în Suedia, în decurs de trei ani, uzine de prelucrare a minereului de cupru și rafinării de cupru. Capitalul străin putea fi investit în companie, și acesta a fost atras într-adevăr cu succes. Compania a încercat să înăsprească concurența dintre piața din Hamburg și cea din Amsterdam; dar piața mondială a cuprului s-a prăbușit brusc, și în 1627 compania a fost dizolvată. A fost oare aceasta o operațiune pusă la cale de capitaliștii olandezi? Știm că firma Trip, un investitor important în industria cuprului din Suedia, a avut legături și cu VOC care a lansat, în 1624, comenzi de cupru din Japonia. Trip a cumpărat, în 1626 și 1627, întreaga cantitate de cupru importată de VOC din Japonia. Știm, de asemenea, că firma Trip a acordat suedezilor, după 1627, noi împrumuturi, și de această dată rambursabile în cupru, și astfel a reînființat antrepozitul pentru cupru de la Amsterdam¹⁹⁹.

Eșecul acestei presupuse încercări de a face ca economia suedeză să nu mai fie dependentă de olandezi nu afectează credibilitatea afirmației noastre, dacă ne amintim de Proiectul consilierului municipal Cockayne, un comparabil eșec al englezilor, care a avut loc aproximativ în aceeași perioadă (1614-1617). În definitiv, discutăm epoca hegemoniei olandeze. Ceea ce frapează când vorbim despre eforturile lui Gustav Adolf nu este incapacitatea de a-i învinge pe antreprenorii olandezi, ci măsura în care a reușit să făurească puterea militară și industrială a Suediei – și amîndouă au mers mîna în mîna pentru că, așa cum afirmă Nordmann, în secolul al XVII-lea Suedia era „o națiune înarmată, trăind din război și făcînd [din război] industria sa

națională²⁰⁰. Gustav Adolf a fost principalul inovator militar din vremea sa. El a preluat metodele de organizare ale lui Mauriciu de Nassau, le-a îmbunătățit și a creat un model pentru armatele europene care a durat pînă la Revoluția franceză. El a acordat importanță instrucției și disciplinei, introducînd reforme în domeniul tacticii care a pus din nou accentul pe ofensivă la toate armele. Cea mai importantă inovație a fost probabil faptul că armata sa se compunea din țărani înarmați. „Modernitatea sa”, spune Nordmann, „constă în aceea că era o armată națională și nu o armată de mercenari”²⁰¹.

Mercenarii, să nu uităm, constituiau marele progres al secolului al XVI-lea. Gustav Adolf n-a putut să se lipsească total de mercenari, dar le-a redus rolul. El a știut să se bazeze pe slăbiciunea tradiției feudale din Suedia și pe faptul că puternic înarmata cavalerie din Evul Mediu nu a fost niciodată adoptată de Suedia, pe de o parte datorită situației topografice, iar pe de altă parte datorită forței țărănimii, care și ea era, în parte, o consecință a condițiilor de relief.

„Aici, mai mult decît oriunde în Europa, tradiția militară primitivă germanică a persistat; iar invadatorul care îndrăznea să pătrundă în pădurile Suediei se confrunta cu o ridicare în masă (*levée en masse*) a populației, care lupta în special pedestru și care se organiza în grupuri mari neregulate în cazul luptelor în cîmp deschis”²⁰².

Armata regulată se baza pe regimente provinciale care preferau meseriași și țărani tineri, și care, spre deosebire de alte armate ale vremii, respingeau elementele degradate. S-au creat depozite centrale de îmbrăcăminte. Armata era plătită cu regularitate printr-un sistem descentralizat de alocare a fondurilor obținute din impozitele plătite de gospodării. Armele și munițiile erau standardizate și se puna un accent deosebit pe artilerie.

Gustav Adolf a creat o industrie a armamentului, astfel încît Suedia n-a mai depins de nimeni pentru a se înarma²⁰³. O trăsătură deosebit de importantă pe care el a adăugat-o organizării militare a constituit-o faptul că o mare parte a cheltuielilor le-a transferat în afara Suediei. Un exemplu binecunoscut este rolul pe care l-au jucat așa-numitele autorizații prusace în finanțarea participării militare a Suediei la Războiul de 30 de ani. Aceste autorizații au fost instituite prin Armistițiul de la

Altmark, încheiat de Polonia și Suedia în 1629, și permiteau Suediei să fixeze taxe vamale în porturile Brandenburg și Courland și, ceea ce era și mai important, la Gdansk. Sumele au fost considerabile, aproximativ echivalentul a 20% din cheltuielile de război ale Suediei. Când aceste privilegii au luat sfârșit în 1635, ele au fost înlocuite prin Tratatul de la Stuhmsdorf cu dreptul de a se asigura taxe vamale în Livonia²⁰⁴. În fond, Suedia a primit o parte din plusvaloarea transferată din est în nord-vestul Europei, folosind-o pentru a-și crea un statut de semiperiferie.

Armata a fost un instrument vital pentru Suedia în ridicarea sa la statutul de semiperiferie, dar avantajul avea să constea în industrializare – iar cuprul nu era suficient. În cursul secolului al XVII-lea, cuprul a fost înlocuit cu fierul ca pivot al exploatării miniere și al producției industriale suedeze. Fierul a înlocuit cuprul în primul rând ca material pe piața mondială – nu numai în artilerie²⁰⁵, dar și ca obiecte casnice²⁰⁶. Din punctul de vedere al avantajului Suediei, însă, diferența dintre cupru și fier consta în faptul că ea deținea o proporție mică din minereul de cupru existent în lume în această perioadă, în timp ce zăcămintele de fier erau numeroase în Europa. Pentru a concura în calitate de producător de fier, Suedia nu putea să se bazeze numai pe faptul că deținea cvasimonopolul asupra minereului, sau pe tehnicile de protecție. Totuși, a putut să concureze, foarte eficient, profitând de oarecare șansă în ceea ce privește această resursă, pe care a transformat-o într-un avantaj socio-economic. Șansa a fost că minereul de fier suedez era „de o neobișnuit de mare puritate”, care, dat fiind tehnologia vremii, avea o mare importanță și a plasat Suedia într-o „extrem de puternică poziție marginală”²⁰⁷. „Accentul pus pe calitatea” producției de către Suedia²⁰⁸ a constituit factorul principal în vânzarea fierului suedez pe tot parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea.

Extracția fierului în Suedia datează cel puțin din secolul al XII-lea. Încă de atunci, calitatea deosebită a fierului maleabil suedez, *osmund*, era cunoscută în întreaga Europă²⁰⁹. Gustav Vasa, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a fost primul care s-a înfuriat când acest *osmund* s-a exportat la un preț scăzut în Germania pentru prelucrarea lui în bare de fier care erau vândute la prețuri mari. Pentru a opri scurgerea acestei resurse, el a

adus tehnicieni germani, înființind forje în Suedia. Cu toate acestea, a continuat să se producă mai mult *osmund* decât bare de fier. *Osmundul*-ul reprezenta două treimi din producție în perioada dintre anii 1600-1650, la sfârșitul căreia proporția devenise egală. S-a lansat atunci o industrie a oțelului. Trecerea de la extracția *osmund*-ului la forjarea barelor de fier a solicitat o investiție de capital considerabilă, o bună parte din aceasta fiind asigurată de rege. Investiția implica, la rîndul său, o extindere a minelor și o concomitentă colonizare a regiunilor îndepărtate în care existau mari zăcămintele de minereu, așa cum era Varmland²¹⁰. În perioada aceasta, industria suedeză a fierului căpătase o importanță destul de mare pentru a tenta pe antreprenorii olandezi. În anii 1580, Villem van Wijck dobîndise un contract de concesiune a minelor regale din Uppland și o participare la monopolul cuprului. Sub Gustav Adolf, statul a renunțat la conducerea directă, iar o dată cu dezvoltarea industriei armamentului, capitalul străin a devenit și mai interesat. La începutul secolului al XVII-lea, olandezul Louis de Geer a avut un rol primordial²¹¹. În timp ce controlul real al industriei s-a deplasat mereu între stat și antreprenorii străini, relația ce a existat între aceștia a fost mai mult de simbioză decât de conflict.

Nordmann vorbește despre o creștere a producției de fier și o „primă revoluție industrială”²¹². Statul a încurajat producția de fier și a fost principalul ei client, folosindu-i produsele pentru echipamentul său militar. Rolul micilor producători de articole din fier tradiționali a fost păstrat – adică, au fost angajați în extracția fierului și în producerea fontei brute – în timp ce antreprenorilor străini cu mari turnătorii „li s-a acordat monopolul proceselor de prelucrare, plus accesul garantat la materie primă ieftină și la produse semifinite”²¹³. În aceste mari turnătorii, forța de muncă era formată în mare măsură din persoane recrutate din zonele periferiale ale Suediei, – finlandezi și țărani din regiunile suedeze în care recoltele de cereale erau deficitare – ca și din persoane care voiau să fie scutite de serviciul militar sau care se ascundeau de justiție. Pe scurt, antreprenorilor străini li se puna la dispoziție forță de muncă ieftină²¹⁴. Rolul rezervat micilor producători de articole din fier nu a fost acela de a lăsa loc pentru antreprenorii suedezi, ci dimpotrivă, de a-i reduce, prin *Verlagssystem*, la statutul de

semiproletari îndatorați negustorilor străini. Ceea ce s-a întâmplat cu fierul suedez nu face decît să repete ceea ce s-a întâmplat în toată Europa cu textilele:

„Importatorii străini dădeau avansuri exportatorilor din Stockholm și Göteborg, care, la rîndul lor, îi creditau pe producătorii de articole din fier, și care, ca un ultim inel al lanțului, dădeau avansuri muncitorilor. ...Toți depindeau de creditorii lor...În general, muncitorii obțineau credite sub forma mărfurilor pe care le luau de la magazinul proprietarului. Cu greu putea fi evitat acest lucru întrucît întreprinderile erau situate de obicei în locuri izolate în provincie”²¹⁵.

Nu știu dacă acest tablou al producției de cupru și fier ar putea fi un motiv de mîndrie, ținînd seama de faptul că dominația străină pare să fi fost *leitmotivul*. Trebuie să avem în vedere totuși două lucruri. Primul: pentru Suedia, spre deosebire, să zicem, de Polonia, secolul al XVII-lea a fost o perioadă de dezvoltare a noi industrii de export. Acestea se adăugau la exportul de gudron și alte materiale pentru nave, care s-ar putea compara mai bine cu exporturile poloneze de cereale și lemn²¹⁶. Al doilea: Suedia putea în cele din urmă să „naționalizeze” industriile prin acordarea unor titluri nobiliare antreprenorilor²¹⁷. Factorul crucial a fost folosirea conștientă a mecanismelor statului. Într-adevăr, în economia mondială europeană a secolului al XVII-lea Suedia deținea cvasimonopolul a trei produse – cupru, fier de calitate superioară și gudron. Stabilind legături mai întii cu puterea hegemonică, iar mai tîrziu manevrînd între statele rivale din centru și profitînd de această rivalitate, aparatul de stat suedez a aplicat o politică mercantilă comparabilă cu aceea a Angliei și a Franței din perioada respectivă²¹⁸. Suedia era un fel de OPEC al acelor vremuri. Ea a folosit cele trei cvasimonopoluri pentru a-și crea o puternică poziție de negociere, „fără de care expansiunea politico-militară ar fi fost de nerealizat”²¹⁹. Expansiunea politico-militară a făcut la rîndul ei posibilă dezvoltarea industriilor prelucrătoare.

Gustav Adolf a pus bazele puterii militare a Suediei, permițînd urmașilor lui să domnească peste ceea ce Anderson numește „ciocanul răsăritului”²²⁰, cel puțin ajuns la limita puterii sale cînd s-a recunoscut înfrîntă, în 1721, în Marele război nordic. Atîta timp cît Olanda a

rămas o putere hegemonică, Suedia a prosperat²¹¹. Ea a dobândit din partea Danemarcei, în baza Tratatului de la Roskilde din 1658, Scania. Această peninsulă nu era numai „cheia Balticii”, datorită controlului asupra strîmtorii Øresund, dar a devenit, un secol mai târziu, grînarul Suediei²²². Pe la mijlocul secolului, Suedia a dobândit Estonia, Livonia, Ingria și Kexholm, transformînd această zonă de la est de ea în „colonii ale patriei suedeze-finlandeze”²²³; a dobândit, de asemenea, mai departe spre vest, Bremen-Verden, Pomerania, Halland și Hämtland. Pe scurt, dacă vorbim despre politica Suediei în regiunea baltică în anii 1650, aceasta nu putea fi definită decît ca „un imperialism economic conștient”²²⁴. Expansiunea politico-comercială a mers mîna în mîna cu creșterea ca volum și importanță a flotelor comerciale²²⁵ și militară suedeze²²⁶ din Marea Baltică.

Crearea unui aparat de stat suedez relativ puternic și eficace depindea de reducerea puterii nobilimii. Acest lucru era posibil datorită structurii de clasă a Suediei din vremea aceea și datorită rolului acesteia în cadrul diviziunii internaționale a muncii și al sistemului de relații interstatale. Politica de *avsöndring* (dezmembrare) a proprietăților și veniturilor Coroanei pentru a le trece nobilimii, care a început să se manifeste în secolul al XVI-lea, s-a intensificat în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Această politică „a cuprins un șir întreg de fenomene istorice în domeniul finanțelor statului”²²⁷. Ea includea procesul arendării impozitelor, început de Gustav Adolf, ca și înstrăinarea pămîntului Coroanei și a venitului de pe terenurile proprietăților libere, cedate nobilimii prin vînzare sau donăte drept recompensă pentru serviciile aduse pe plan civil sau militar²²⁸. Acestea erau mijloace prin care Coroana obținea rapid resurse lichide, dar care duceau și la extinderea monetizării economiei suedeze; dar avantajele pe care le obținea Coroana erau obținute cu prețul creșterii puterii politico-economice a marii nobilimi. Noua putere a fost codificată în *ridderhusordningen* (Legea înmatriculării nobilimii) din 1626 (reconfirmată în 1644), care limita dreptul de vot al nobilimii (creată prin *riksdagsordning* – Legea privind funcționarea parlamentului – din 1617) la 126 de familii nobiliare înmatriculate, excluzînd astfel mica nobilime săracă (*knapar*). Această „mare nobilime

era, după criteriile suedeze, extrem de bogată și probabil se îmbogățea continuu – atît în termeni absoluți, cît și în raport cu regele²²⁹.

Țărănimea era, totuși, și ea puternică și fusese organizată, tot ca o stare în cadrul *riksdagsordning*-ului din 1617. Erau, de fapt, trei feluri de țărani: *kronbönder* sau țărani de pe domeniul Coroanei; *frälsebönder*, sau țărani de pe pămînturile nobililor; și *skattebönder*, sau țărani care plăteau impozite, adică țărani liberi. Aceștia plăteau impozite asemănătoare cu renta pe care o plăteau țărani de pe moșiile Coroanei, însă se bucurau de o mai mare protecție a legilor. Țărani de pe pămînturile nobililor erau scutiți de impozitele către stat și plăteau nobilului numai jumătate față de ceea ce plăteau celelalte două tipuri de țărani, dar situația lor era mult mai nesigură. Ei puteau fi ușor alungați, erau supuși autorității juridice a stăpînului și trebuiau să muncească pentru nobil 30 de zile pe an²³⁰. În plus, atunci cînd s-a constituit starea țărănimii, *frälsebönder* au fost excluși din aceasta²³¹. În general, deși se părea că există o diferență mică în ceea ce privește veniturile celor trei tipuri de stări țărănești, se aprecia îndeobște că situația nesigură a proprietății țăranilor de pe pămînturile nobililor reprezenta „un dezavantaj considerabil”²³². Politica de *avsöndring* a avut drept efect transformarea unor foști țărani de pe moșiile Coroanei în *frälsebönder*; și, *de facto*, dacă nu și *de jure*, aceasta s-a întîmplat multor țărani liberi²³³. Cifrele arată o situație dramatică. În 1654, proporția terenurilor controlate de nobilime a crescut de la 21,4% la 63%²³⁴. Țărani au reacționat. În 1634 starea țărănimii, temîndu-se că țărani se îndreptau spre *servitus* (înrobire), „cereă o îngrădire a privilegiilor nobiliare”. Un purtător de cuvînt al țărănimii spunea în 1650: „Ei știu că pe alte loturi de pămînt oamenii de rînd sînt sclavi; ei se tem să nu aibă aceeași soartă, ei care s-au născut totuși oameni liberi”²³⁵.

Dificultatea în ceea ce privea arendarea impozitului pentru a face să crească veniturile constă în faptul că aceasta rezolva criza bugetară a unui an cu prețul agravării crizelor bugetare în anii următori. Trebuie să avem în vedere faptul că atunci cînd în eforturile mercantile ale Suediei erau cuprinse mari cheltuieli militare în vederea unei permanente expansiuni²³⁶, țara era săracă în resurse naționale (care erau epuizate) și

avea o populație restrânsă (formată la mijlocul secolului al XVII-lea din circa un milion de suedezi și o jumătate de milion de finlandezi și alte naționalități). Aceasta a dus la o „situație de tensiune“ a finanțelor statului, care a predominat în tot secolul al XVII-lea²³⁷. Nevoia de a finanța Războiul polonez în 1655 a grăbit așa-numita *reduktion* (restituție) sau recuperare de către Coroană a moșiilor marilor feudali²³⁸. Această *reduktion* de la 1655 a fost relativ minoră. Fostele moșii ale Coroanei din așa-numitele suprafețe neînstrăinabile au fost recuperate, după cum a mai fost recuperat exact un sfert din celelalte terenuri „donate“ începînd din anul 1632 (*sfärdepartsräfssten*). Pentru orice teren oferit, din anul 1604, ca proprietate alodială, în ciuda hotărîrilor Dietei din Norrköpping, potrivit cărora donațiile nu puteau fi făcute decît în condiții „feudale“, urma să se specifice din nou că era deținut pe baza unor asemenea condiții „feudale“. Deși Restituția din 1655 nu a fost nici masivă ca proporții, nici aplicată cu fermitate²³⁹, a constituit totuși un început; și, combinată cu creșterea numărului nobililor, ea a exercitat asupra lor o presiune care i-a determinat să caute să obțină un venit mai mare prin funcții guvernamentale²⁴⁰.

Am menționat deja rolul autorizațiilor prusace în căutarea de surse de venit. Ele au încetat a mai exista în 1635, fiind înlocuite, între 1637 și 1679, de subvențiile franceze. Aceste subvenții erau atît de importante încît Åström considera Suedia din această perioadă „practic un satelit francez“, iar armatele suedeze un „instrument direct al politicii externe franceze în Europa centrală și de est“. Sumele cuprinse în subvențiile franceze erau însă mai mici decît cele pe care le presupuneau autorizațiile prusace; fără îndoială, așa cum observă Åström, „tributul ilegal al comerțului baltic era de preferat dependenței pe care o presupuneau subvențiile franceze“²⁴¹, dar acestea reprezentau mai mult decît nimic. Desigur, francezii, al căror comerț baltic era minim²⁴², doreau foarte mult să facă din Suedia un potențial rival comercial al olandezilor și al englezilor. Această dependență de subvențiile franceze a slujit, de asemenea, aristocrației, care și-a susținut „costisitorul stil de viață aristocratic“ cu ajutorul venitului din subvenții și al veniturilor din ipoteeci sau din vînzarea pămînturilor Coroanei. Într-adevăr, membrii înaltei aristocrații au cumpărat pămînturile regale și apoi au cheltuit venitul realizat

pentru ei înșiși în calitate de membri ai Consiliului de stat în timpul regențelor *de jure* și *de facto* de la mijlocul și sfârșitul secolului al XVII-lea - peste jumătate din perioada dintre moartea lui Gustav Adolf la 1632 și venirea efectivă la putere a lui Carol al XI-lea spre sfârșitul celui de al optulea deceniu²⁴³.

„Marca“ *Restituție* a avut loc în 1680 și nu pare dificil să fie explicată în termeni economici. Cheltuielile crescînde ale statului într-o perioadă de stagnare generală²⁴⁴, o transferare sporită a veniturilor statului către nobilime²⁴⁵ și sistarea subvențiilor franceze²⁴⁶, toate la un loc au produs o criză financiară a Coroanei, care s-a rezolvat printr-o decizie politică, ce a fost posibilă datorită faptului că regele avea mult mai mulți aliați decît marea aristocrație. Decizia a constatat în două acte succesive de *restituție*. În 1680, Dieta a hotărît să fie restituite domeniile hotărîte la Norrköpping, care proveneau de la Coroană și erau deținute în condiții „feudale“ (cu excepția acelor care valorau mai puțin de 600 de *daleri* de argint, ceea ce excludea deci proprietățile micii nobilimi). În 1682, Dieta a mai aprobat ca legea funciară medievală să dea regelui nu numai puterea de a crea feude, dar să le și anuleze; aceasta dădea de fapt regelui mîină liberă să procedeze la restituții după cum dorea²⁴⁷. Nu încapă îndoială că suprafețele mari de pămînt au fost de fapt transferate Coroanei și că aceasta a devenit mai bogată, dobîndind venituri în dauna nobilimii²⁴⁸. În plus, o bună parte din acest pămînt a fost vîndut mai tîrziu de Carol al XII-lea funcționarilor de stat, burgheziei și nobilimii - dar în condiții care le-au transformat în terenuri impozabile²⁴⁹.

Pe de altă parte, nu trebuie să exagerăm declinul nobilimii. Pentru că în perioada care a precedat Restituția, în afara creșterii constante a ponderii pămîntului deținut de nobili (*frälse*) în detrimentul atît al terenurilor Coroanei, cît și ale țăranilor liberi, a mai avut loc o a doua schimbare. În cadrul tipului de pămînt *frälse*, exista o subcategorie de pămînt, *ypperligt* (prin excelență) *frälse*, care consta din moșiile gospodărite direct de nobili, așa-numitele *säteri*, și împrejurimile imediate ale acestora, spre deosebire de *strögods*, sau pămînturile răsîpîndite cultivate de *frälsebönder*. Deși proprietarii acestor pămînturi aveau unele obligații minore față de Coroană, celelalte nu aveau deloc. În secolul care a

precedat restituția, pământul *ypperligt frälse* s-a extins ca procentaj al terenurilor *frälse*; adică se intensificase concentrarea pământurilor nobiliare²⁵⁰. Când a avut loc Restituția, nobilii au avut dreptul să aleagă terenurile pe care să le restituie. În general, ei alegeau *strögods* și își rețineau moșia feudală, aceasta făcând să crească și mai mult concentrarea pământului lor pe seama acelor *frälsebönder*²⁵¹.

Cu toate acestea, prin Restituție statul a obținut mai mult decât creșterea veniturilor în general. În mod concret, el și-a asigurat o bază mai solidă pentru finanțarea armatei prin revizuirea din 1682 a sistemului de plată cunoscut sub numele de *indelningsverket* (sistemul repartiției). Toate fermele din țară erau împărțite acum în grupuri de trei-patru ferme (*rote*), din veniturile cărora erau plătiți soldații și pe terenurile cărora aceștia erau încartiruiți în căsuțe special amenajate (*soldattorp*). Ofițerii s-au stabilit pe pământurile confiscate de la nobilime prin restituție. Fermele mai mari (*rusthall*) trebuiau să întrețină un cavalerist; fermele de pe coastă, marinari (*batsmän*). Un sistem de „înlocuire” a recrutării însemna că soldații, cavaleriștii și marinarii nu mai erau recrutați din rândurile clasei țăranilor proprietari de pământ, ci mai degrabă dintre muncitorii rurali fără proprietăți, „obișnuiți de mici copii să asculte de superiorii lor laici și religioși”; iar ofițerii erau acum „slujitori plătiți ai Coroanei, neavând altă profesiune decât armata”²⁵². Acest sistem mai rațional a devenit posibil datorită restituției; înainte de aceasta, Coroana nu a avut suficiente ferme pentru a crea baza unui astfel de sistem²⁵³.

Judecând după măsura în care aparatul de stat s-a întărit considerabil în secolul al XVII-lea, statul suedez se număra printre zonele care nu făceau parte din centru. El a creat o armată de temut. Ținea în frâu lăcomia claselor posesoare de pământ, pe care le dirija spre funcțiile de stat²⁵⁴. A creat o industrie a fierului de o oarecare importanță și o respectabilă flotă comercială. A împiedicat Anglia să preia, cel puțin într-un viitor foarte apropiat, toate privilegiile de care se bucurau în regiunea baltică Provinciile Unite, aflate în declin²⁵⁵. În comparație cu Spania și Portugalia, ca să nu mai vorbim de Polonia și Ungaria, statul suedez era puternic – în multe privințe, aproape tot atât de puternic ca și statul

francez, deși încă mult mai slab decât statul englez sau acela al Provinciilor Unite. De fapt, din punctul de vedere al ultimelor două, Suedia și Franța au fost cele două mari state expansioniste militare în secolul al XVII-lea. Și totuși, tocmai când forța Suediei părea că a atins punctul culminant sub Carol al XII-lea, s-a dovedit a fi „un colos cu picioare de lut”²⁵⁶.

Raportată la standardele europene, Suedia avea un număr restrâns de locuitori și de aceea o slabă bază financiară pentru întreținerea aparatului său de stat. Așa cum afirmă Lundkvist, resursele imperiului suedez „erau insuficiente pentru a-și putea menține pe termen lung poziția”²⁵⁷. Din punct de vedere economic, Suedia s-a ridicat la poziția din care Spania și Portugalia decăzuseră – aceea de intermediar între periferie și centru. Ea a profitat nu numai de amplasarea sa strategică în regiunea Mării Baltice, dar și de slăbiciunea accentuată a zonelor periferiale din Europa de est în secolul al XVII-lea. Din perspectiva unui polonez, Marian Malowist vedea Suedia ca pe un parazit:

„În secolul al XVII-lea, Suedia a profitat de faptul că vecinii ei aveau o industrie slabă și guverne slabe, ca o consecință a creșterii enorme a puterii nobilimii. În concluzie, Suedia era un fel de parazit care trăia de pe urma slăbiciunii vecinilor săi, și datorită în mare măsură acestei slăbiciuni, ea va deveni, pentru o sută de ani, cea mai puternică țară din regiunea baltică. Dar și ea, la rândul ei, va trebui să cedeze locul Rusiei”²⁵⁸.

Va ceda locul Rusiei și, trebuie să adăugăm, Prusiei.

În 1696-1697, înainte ca Marele Război Nordic să înceapă, Finlanda fusese decimată de foamete, pierzând poate o treime din populația sa. Cu toate acestea, statul nu a fost destul de puternic să poată împiedica pe orașenii din Scania să exporte cereale în afara regatului²⁵⁹. În plus, rolul de intermediar al Suediei a fost pentru prima oară atacat nu numai de puterile din centru, dar și de Rusia – celălalt capăt al fluxurilor comerciale. Anglia, Provinciile Unite și Suedia au înregistrat cel mult un succes limitat, în încercările lor pe tot parcursul secolului al XVII-lea²⁶⁰ de a încorpora Rusia în economia mondială. În 1695, țarul Petru I (Petru cel Mare) a preluat puterea în Rusia și a început marea sa campanie de reforme și de „occidentalizare”, care

includea vizitele sale („marea solie“) în țările Europei occidentale (unde și-a concentrat atenția asupra construcției de nave), întemeierea în 1703 a orașului Petersburg (care urma să devină portul Rusiei la Marea Baltică) și, în același timp, confruntarea cu Suedia. Din punctul de vedere al sistemului mondial în ansamblu, eforturile lui Petru pot fi considerate ca o încercare de a participa plenar în economia mondială, dar mai curînd ca o zonă semiperiferială decît periferială (ceea ce devenise Polonia). Pentru a face aceasta, era esențial, deși în mod limpede insuficient, să anihileze rolul de intermediar al Suediei, lucru de care își dădea seama și Suedia tot atît de bine ca și Petru. „Cuceririle Suediei de pe coastele de est ale Mării Baltice erau considerate pe bună dreptate ca bastioane ale poziției sale de mare putere, care trebuiau să fie apărate cu orice preț“²⁶¹.

Marele Război Nordic a început în anul 1700 printr-un atac asupra Livoniei al regelui polonezo-saxon August al II-lea. Petru a intrat în război. În dorința ei de a folosi această ocazie pentru a-i zdrobi pe ruși, Suedia a rezistat încercărilor de a se pune capăt războiului²⁶², dar ea nu era nicăieri suficient de puternică pentru a zdrobi Rusia cu forța armată. Petru a folosit în retragere tactica pămîntului pîrjolit, care era menită să devină apărarea clasică a Rusiei împotriva invadatorilor; în cele din urmă, logistica militară, la care s-a adăugat asprimea iernii, a provocat suedezilor în anul 1709 dezastrul de la Poltava din Ucraina²⁶³. Imperialismul politic al lui Carol al XII-lea, spune Nordmann, „a răsturnat echilibrul“ stabilit de Carol al XI-lea²⁶⁴. Care echilibru? Cheltuielile excesive interne pe care le implica conducerea în manieră imperială de către Carol al XII-lea nu erau acceptabile pentru poporul suedez; era exact echilibrul pe care l-a răsturnat Carol al V-lea în Castilia cu un secol mai înainte. Sistemul *indelningsverk* crease „o legătură indisolubilă între sursa de venit și capitolul de cheltuieli“²⁶⁵, și, în timp ce aceasta echilibra mai mult sau mai puțin bugetul, era dificil să susții sistemul într-un război de durată, îndeosebi fără subvenții străine și recruți. În Marele Război Nordic, cei 80 000 de oameni pentru armată „trebuiau recrutați în cea mai mare parte din inima imperiului“; și în momentul în care rușii s-au mobilizat cu adevărat pentru război, „Suedia n-a avut de ales și a renunțat la acest joc“²⁶⁶.

Are vreun sens să analizăm măsura în care Carol al XII-lea a judecat greșit atunci când a decis continuarea războiului? Dacă îngîmfarea a fost aceea care a produs dezastrul? Greu de spus, deoarece Suedia avea o posibilitate mult prea mică de a opta²⁶⁷. Într-un anumit sens, bluful era puterea sa; dar, îndată ce înșelătoria a fost demascată, poziția ei a fost „revoluționară”²⁶⁸. În 1721, Suedia a pierdut în favoarea Rusiei Livonia, Estonia, Ingria, Carelia – cea mai mare parte a estului regiunii baltice. Ea a cedat, de asemenea, Prusiei unele părți ale posesiunilor sale din Germania. Suedia a pierdut astfel teritorii, populație, venituri de stat, controlul asupra „grînarului” său²⁶⁹ – și mai presus de orice, poziția sa de monopol în regiunea baltică²⁷⁰. Avînd în vedere că puterea colosului suedez se baza pe situația sa de cvasimonopol, această „lovitură germano-slavă” a reușit să transforme Suedia într-o putere de mîna a doua²⁷¹. Consecințele pe plan intern pentru Suedia au fost dramatice. La suprafață, se părea că absolutismul a fost înlocuit cu libertatea parlamentară. Perioada dintre 1718 și 1772²⁷² este cunoscută în Suedia ca *Frihetstiden*, Epoca libertății. Compromisul important din anii 1680-1682 constase în existența unui guvern central puternic și fuziunea dintre vechile aristocrații, noua nobilime și burghezie; acest compromis s-a desăvîrșit și încheiat în Epoca libertății în același mod în care Revoluția glorioasă din 1688-1689 și epoca lui Walpole în Anglia au desăvîrșit și încheiat Revoluția engleză. Singura deosebire consta în faptul că în secolul al XVIII-lea Anglia era pe punctul de a deveni o putere mondială hegemonică, în timp ce Suedia era chinuită de dilema eșecului său de a ajunge un puternic stat semiperiferial avînd pretențiile unui eventual statut de centru. În felul acesta Anglia se bucura de stabilitate sub un regim care era *de facto* al unui singur partid, iar Suedia dezvăluia public o dispută intraburgheză într-un regim cu o minunată diversitate pe care o dă existența a două partide.

În primii ani ai Epocii libertății, problema de bază a Suediei a fost falimentul statului. Conte Arvid Horn a condus un guvern care și-a fixat drept obiectiv pacea²⁷³ și un „mercantilism moderat”²⁷⁴. În 1738 a luat ființă un partid mercantil puternic cunoscut sub numele de *Hattar* (Pălăriile), care l-a răsturnat pe Horn, dar care, în esență,

a continuat aceeași politică²⁷⁵. *Hattar* au rămas la putere pînă în 1765, fiind înlocuiți de adversarii lor *Mössorna* (Scufiile de noapte) în momentul în care britanicii au înregistrat victoria pe plan mondial. *Hattar* au urmat o politică profranceză, mercantilă și inflaționistă; ei reprezentau marile interese în domeniul exportului, al producerii fierului și al manufacturii textile, iar lozinca lor era *Svensker man i svensk dräkt* (suedezi în îmbrăcăminte suedeză). Politica urmată de *Mössorna* era proengleză, deflaționistă, în favoarea unui comerț liber; ei reprezentau sectorul importatorilor, al micilor negustori și al industriașilor, prezentîndu-se drept partidul radical al celor cu mai puține privilegii sociale²⁷⁶. Dar au existat oare opțiuni reale în spatele acestui joc pe care Anderson îl numește „parlamentarism aristocratic corupt”²⁷⁷. Probabil nu mai mult decît în Spania Bourbonilor. Marele Război Nordic a fost pentru Suedia ceea ce Războiul pentru succesiunea la tron a fost pentru Spania: o încercare de a elimina constrîngerile structurale pe care economia mondială i le impusese. Nici un efort n-a dat roade, dar a împiedicat probabil apariția unor dificultăți.

Atîta timp cît nu era foarte clar cine va învinge în lupta dintre Anglia și Franța, adică, pînă în 1763, Suedia (ca și Spania) mai putea încă să-și folosească marja de manevră și să încerce să joace un rol mai mare decît cel la care ar fi putut să aspire²⁷⁸. Momentul socotelilor a venit mai tîrziu, în perioada dintre 1763 și 1815, cînd Anglia a cerut restituirea datoriilor din cauza ultimei faze a rezistenței Franței. Suedia era un stat puternic în măsura în care economia sa îi permitea. Faptul că puterea aparatului de stat avea o prea mică legătură cu puterea oficială a regelui se poate observa comparînd Suedia cu Danemarca, țară care a fost absolutistă mai de timpuriu și pentru un timp mai îndelungat decît Suedia, dar cu toate acestea mult mai slabă, reflectînd rolul economic de periferie al Danemarcei în comparație cu rolul de semiperiferie pe care politica Suediei i-a permis acesteia să și-l asume. Danemarca este adesea considerată ca o „constelație unică”²⁷⁹, neîncadrîndu-se în nici un model al diviziunii muncii din Europa modernă timpurie. Am arătat în capitolul IV că am considerat Danemarca o parte din periferie, care era orientată în principal spre exportul de mărfuri obținute cu cost redus, în cazul ei exportul de

cereale și vite. Spre deosebire de cele mai multe zone periferiale din secolul al XVII-lea, însă, Danemarca a instituit, în 1660, o monarhie absolutistă. Ceea ce trebuie să explicăm este pentru ce această schimbare cu caracter politic *nu* a fost suficientă pentru a catapulta Danemarca în categoria țărilor semiperiferiale, așa cum s-a întâmplat cu Suedia și Brandenburg-Prusia, și, de asemenea, pentru ce această schimbare a avut totuși loc.

Cum se puteau compara structurile economice ale Danemarcei cu acelea din estul Europei, pe de o parte, și Suediei, pe de altă parte? Petersen subliniază avantajele pe care Danemarca le avea asupra țărilor din estul Europei datorită faptului că aceasta exporta *atît* cereale *cît* și vite, ceea ce însemna că avea o mai mare flexibilitate în perioadele dificile²⁸⁰. Aceasta poate explica în parte de ce Danemarca a fost afectată mai puțin decît țările est-europene în prima fază a crizei din Europa (1600-1650); într-adevăr, deceniul al treilea al secolului al XVII-lea și începutul celui de-al patrulea deceniu au fost o „vară indiană” pentru profiturile danezilor pe piața internațională²⁸¹. Împrejmuirile masive, plus scutirea de impozite a nobilimii daneze au dat acestora posibilitatea intensificării concentrării terenurilor în mod constant în această perioadă²⁸². Regele, însă, era el însuși un foarte mare proprietar de pământ²⁸³, și dacă la aceasta mai adăugăm abilitatea sa de a mări taxele vamale din strîmtoarea Øresund în timpul Războiului de 30 de ani, ne dăm seama cum și-a asigurat un considerabil venit de stat²⁸⁴. Sistemul economic al Suediei era diferit prin aceea că agricultura nu era principala sursă de venit, Suedia producînd și exportînd în primul rînd minerale, care, așa cum am văzut, au constituit baza dezvoltării sale industriale. În afară de aceasta, deficiențele ecologice ale agriculturii suedeze au consolidat puterea socială a țărănimii și au împiedicat dezvoltarea a tot ceea ce nu semăna cu un *Gutswirtschaft*.

Danemarca era la extrema cealaltă în ceea ce privește structura socială a satelor. Organizarea agriculturii daneze cuprindea mari domenii înconjurate de ferme țărănești care nu erau obligate să plătească proprietarului domeniului o rentă, ci să presteze munci neplătite. Numărul grupurilor de țărani care prestau asemenea munci, în daneză *ugedagsbønder* sau fermieri zilieri, a crescut reprezentînd pe la mijlocul secolului al XVII-lea

40% din toți acești *bønder*: „Munca gratuită [claca] nu era folosită numai la cîmp, ci și în cărăușie, construcții, meșteșugărie și chiar la încărcat și descărcat în port“²⁸⁵. În aceeași perioadă, rolul negustorilor danezi a scăzut simțitor. Negustorii germani și olandezi i-au eliminat pe cei danezi din comerțul de export, îndeosebi în timpul „verii indiene“ dintre 1630 și 1645²⁸⁶. Prin Pacea de la Christianopel, din 1645, suedezii (de comun acord cu olandezii) au determinat o reducere a taxelor vamale din strîmtoarea Øresund, astfel încît veniturile Coroanei au devenit „o rămășiță fără importanță“²⁸⁷ din volumul pe care îl dețineau anterior. Astfel, cînd vremurile bune ale Războiului de 30 de ani au luat sfîrșit²⁸⁸, Danemarca era exact modelul de zonă periferială: avea agricultură domenială orientată spre export realizat cu muncă de clacă larg răspîndită; comerțul său era în mîinile străinilor; aparatul său de stat avea o bază financiară slabă (pămînturile care produceau cel mai mult fiind scutite de impozite, iar taxele vamale din strîmtoarea Øresund nemaifiind importante).

Coroana daneză a încercat să-și refacă avantajul economico-strategic declarînd război Suediei în 1657, cînd aceasta era deja angajată în alte războaie. Ea spera să primească ajutor din partea Țărilor de Jos, ajutor pe care nu l-a primit. Tratatul de la Roskilde din 1658, cu care s-a încheiat războiul cu Suedia, a grăbit declanșarea crizei politice a Danemarcei. Aceasta a trebuit să cedeze Suediei provinciile Scania, Halland și Bohuslän, adică întregul mal drept al strîmtoării Øresund și căile de acces spre ambele părți ale strîmtoării²⁸⁹. Totuși, spre sfîrșitul aceluiași an, cînd Carol al X-lea al Suediei a reînceput războiul și a încercat să anexeze întreaga Danemarcă la Suedia, s-a văzut repede confruntat cu împotrivirea olandezilor, a englezilor și a francezilor, care s-au întrunit în așa-numita „Înțelegere de la Haga“ (11 mai 1659), prin care cele trei puteri din centru au dictat pacea părților în conflict, opunîndu-se „închiderii Mării Baltice pentru flotele statelor neriverane“²⁹⁰. Danemarca a fost salvată de la dispariție deoarece puterile din centru voiau să controleze Suedia. Puterile din centru erau așadar interesate să se asigure că Danemarca avea fondurile de bază provenite din impozite pentru a putea menține o armată suficient de puternică pentru a juca acest rol

geopolitic, ceea ce nu era, desigur, cazul în perioada 1657-1660.

În afară de aceasta, datoria de stat a Danemarcei era considerabilă. În 1660 depășea 4 milioane de *rigsdaleri*, din care 38% reprezentau datorii către persoane străine, un sfert din acestea reveneau Statelor Generale ale Țărilor de Jos, un alt sfert unor firme olandeze, iar restul unor firme comerciale din Hamburg și Lübeck. Statul olandez și creditorii particulari străini manifestau, în consecință, un interes direct și imediat față de posibilitatea statului danez de a ieși din această extrem de dificilă situație financiară, așa cum observă Jørgensen:

„Rolul exact jucat de creditorii statului în revolta constituțională din 1660 și în perioada imediat următoare este dificil de definit...dar pe termen scurt trebuie să fi avut o considerabilă importanță pentru evoluțiile politice...Falimentul statului danez ar fi avut consecințe neplăcute pentru importante grupuri ale clasei negustorilor din nordul Europei. ...Într-o mare măsură, soluționarea s-a realizat oferindu-se creditorilor o ipotecă asupra pământurilor Coroanei”²⁹¹.

Acesta era cadrul în care a fost introdus brusc în Danemarca absolutismul, ceea ce aparent este greu de explicat. Ce a însemnat absolutismul? A însemnat că monarhia devenise ereditară și „suverană” și a însemnat reforme administrative, care au inclus crearea unui consiliu privat și instituirea unui control mai direct asupra structurilor birocratice locale. A însemnat sfârșitul înprejmirilor de către nobilime și impozite mai mari. A însemnat, pe scurt, un stat capabil să joace un anumit rol în plata datoriilor sale externe și în controlul expansiunii suedeze.

A însemnat aceasta, însă, modificarea structurilor economice de bază? Nu într-o măsură însemnată. Nobilimea beneficia încă de scutirea de impozite, deși în perioada aceasta statul i-a cerut ajutorul în colectarea impozitelor de la țăranii liberi. Regele putea acum să-și vândă propriile terenuri nobililor germani din serviciul Coroanei care imigraseră de curînd și care s-au luat repede la întrecere cu vechii nobili pentru crearea în cadrul domeniilor a unor structuri orientate spre export. Accentul se punea acum pe monocultură (cereale mai degrabă decît vite), reducîndu-se astfel mica diferență anterioară dintre structurile economice ale Danemarcei și

ale Europei de est²⁹². Într-o perioadă de 30 de ani, suprafața pământului deținut de nobilime a crescut – pe seama atât a Coroanei, cât și a țăranilor liberi²⁹³. Situația economică și juridică a țăranilor, pe de altă parte, s-a înrăutățit, culminând cu un decret emis în 1733, care lega țăranii de pământ²⁹⁴. În ceea ce privește statul, desigur, acesta avea o putere de cumpărare mai mare²⁹⁵ decât înainte; dar, în timp ce Suedia a întărit rolul corpului său autohton de gardă națională, Danemarca l-a abandonat, acordând încredere mercenarilor²⁹⁶. Se făceau unele încercări firave pentru o legislație mercantilă²⁹⁷, dar puterea statului danez era în mare parte o fațadă și era susținută de interesele străine. Rolul economic al Danemarcei a rămas același. Într-adevăr, dacă a existat un asemenea rol, acesta a devenit tot mai periferial în perioada dintre anii 1650 și 1750.

Nu este deloc surprinzător că Danemarca a rămas o zonă periferială, în ciuda instituirii oficiale a unei monarhii absolute. Ceea ce este mult mai surprinzător este faptul că Brandenburg, o neînsemnată zonă periferială, a fost capabilă, mai întâi să se transforme, în secolul al XVIII-lea, într-o putere semiperiferială, Prusia²⁹⁸, și apoi să depășească și, în ultimă instanță, să lase în urmă mult mai mulți probabili candidați – Suedia la nord, Saxonia și Austria la sud. Ar exista la aceasta o explicație rațională, dar numai dacă ținem seama de (1) continua interacțiune din cadrul sistemului interstatal ca o expresie a forțelor economice și (2) rolurile economice (un număr mic de roluri, însă) pe care anumite zone pot să le joace în anumite momente ale istoriei. Factorul principal care a determinat dezvoltarea Prusiei a fost faptul că din perspectiva puterilor din centru, în Europa centrală era loc pentru o singură putere semiperiferială. Când Suedia s-a clătinat, Prusia s-a infiltrat în locul liber care s-a creat. Cum și de ce s-a întâmplat așa sînt probleme pe care trebuie să le studiem. Dar nu putem înțelege procesul dacă nu pornim de la premisa că *două* state în aceeași regiune nu puteau să realizeze simultan ceea ce Prusia a realizat.

În ceea ce privește organizarea socială a producției agricole, în secolul al XVII-lea cele mai multe din statele germane de la est de Elba au fost supuse aceluiași proces ca și Polonia și alte regiuni din Europa de est. Aceasta a fost zona *Gutswirtschaft*-ului și a

Gutsherrschaft-ului, în contrast cu *Grundherrschaft* (și/sau *Wirtschaftsherrschaft*) din Germania de vest și de sud²⁹⁹. Marile domenii s-au dezvoltat în secolul al XVI-lea printr-un proces de acaparare (adesea prin cumpărări forțate), combinat cu mutarea țăranilor de pe pământ, *Bauernlegen*³⁰⁰. Acest proces s-a intensificat considerabil în Mecklenburg, Brandenburg și Pomerania³⁰¹ după Războiul de 30 de ani. Munca de clacă s-a mărit, mergînd de la o medie de două-trei zile pe săptămînă la șase zile³⁰². Cînd pământul a trecut din mîinile țăranilor în cele ale nobililor, a fost scutit de impozite, ceea ce a însemnat că țăranii care mai rămîneau posesori de pământ erau „și mai împovărați”³⁰³. Pe pămînturile Habsburgilor au avut loc aceleași evoluții în Ungaria și Boemia, însă Austria propriu-zisă a rămas o zonă de *Grundherrschaft*³⁰⁴. Dacă am compara zona de la est de Elba cu alte zone periferiale din estul Europei, am constata că asuprirea țăranilor era aceeași; poate chiar mai rea³⁰⁵.

Cum a luat atunci ființă Prusia secolului al XVIII-lea? Un considerent îl constituie faptul că, deși asuprirea țăranului era mai mare la est de Elba decît în Polonia, concentrarea pămîntului a fost mai mică. Era mai mult *Gutsherrschaft* decît *Gutswirtschaft*. Lütge ne reamintește afirmația lui G.N.Knapp: „Stăpînul [*Gutsherr*] nu a devenit mai prosper din punct de vedere economic [*begüterer*]; el a devenit mai puternic”. Lütge trage concluzia ca aceasta a fost sursa creșterii puterii prințului (*Fürstenmacht*)³⁰⁶. Lipsa unei adevărate concentrări a pămîntului, suprafețele medii ale celor mai multe dintre domenii și absența, ca o consecință, a unei „pături de mari magnați”, constituiau deosebirile frapante dintre estul Elbei și alte regiuni periferiale, în care se include cea mai mare parte a Europei³⁰⁷. Aceasta a însemnat că față de puternicele autorități centrale, clasa iuncherilor era din punct de vedere economic mai puțin capabilă să preia frînele politice decît proprietarii de pământ din alte părți ale regiunilor periferiale ale Europei secolului al XVII-lea. Această slăbiciune era o condiție necesară dezvoltării Prusiei, dar deloc suficientă. Ea se corobora, însă, cu o conjunctură geopolitică favorabilă.

Înainte de sfîrșitul Războiului de 30 de ani, Electorul Brandenburgului „nu a fost mai mult decît un super-iuncher”³⁰⁸, într-un teritoriu dispersat, lipsit de apărare,

fără mari resurse sau bogăție comercială, care confinea „unele dintre cele mai neînduplecate orașe în ceea ce privea independența lor, și una dintre cele mai nesupuse nobile din Europa”³⁰⁹. Războiul de 30 de ani a fost totodată apogeul puterii dinastiei Hohenzollern și al marilor sale posibilități, în parte datorită unui simplu noroc³¹⁰. Șansa a constituit-o faptul că Electorul Brandenburgului a moștenit pe linie colaterală anumite teritorii: în 1609, ducatul Clèves (o regiune învecinată cu Provinciile Unite la capătul de nord al Rinului); în 1625, Prusia (care se afla la Marea Baltică, învecinată și, desigur, sub suzeranitatea Poloniei); iar în 1637, Pomerania. Astfel, Brandenburgul se găsea de-acum în două din principalele zone de conflict, regiunea Rinului și regiunea baltică. Brandenburgul a dobândit teritorii „de o mare importanță strategică”, ce erau „rîvnite” de diverse state europene, realizînd aceasta „fără vreun efort militar” propriu, de care, la vremea respectivă, nici nu ar fi fost capabil³¹¹. Mai mult, Brandenburgul a primit permisiunea din partea marilor puteri să mențină aceste pămînturi rîvnite. Pomerania orientală, care fusese sub ocupație suedeză în momentul în care Brandenburgul o reclamasese, în 1637, a fost recunoscută ca parte a domeniilor Brandenburgului, ca rezultat al sprijinului primit din partea Franței la Pacea din Westfalia³¹². În felul acesta, Brandenburgul a fost beneficiarul - unul dintre primii - al echilibrului puterii. Celelalte state au sprijinit expansiunea Brandenburgului în scopul de a menține sub control puterea suedeză; iar în scopul de a-l împiedica pe regele Suediei să pună capăt acestei stări fericite de lucruri, Electorul Frederick Wilhelm de Brandenburg, Marele Elector, și-a pus în gînd să creeze o birocrație și o armată care să poată menține acest teritoriu extins³¹³.

În acest moment, iuncherii nu erau, probabil, destul de puternici din punct de vedere economic pentru a crea mici armate, deși semenii lor, magnații polonezi, erau. Dar Electorul Brandenburgului nu era nici el puternic; el alerga după impozite pentru a-și forma o armată suficient de puternică cu care să-i forțeze pe iuncheri, împotriva voinței lor, să plătească impozite³¹⁴. Marea Suspendare din 1653 a constituit primul pas spre un compromis ingenios prin care Marele Elector a dat în fapt clasei iuncherilor toate veniturile de pe domeniile lor (care nu

erau, să ne amintim, prea mari), plus noi venituri, prin intermediul birocrăției de stat, în schimbul dreptului său de a stoarce cât mai mult de la țărănime și de la populația urbană. I s-a permis astfel să creeze o birocrăție și o puternică armată care au protejat statul împotriva pericolului extern și au permis în cele din urmă succesorilor săi să instaureze o politică de dezvoltare industrială în interior (fără ca iuncherii să dorească sau să poată s-o împiedice). Un asemenea compromis putea părea înțelept prinților de pretutindeni – regelui Poloniei, Habsburgilor din Austria, Bourbonilor din Spania. Cum a putut numai Brandenburgul să facă să reușească acest compromis? Să vedem ce s-a întâmplat. Până în anul 1653, principalul impozit era așa-numita contribuție (militară), un impozit funciar. Nobilii erau scutiți de acest impozit. În zonele rurale, un nobil numit de ceilalți fixa obligațiile fiscale ale țăranilor pentru a se ajunge la impozitul brut pe district. Venitul care îi revenea statului prin acest sistem era destul de mic.

În 1650, Electorul a convocat stările, cu speranța că le va putea convinge să-i permită să-i îmite pe olandezi și să instituie o taxă de acciză (adică, un impozit indirect pe mărfuri), de la care nimeni să nu fie exceptat. Însă ceea ce putea să facă un stat din centru, cum erau Provinciile Unite, se dovedea imposibil din punct de vedere politic pentru un stat periferial, chiar în cazul în care acesta era condus de o persoană inteligentă și ambițioasă. Nobilimea a refuzat să voteze taxe de acciză. Și totuși, nevoia unei armate în acele vremuri frământate părea evidentă. Ambele părți au căzut de acord asupra Suspendării din 1653, care era o soluție de moment. Electorul a primit un supliment de o jumătate de milion de taleri din impozite pentru o perioadă de șase ani, dar nu a obținut acciza; și a permis iuncherilor, într-o mare măsură, extinderea instituționalizării iobăgiei. Clauza cea mai importantă o constituia faptul că din punct de vedere legal țăranii erau socotiți a fi *leibeigen* (șerbi), dacă ei nu puteau dovedi contrarul. Dacă aceasta ar fi fost totul, cu greu ne-am aminti astăzi de Suspendarea din 1653. Ar fi părut încă o victorie a nobililor în încă un stat periferial din secolul al XVII-lea. Dar aceasta a reprezentat pentru Marele Elector „un prim pas”³¹⁵, care a fost apoi folosit în timpul Războiului Nordic din 1655-1660. Am apreciat deja acest război ca momentul în care rolul militar al Suediei

în regiunea baltică ajunsese la apogeu. Suedia a înfrînt Polonia și Danemarca, a oprit expansiunea Rusiei și a obținut Scania și prin aceasta un țarm al strîmtorii Øresund.

În care din aceste evenimente a fost implicat Brandenburgul? El s-a alăturat Suediei împotriva Poloniei pînă în 1657, iar apoi, la instigarea olandezilor, și-a schimbat aliații. Drept urmare, a împiedicat Suedia să înghită Polonia, sau, cel puțin, coasta poloneză, obținînd pentru el însuși suveranitate deplină asupra Prusiei. În felul acesta, Brandenburgul a servit pe olandezi (și pe englezi) prin limitarea puterii Suediei. Brandenburgul era singurul stat capabil să facă așa ceva la vremea respectivă deoarece avea o armată creată din impozitele obținute în urma Suspendării din 1653. În interiorul Brandenburgului, Marele Elector a putut să transforme acest succes geopolitic în avantajul său imediat, motiv pentru care Carsten consideră Războiul nordic, și nu atît Suspendarea din 1653, momentul de cotitură al creșterii puterii statului³¹⁶. Prezentarea în detaliu a acțiunilor politice succesive ale Marelui Elector care au urmat – diverse adunări ale stărilor din diferite regiuni, diferitele decrete, zdrobirea revoltei orașenilor din Königsberg în 1674 – este mai puțin importantă decît prezentarea a ceea ce se schimbase atunci cînd domnia Marelui Elector lua sfîrșit în 1688, în ajunul Revoluției Glorioase și al Războiului de 9 ani³¹⁷.

Marele Elector a reorganizat Consiliul Privat dîndu-i atribuția de agenție a administrației centrale și a creat trei aparate birocratice – financiar, militar și juridic –, menite să pună în aplicare hotărîrile centrale³¹⁸. Dacă aceste aparate erau corespunzătoare din punct de vedere al competenței, erau și vor rămîne în secolul al XVIII-lea „surprinzător de restrînse”³¹⁹ ca număr de persoane. Venitul, care a crescut de la 3,3 milioane de taleri în 1688, față de 1 milion în 1640³²⁰, a fost cheltuit în principal pentru întreținerea unei armate plătite formată din voluntari, în parte străini. În 1653, armata permanentă era formată din 4000 de oameni; în 1688, din 30000³²¹. Autoritatea aparatului de stat se oprea, însă, la poarta domeniilor iuncherilor, în interiorul cărora *Landrat* (împuternicitul districtului), ales de confrății iuncheri, era suveran³²². Statul Brandenburg-Prusia avea însă față de proprietarii de domenii un mijloc de acțiune pe care

conducătorii din Polonia, Austria, Danemarca și Suedia nu-l aveau - faptul că existau puține domenii *mari*. Acest element, combinat cu perioadele de criză³²³, marile distrugerii produse de război³²⁴ și slabele resurse naturale ale solului³²⁵, însemna că „a lucra pentru rege putea fi foarte profitabil pentru satisfacerea unor ambiții materiale. ...În condițiile secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, acestea erau cele mai bune și mai rapide căi fie pentru îmbogățire, fie pentru adăugarea unor noi bogății la cele vechi³²⁶. Avînd în vedere că nu existau proprietari de *mari* domenii, aceasta nu era pur și simplu „cea mai bună și mai rapidă cale“, era practic singura cale.

În consecință, iuncherii, pe de o parte munceau cu hărnicie pe domeniile lor³²⁷, iar pe de altă parte erau doritori să consolideze aparatul de stat din Brandenburg-Prusia care era pentru ei o necesară sursă de angajare³²⁸. Aceasta, la rîndul său, a făcut posibil ca statul să creeze un aparat birocratic modern fără a fi folosit prea mult costisitoarea formă intermediară a venalității funcțiilor³²⁹. Aceasta a permis menținerea unor anumite împrejurări³³⁰ ale nobilimii (ceea ce în Franța nu se putea face); menținînd în același timp un aparat de stat modest și eficient. Brandenburg-Prusia a procedat ca toate statele din Europa din această perioadă, atît prin mărirea drepturilor „feudale“ ale nobililor asupra țăranilor, cît și prin înglobarea nobililor în aparatul de stat. Totuși, pentru că domeniile iuncherilor erau în cazul cel mai bun de dimensiuni medii și comparativ sărace, structura de stat³³¹ s-a întărit tot mai mult în mod constant - la început ca forță militară, iar mai tîrziu ca forță care acționa în economia mondială - astfel că, pe la începutul secolului al XVIII-lea, Prusia a devenit un stat semiperiferial.

În anumite privințe, desigur, Austria era mult mai bine plasată să joace rolul pe care Prusia dorea să-l joace. La începutul secolului al XVII-lea, ea era o importantă putere militară. Habsburgii întruchipau Contra-Reforma și au realizat la mijlocul secolului al XVII-lea reconvertirea la catolicism a Austriei, Cehiei și a celei mai mari părți a Ungariei. După răscoala de la Biala Gora din 1620, Habsburgii au zdrobit statul boemian, „reducîndu-l la un statut de provincie“³³². Răscoala a transformat aristocrația din Boemia din clasă posesoare de pămînt independentă în nobilime de curte, lichidînd

burghezia autohtonă³³³. În plus, Habsburgii au putut să recruteze un corp ofițeresc care nu se mărginea la nobili, ca în Brandenburg-Prusia³³⁴. Totuși, Habsburgii nu au putut niciodată să-și transforme teritoriile într-un stat încheiat care ar fi putut să funcționeze corespunzător în cadrul sistemului interstatat. Numai o structură de stat relativ omogenă avea sorți de izbândă în economia mondială capitalistă³³⁵. Habsburgii austrieci au avut aceleași dileme cu care a fost confruntat într-o mai mare măsură strămoșul lor, Carol al V-lea.

Principala, piatră de încercare pentru a realiza o astfel de integrare în teritoriile Habsburgilor era puterea militară a turcilor. Secolul al XVII-lea a fost un secol al luptei Austriei cu otomanii, culminând cu așa-zisul *Türkenjahr* - 1683 - când Habsburgii au rezistat cu succes celui de-al doilea asediu al Vienei³³⁶. Dacă Habsburgii au ieșit triumfători, pentru această victorie a trebuit plătit un preț - concesiile făcute în această perioadă nobilimii ungare, care știa totdeauna cum să speculeze amenințarea turcilor, pretinzând în consecință drepturi de autonomie în teritoriile Habsburgilor³³⁷. Amenințarea turcilor cu implicațiile sale economice directe, plus efectele ei indirecte asupra structurii de stat, au făcut ca Habsburgii să sufere, „poate mai mult decât oricare alți suverani”³³⁸ din secolul al XVII-lea de incapacitatea de a strânge suficienți bani pentru vistieria lor, devenind astfel „în mod vizibil mai puțin înstăriți”³³⁹. În timpul domniei lui Carol al VI-lea (1711-1740), Austria nu a putut susține, cu ajutorul veniturilor sale, decât o armată cât jumătate din cea a Franței și doar puțin mai mare decât cea a Prusiei³⁴⁰. Drept urmare, în ceea ce privește eficacitatea eforturilor sale mercantile, Austria, cu o armată de două ori mai mare și o bogăție și o populație mult superioare, a putut realiza puțin mai mult decât Prusia.

Trebuie să avem în vedere foarte clar deosebirea dintre mercantilismul puterilor din centru, cum sînt Anglia și Franța, și mercantilismul puterilor semiperiferiale. Treue subliniază:

„În timp ce [mercantilismul] corespunde, în esență și la marile puteri, unei politici economice de agresivitate și expansiune, în Germania a dat naștere obiectivului defensiv de autoafirmare; mai bine să controleze piețele decât să le cucerească; mai bine să

respingă dominația altora, mai ales aceea a vecinilor occidentali, decît să aspire la dominație³⁴¹.

Întreaga perioadă de la Războiul de 30 de ani pînă la sfîrșitul erei napoleoniene a fost o epocă a mercantilismului (cameralism) în toate statele germane, ba chiar în toată Europa centrală³⁴². Pot fi găsite semne ale politicii mercantile a Habsburgilor încă din anul 1600³⁴³. Membrii dinastiei Hohenzollern, începînd cu Marele Elector, au pus această politică în centrul sistemului lor guvernamental³⁴⁴. Adeverata întrebare este ce s-a obținut din această politică mercantilă. Pe de o parte, este probabil adevărat că rezultatele încurajării de către stat a manufacturii în perioada dintre 1650 și 1750 nu a fost nicăieri „prea satisfăcătoare”³⁴⁵. Într-adevăr, Von Klaveren susține că în țările înapoiate mercantilismul era „pseudo-mercantilism”, al cărui obiectiv real era „îmbogățirea demnitarilor locali” și că „nimeni nu se aștepta cu adevărat ca mercantilismul să triumfe”³⁴⁶. Dacă am spune numai aceasta, ceea ce este într-o anumită măsură adevărat, ar însemna să ignorăm deosebirea dintre țările semiperiferiale, care ar putea fi cel puțin pseudomercantile și țările din periferie, care nu ar putea avea nici măcar această caracteristică.

Este de asemenea clar că mercantilismul țărilor din semiperiferie în această lungă perioadă de recesiune a pus bazele³⁴⁷ importantei dezvoltări a activităților manufacturiere în perioada expansiunii economiei mondiale după 1750. Ceea ce trebuie să vedem mai îndeaproape este, așadar, ce s-a întîmplat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd Suedia a fost, ca să ne exprimăm astfel, eliminată din competiție și cînd Prusia și Austria se luptau să devină puterea în Europa centrală care să poată beneficia cel mai mult de pe urma dezvoltării în continuare a Europei. Carol al VI-lea s-a urcat pe tronul habsburg în 1711; Frederic Wilhelm I a urcat la tronul Prusiei în 1713. Între 1713 și 1714, Războiul de succesiune la tronul Spaniei a luat sfîrșit cu tratatele de la Utrecht și Rastatt prin care Austria a dobîndit Țările de Jos spaniole (acum teritorii austriece), Milano, Neapole și Sardinia (negociată cu Savoia în 1720 pentru Sicilia). În 1718 Austria a obținut de la turci, prin pacea de la Passarowitz, Serbia, Banatul și Oltenia (după ce obținuse deja Ungaria și Transilvania prin Tratatul de la Carlowitz din 1699). Austria a reînființat *Wiener orientalisch*

Handelskompagnie (prima dăduse faliment în 1683), cu scopul de a profita de noile posibilități ale comerțului din Balcani. În 1719, Carol al VI-lea a obținut în sfârșit ca Trieste și Fiume să fie declarate porturi libere, ideea fiind lansată în 1675³⁴⁸.

Anul 1719 a fost astfel momentul de cotitură pentru Austria care își fixase drept obiectiv *Drang nach Meer*. Ea avea acum acces atât la Atlantic (Østende), cât și la Mediterană (Trieste). Austria putea pretinde să concureze cu Veneția și Hamburg³⁴⁹. Părea că a devenit, în fine, o mare putere³⁵⁰. Brusc s-a văzut însă „în vrajbă în mod simultan”³⁵¹ cu Anglia, Olanda, Franța și Spania – deoarece toate acestea erau amenințate de noile pretenții comerciale ale Austriei. Prusia, desigur, era și ea foarte puternică în perioada aceea. Prin Tratatul de la Stockholm (1719), ea obținuse ultimele posesiuni germane ale Suediei. Era acum mai puternică din punct de vedere militar decât Suedia, iar în timpul domniei lui Frederic cel Mare ea va reuși să obțină „reputația vitejiei militare în Europa” pe care o avusese Suedia pînă la moartea lui Carol al XII-lea³⁵². Totuși, prin 1713, Prusia era încă „o țară preponderent agricolă”³⁵³, ale cărei resurse erau „jalnic de mici”³⁵⁴. La mijlocul secolului al XVIII-lea, Austria s-a mărginit să fie o putere de mîna a doua pe plan mondial, ceea ce va rămîne pînă în 1918, în timp ce Prusia era pe cale de a deveni o adevărată putere mondială. Am prezentat deja structura internă specială a Prusiei care a favorizat aceasta³⁵⁵; dar faptul că, în cadrul rivalității dintre Prusia și Austria, balanța s-a înclinat în favoarea Prusiei nu poate fi explicat dacă nu luăm în considerare modul în care a evoluat rivalitatea anglo-franceză, despre care vom discuta în capitolul următor.

Barraclough consideră că în perioada aceasta cei doi rivali „tindeau să se suprime reciproc”³⁵⁶. Acesta nu este modul cel mai corect de a pune problema. Prusia a fost folosită pentru a neutraliza Austria, primind drept recompensă Silezia. Aceasta era prețioasă, din considerente politice, economice și strategice. Pentru ea s-au dus lupte încă din secolul al X-lea, iar în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a constituit preocuparea cea mai de seamă a diplomației Brandenburgului³⁵⁷. Silezia era „adevărata zonă industrială a Estului, ...«bijuterie» printre teritoriile [austriece] moștenite”³⁵⁸. Evident, pînza sileziană era

comercializată de negustori englezi, olandezi și din Hamburg, iar despre Silezia se putea spune că ea a reflectat „un model clasic de penetrație colonială”³⁵⁹. Producția, însă, era locală. Ea s-a dezvoltat, îndeosebi după Războiul de 30 de ani, sub forma *Kaufsystem*-ului la nivelul satului, negustorii de la sate vînzînd apoi unor negustori mai mari care erau angajați într-un control de calitate centralizat³⁶⁰. În multe cazuri, pe domenii se aflau manufacturi, cu proprietarul de pămînt ca antreprenor și cu șerbi lucrînd pe salariu³⁶¹. Extinderea acestor activității industriale se poate explica prin faptul că dintre cele trei teritorii boemiene habsburgice – Boemia, Moravia și Silezia – aceasta din urmă era cunoscută pentru „relativa indulgență a normelor ce reglementau relația șerb-stăpîn”³⁶². Cînd în 1748 Prusia a dobîndit Silezia ca răsplată pentru participarea ei la războiul de succesiune al Austriei, ea a dobîndit „cea mai prosperă și mai industrializată provincie”³⁶³ a teritoriilor Habsburgilor.

Aceasta a fost „o lovitură care a descumpănit” Austria, nu numai datorită producției industriale a Sileziei, dar pentru că aceasta era „principalul intermediar comercial” al monarhiei Habsburgilor pe lîngă lumea exterioară³⁶⁴. Efectele impasului Austriei au ajuns, de asemenea, pîna în Boemia și Moravia, deoarece filatorii și țesătorii din Moravia își vindeau mărfurile, pîna în 1742, negustorilor silezieni. Dacă această situație ar fi trebuit să continue, așa cum permitea tratatul de pace, ar fi făcut aceste legi „dependente din punct de vedere economic de toanele Prusiei”³⁶⁵. Austria a fost silită la reconversiune. Dobîndirea Sileziei de către Prusia a fost, așadar, un eveniment major, contribuind în mod substanțial la industrializarea secolului al XIX-lea³⁶⁶. Acest eveniment a fost posibil datorită creării unei armate și a unui stat prusac, precum și datorită necesității ca englezii (și olandezii) să țină sub control Suedia și apoi să dejoace planurile Austriei; iar crearea armatei și a statului prusac a devenit posibilă datorită unor slăbiciuni deosebite ale nobilimii posesoare de pămînt în comparație cu alte state periferiale. Această serie de conjuncturi pe parcursul unui secol a făcut posibil ca Brandenburgul, o regiune periferică foarte neînsemnată, să devină prin 1750 puterea semiperiferică din Europa cu cele mai mari posibilități de a-și transforma rolul pe care îl deținea în economia mondială.

Ultima regiune semiperiferială creată în această epocă, una mai diferită decât cealaltă, a fost zona care cuprindea Noua Anglie și coloniile din Atlanticul de mijloc al Americii de Nord britanice. Colonizarea lor a început de-abia în anul 1620, și poate cu excepția lui New Amsterdam ca avanpost strategic și comercial al rețelei internaționale olandeze, aceste regiuni nu reprezentau înainte de 1660 nici măcar o parte a economiei mondiale capitaliste³⁶⁷. Într-adevăr, New Jersey, Pennsylvania și Delaware au fost colonizate de englezi abia în perioada Restaurației³⁶⁸. Momentul de cotitură în America de Nord a fost anul 1660, deoarece acesta a fost un punct de cotitură și în Anglia. El a marcat instituționalizarea doctrinei mercantile potrivit căreia „interesele coloniilor urmau să fie subordonate binelui națiunii”³⁶⁹. Diversele acte de navigație din al șaselea deceniu al secolului al XVII-lea, care făceau din cele mai importante produse coloniale – zahăr, tutun, lemn folosit în vopsitorie și altele – produse „înregistrate”, care, în consecință, trebuiau să fie transportate cu vase engleze și vândute importatorilor englezi, au afectat considerabil producătorii din Indiile de Vest și din valea Chesapeake. La început, aceste legi nu au prejudiciat aproape deloc coloniile din nord, în parte pentru că au fost aplicate în mică măsură, iar pe de altă parte pentru că aceste colonii nu produceau multe produse „înregistrate”³⁷⁰. Într-adevăr, s-ar putea spune că influența a fost pozitivă, prin aceea că Actele de navigație au stimulat construcția de nave în aceste colonii, alungînd pe olandezi din America de Nord „înainte ca transporturile engleze să satisfacă toate nevoile coloniilor”³⁷¹.

Aceste colonii aveau puține produse care ar fi fost exportabile în Anglia în secolul al XVII-lea și erau prea mici pentru a putea constitui o piață pentru mărfurile engleze, dar concureau în transportul maritim de mărfuri și în felul acesta păreau a fi aproape un obstacol pentru Anglia. Dacă Anglia ținea să le păstreze, aceasta se datora, în parte, temerii ca Franța să nu pună stăpînire pe ele. Era, într-un sens, o păstrare preemptivă³⁷². Dinastia Stuartilor a acționat în vederea revocării legilor și cîștigării unui control efectiv asupra acestor colonii cu probleme dificile prin înființarea în 1684 a dominionului Noua Anglie. Aceste teritorii ar fi putut fi periferializate în mod efectiv dacă rezistența acestui dominion la

politica Stuartilor nu ar fi coincis cu revolta internă din Anglia, ce a culminat cu Revoluția Glorioasă, care „a pus capăt amenințării asupra coloniștilor sau cel puțin a amînat-o”³⁷³. Și dacă negustorii din Noua Anglie și Atlanticul de mijloc „făceau, prin anul 1700, progrese mari”, nu numai în calitatea de constructori de nave, ci și ca intermediari comerciali³⁷⁴, aceasta s-a datorat, după cum afirmă Eleanor Lord, „neglijării acestor colonii”, sau mai bine zis anumitor dificultăți interne în îndeplinirea marelui plan mercantilist al Angliei.

Acești negustori făceau parte din așa-numitul comerț triumfiular, care avea de fapt numeroase variante. În triumfiul cu Africa și Indiile de Vest, melasa din Indiile de Vest mergea în coloniile din nord, al căror rom și podoabe ieftine mergeau în Africa, iar sclavii africani mergeau în Indiile de Vest. În triumfiul cu Anglia și Indiile de Vest, produse alimentare și lemn mergeau din coloniile din nord spre Indiile de Vest, zahărul și tutunul din Indiile de Vest mergeau în Anglia, iar produsele manufacturate în Anglia mergeau în coloniile din nord (sau încărcăturile navelor din coloniile din nord erau vîndute în Anglia). Într-un al treilea, și mai îngust, triumfi cu sudul Europei și Anglia, grîul³⁷⁵, peștele și lemnul din coloniile din nord mergeau în sudul Europei; vinul, sarea și fructele din sudul Europei mergeau în Anglia; și, din nou produsele manufacturate din Anglia mergeau în coloniile din nord. În legătură cu aceste faimoase triumfiuri, trebuie să subliniem două lucruri. Ele sînt în mare măsură interpretări analitice și reprezintă mai mult fluxuri de mărfuri decît mișcări ale navelor. Vasele din coloniile din nord s-au concentrat asupra unor curse navetă din Indiile de Vest, făcînd doar puține traversări ale Atlanticului pînă în Anglia și foarte puține drumuri spre Africa.³⁷⁶

În al doilea rînd, englezii au forțat coloniile din nord să mențină o balanță nefavorabilă a comerțului direct, ceea ce însemna că acestea din urmă trebuiau să-și procure monedă dacă ar fi dorit să obțină produse manufacturate. În măsura în care comerțul triumfiular nu a procurat metalele prețioase necesare, aceste colonii au trebuit fie să-și extindă propriile lor manufacturi (și în felul acesta să reducă importurile din Anglia), fie să găsească o piață de desfacere³⁷⁷. Lupta politică dintre coloniile din nord și Anglia în prima jumătate a secolului

al XVIII-lea s-a concentrat în jurul opțiunii pentru una din aceste două posibilități. În secolul al XVII-lea, coloniștii din nord au ajuns să fie concurenții producătorilor englezi în calitate de constructori de nave, transportori navali și furnizori de alimente pentru Indiile de Vest și Europa. Ei erau, potrivit doctrinei mercantile, „mai mult un concurent... [decît] un avantaj” și astfel constituiau cele mai puțin valoroase posesiuni britanice”.³⁷⁸ După 1689, Anglia a făcut un efort considerabil³⁷⁹ pentru a redresa situația; ea a încercat să extindă funcția coloniilor de piață de desfacere pentru produsele engleze manufacturate prin încurajarea creării unor noi depozite navale și prin sugrumarea incipientei producții industriale.³⁸⁰ Cum se „crează” o piață într-o anumită zonă? Prin implicarea oamenilor din zona respectivă în economia mondială; iar dacă nu sînt suficienți oameni cu un venit destul de mare, se încurajează „colonizarea”. Englezii au adoptat cea de-a doua soluție, ceea ce i-a făcut să difere foarte mult de francezi, olandezi, chiar de spanioli și portughezi în cele două Americi.³⁸¹

Între 1713 și 1739, are loc de fapt un foarte mare flux de emigranți, îndeosebi spre statele din Atlanticul de mijloc. Avînd în vedere că printre englezi nu erau mulți care doreau să emigreze, Anglia a realizat colonizarea deschizînd în perioada aceea America de Nord britanică populației din afara ei: scoțienilor, nord-irlandezilor și așa-numiților olandezi (care erau de fapt germani și elvețieni).³⁸² Englezii sperau ca noii emigranți să fie angajați în producție în activitatea principală pe care o reprezentau depozitele navale. Aceasta promitea englezilor nu numai un avantaj economic, ci și unul militar. „Grăva deficiență”³⁸³ a comerțului colonial englez erau depozitele navale, remedierea acestora fiind „obiectivul permanent”³⁸⁴ al politicii duse de Anglia în întreg secolul al XVII-lea. Izbucnirea Războiului de 9 ani în 1689 a făcut ca această deficiență să devină și mai acută. Aproape întreaga producție, cît și tranzitul din depozitele navale engleze erau în mîinile suedezilor, care erau neutri, dar simpatizanți ai francezilor, și aceasta a constituit „o cauză permanentă de neliniște”³⁸⁵. Sursa alternativă evidentă o constituiau coloniile din nord (și, de asemenea, Irlanda). În 1696, Anglia a înființat Ministerul comerțului și al plantațiilor (*Board of Trade and Plantations*), una din primele preocupări ale acestuia

fiind eliberarea Angliei de dependența de Suedia. S-a încercat crearea unui monopol care să realizeze acest deziderat, dar această intenție a provocat o mare rezistență.³⁸⁶

Războiul de succesiune la tronul Spaniei a făcut ca această problemă să devină din nou acută, situația fiind rezolvată prin formarea societății Stockholm Tar Company ca monopol. Aceasta a dus la promulgarea, în 1705, a Legii depozitelor navale, prin care s-a hotărât ca pentru stimularea producției în coloniile din nord să se acorde prime guvernamentale de încurajare.³⁸⁷ Este clar că eliberarea Angliei de sub dependența Suediei nu a fost singurul motiv care a dus la Legea depozitelor navale. Nettels prezintă trei motive pentru care înființarea piețelor în coloniile din nord a constituit un obiectiv central, chiar unul primordial. Primul: în timp ce dependența de Suedia se aplica cu adevărat la smoală și catran, Legea depozitelor navale oferea prime de încurajare și pentru rășină naturală, terebentină, cînepă și lemn pentru construcția de nave - toate acestea putînd fi obținute din mai multe țări. Al doilea: reprezentanții marinei păreau total dezinteresați de această dependență, ceea ce aruncă o umbră de îndoială asupra realității lipsurilor. Ei se opuneau în mod constant obținerii smoalei și gudronului din coloniile din nord din cauza slabei lor calități. (Nettels ne reamintește, însă, că reprezentanții Ministerului Comerțului au acuzat conducerea marinei că întreține relații neautorizate cu negustori din Răsărit.) Al treilea: Ministerul Comerțului nu era interesat în obținerea smoalei și a gudronului din Caroline, chiar dacă, în coloniile din nord, acestea erau superioare calitativ (Carolinele, desigur, produceau deja minereuri de bază).

Nettels susține în continuare că sprijinitorii cei mai statornici ai programului depozitelor navale erau tocmai acei negustori englezi care făceau comerț cu coloniile din nord.³⁸⁸ În orice caz, coloniștii din nord au rămas mai interesați în producerea materialului lemnos decît a smoalei și gudronului,³⁸⁹ dar lemnul nu a mers în Anglia, ci în industria indigenă a construcției de nave.³⁹⁰ Adevărul este că dezvoltarea unei industrii a construcțiilor navale a contribuit cel puțin tot atît de mult la dezvoltarea unei piețe pentru mărfurile engleze cît ar fi făcut un program de producție al antrepozitelor navale

încununat de succes. Aceasta poate fi cauza principală datorită căreia, pe baza Actelor de navigație, „din rațiuni dintre cele mai practice”, navele proprietate a coloniștilor nu au fost niciodată excluse de la privilegiile navelor posedate de englezi.³⁹¹ Din acest motiv, construirea de nave avea o justificare economică în coloniile din nord, unde, deși salariile erau mari, prețul materialului lemnos era destul de scăzut, cel puțin pentru a compensa factorul salariu.³⁹² Acest avantaj comparativ a crescut și mai mult datorită sporirii constante a productivității transportului colonial american în perioada dintre 1675 și 1775³⁹³. Drept rezultat, în 1775 aproape o treime din toate navele care erau înregistrate în Marea Britanie ca proprietate a britanicilor erau construite în coloniile din nord - „o importantă sursă de prosperitate colonială”.³⁹⁴

În ceea ce privește celelalte produse manufacturate din colonii, în afara construcțiilor navale, englezii au încercat într-adevăr să le descurajeze, dar într-un mod nesistematic. În 1699 au emis Legea lînii, care interzicea transportul produselor din lînă în afara granițelor unei colonii. În 1732, au emis Legea pălăriilor, care conținea restricții similare. În 1733, prin Legea melasei se intenționa restrângerea producției de rom. În 1750, Legea fierului interzicea construirea de noi turnătorii.³⁹⁵ Într-o mare măsură, toate aceste legi nu au fost aplicate.³⁹⁶ În primul rînd, englezii erau mult mai preocupați de concurența olandezilor, germanilor și a francezilor decît de produsele manufacturate în colonii.³⁹⁷ În plus, așa cum susține Bruchey, „lipsa mîinii de lucru calificate, insuficiența fondurilor pentru investiții și alocarea lor preferențială” în coloniile din nord au acționat ca o restricție „naturală”.³⁹⁸ Natural sau nu, acest factor a contribuit la aplicarea mai puțin intensă de către englezi a acestor reglementări, cel puțin pînă în perioada de după anul 1763. Cum am putea să rezumăm tot ce s-a întîmplat în coloniile din nord? Acestea au fost de trei ori favorizate de soartă. Erau sărace în resurse naturale și totuși ele au fost coloniile puterii industriale și comerciale mondiale care se ridica, fiind la o distanță destul de mare pentru a deveni extrem de rentabile prin exploatarea resursei lor principale, materialul lemnos, pentru o industrie a construcțiilor navale. Această industrie a constituit un început, dar unul vital. S-au creat condițiile datorită cărora, în situația schimbată din a doua

jumătate a secolului al XVIII-lea, a putut avea loc o Revoluție americană, iar în secolul al XIX-lea s-a ridicat o importantă putere industrială.

Perioada dintre anii 1600 și 1750 a fost dominată de eforturile Angliei și Franței pentru a distruge mai întâi hegemonia olandeză și apoi să reușească să ajungă într-o poziție de frunte. În această îndelungată perioadă de relativă stagnare (relativă față de considerabila expansiune economică din lungul secol al XVI-lea), regiunile periferiale au suferit exploatarea mult intensificată de producătorii direcți, reducându-se astfel avantajele păturilor indigene exploatare prin comparație cu păturile similare din țările din centru). Problema țărilor din semiperiferie a fost mult mai complexă. Țările din centru au căutat să le transforme în intermediarii lor pe lângă periferie, în curele de transmisie a plusvalorii. În mare măsură ele au reușit; dar în situația în care între țările din centru exista o rivalitate, unele zone au putut să-și îmbină tătească statutul lor relativ. Așa s-a întâmplat la început cu Suedia, iar mai târziu cu Brandenburg-Prusia, și pe o scară mai mică acest lucru a fost valabil și pentru coloniile din nord ale Americii de Nord britanice.

NOTE

1. Vezi Wallerstein (1974, cap. 5, *passim*) pentru o discuție despre structurile spaniole din secolul al XVI-lea. Pentru modul de înțelegere al gânditorilor spanioli din secolul al XVII-lea cu privire la „decadența” Spaniei, vezi Elliott (1977).

2. Elliott (1966, p. 283). Ruiz Martin datează „secolul decadenței” în perioada 1586-1680/1690 (1970, p. 43). Dar sînt uneori necesare și alte evenimente și încă 50 de ani pentru a-i putea convinge pe oameni de realitățile pe care le trăiesc. „Înfrîngerea infanteriei spaniole la Rocroi la 19 mai 1643 părea să simbolizeze prăbușirea sistemului militar care a susținut atîta timp puterea spaniolă. Țara era lipsită acum atît de armate, cît și de conducători care să valorifice noua situație internațională” (p. 345). Stradling afirmă că „punctul culminant al umilinței l-a reprezentat recăpătarea formală a independenței de către Portugalia”, la care nu s-a ajuns decît în anul 1668. „Imperiul lui Filip al II-lea a încetat astfel să mai existe” (1979, p. 182). Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, spune G. Desdevise de Dezert, „forța militară a Spaniei nu mai era decît o amintire” (1927, p. 354). Vezi, de asemenea, E.J. Hamilton (1943, p. 192).

3. E.J. Hamilton (1935, p. 111). José Gentil da Silva susține și el că a avut loc un „declin”, deși aceasta ar putea fi o exprimare „prea

simplică" (1965, pp. 175-179). Două articole recente contrazic această afirmație din puncte de vedere opuse. Pentru Kamen, secolul al XVII-lea nu a fost un declin deoarece Spania fusese „dependentă” din secolul al XV-lea și de aceea „este greu să înțelegem cum o țară atât de subdezvoltată ar fi putut să «decadă» înainte de a fi fost bogată” (1978, pp. 35, 41). Pentru Stradling, „puterea și sistemele puterii [au supraviețuit] în cursul anilor 1660”, și cel puțin atunci „nici un dușman sau un grup de dușmani nu au fost suficient de puternici și organizați pentru a administra...lovitura de grație” (1979, p. 167, p. 171). Stradling repetă aici periodizarea făcută de Henri Tauser „preponderenței spaniole” - 1560-1660.

4. Vezi nemulțumirea lui J.H.Elliott în legătură cu acest subiect, menționată în scris în 1961 și citată și împărtășită de Weissner (1973, p. 615).

5. E.J.Hamilton (1935, p. 111). Curbele de producție care se înregistraseră în Segovia „tind să confirme... definirea secolului al XVII-lea ca secol al «decadenței» sau al «stagnării»” (Anes și Le Flem, 1965, p. 16).

6. Vezi Da Silva (1965, pp. 156-158); vezi, de asemenea, Anes și Le Flem (1965, pp. 18-19) despre creșterea relativă a producției de secară și ovăz și despre exploatarea peste măsură a pământului prin reducerea disponibilității de humus și îngrășăminte naturale. Ei subliniază, de asemenea, că pentru cultivarea secarei este necesară mai puțină mână de lucru.

7. Da Silva (1965, pp. 158-160).

8. Lynch (1969, p. 153).

9. Vezi Weissner, care vrea să explice aceasta nu în termenii în care o face E.J.Hamilton, care pune accentul pe „importanța factorilor „externi (adică avuția”, ci prin „condițiile economice interne ale Castiliei”. Cei trei factori ai săi, însă, se dovedesc a fi: primul, o „lipsă de echilibru [între] cererea de produse de subsistență și producția industrială”, care a început aproximativ în anul 1575 și care este la rîndul său explicată de „reducerea turmelor Mestei și întreruperea comerțului cu nordul [care] au obligat Toledo să se bazeze mai mult pe puterea industriei din țară”; al doilea, „aparitia mărfurilor străine care... vîndute pe plan local cu prețuri mai mici au adus pe piață cantități mari de mărfuri”; și al treilea, dezvoltarea orașului Madrid, care a atras populație de la Toledo, a cărui depopulare a fost rezultatul „ambițiilor imperiale ale Coroanei” (1973, pp. 614-615, 637-640). Weissner atribuie și el scăderea populației urbane expulzării moriscilor (p. 632), factor citat și de Warden (1864, p. 261) pentru a explica cvasi-dispariția țesătoriilor din Toledo - de la 50 de fabrici în 1550 la 13 în 1665.

10. Lynch (1969, p. 152 și vezi pp. 149-151).

11. Elliott (1963, p. 11). „Dezbinările din epoca medievală - s-a subliniat oare destul de aceasta? - nu s-au atenuat, cum ne-am fi așteptat, ci s-au accentuat de-a lungul secolelor” (Vilar, 1962 b, I, p. 191).

12. Vicens Vives (1970, p. 107).

13. „În ciuda succesului [din anul 1637] al eforturilor ducelui Conde (adică ale lui Olivares) de a stoarce mai mulți bani din provincia Castilia, el era conștient, la fel ca toata lumea, că trebuia să vină un moment cînd Castilia va fi secătuită. Aceasta însemna că uniunea armatelor trebuia să devină efectivă și îndeosebi că Portugalia și Catalonia, despre care *se spunea* că sînt statele cele mai bogate din peninsulă, trebuiau să fie determinate să joace un rol proporțional cu *presupusele* lor resurse. Ambele state i se păreau lui Olivares periculos de «depărtate» de restul monarhiei” (Elliott, 1966, p. 333), (subl. noastră).

14. Vicens Vives (1970, p. 107). Vezi, de asemenea, Pierre Vilar: „guvernul central, în plină criză financiară, și-a îndreptat privirea spre resursele catalane, pe care consiliile locale le apărau cu înflăcărare împotriva impozitării” (1962b, I, p. 627).

15. Emiliano Fernández de Pinedo citează această expresie a lui Porchnev despre Franța ca fiind perfect aplicabilă în vremea aceea la Biscaya (1974, p. 76).

16. Elliott (1963, p. 463), care constată că aceste resentimente populare sînt provocate de „ura țărănimii sărace și fără pămînt împotriva țăranului bogat și a nobilului; dificultățile șomajului rural; dorința de răzbunare a elementelor corupte împotriva acelor care i-au reprimat; vechile dușmănii dintre orașe și sate, între cetățenii săraci și oligarhi municipali” (pp. 462-463).

17. Elliott (1963, pp. 127, 465).

18. „Războiul avea să aducă principatului cele mai mari nenorociri pe care domeniile Castiliei le-au avut de suportat din anul 1600: uriașe cheltuieli publice, inflație monetară, paralizarea producției, depopulare ca urmare a unei groaznice epidemii și, în sfîrșit, ca o concluzie a luptei internaționale, pierderea unei părți a teritoriului catalan, inclusiv cîmpia foarte bogată a provinciei Roussillon” (Vilar, 1962b, I, p. 633). Cei care au suferit cel mai mult au fost micii țărani independenți. Vezi Vilar (1962a, pp. 80-81). Observați din nou paralela cu țările din periferie. Aceasta, desigur, a înăsprit revolta, provocînd „implicații sociale care amenințau să supună aristocrația conducerii mulțimii” (Elliott, 1966, p. 349). Din această cauză, unitatea Cataloniei s-a destrămat, iar catalanii au fost aduși prin 1652 din nou în comunitatea spaniolă.

19. A.H. de Oliveira Marques denumeste această anulare a taxelor vamale „un vis de mult dorit, îndeosebi de portughezi” (1976, I, p. 308).

20. Marques (1976, I, p. 308). Portughezii au profitat la maximum. Israel apreciază că pe la 1640 portughezii reprezentau 6% din populația Noii Spanii și că existau grupuri similare în întreaga Indie spaniolă. El vorbește despre „un adevărat exod masiv din Portugalia...[care] oglindea scurgerea populației portugheze de la sate și din micile orașe și fuga antreprenorilor portughezi dintr-o Portugalie în stagnare, dintr-o Spanie în declin și dintr-o Italie cuprinsă de nenorocire” (1974b, p. 32).

21. Vezi expunerea lui Castillo (1964, în special pp. 311-314).

22. Aceasta se întîmpla și în alte regiuni necastiliene din Peninsula Iberică: „În zonele marginale ale Peninsulei Iberice [Portugalia,

regiunile de coastă ale Cataloniei, Valencia],... exista o strînsă legătură între statutul burghezului și acela al «convertiților» (*conversos*) (Chaunu, 1963a, p. 82). Mauro pune aceeași problemă: „Portugalia nu era singura țară, în secolul al XVII-lea, care avea o burghezie și un grup de noi creștini. Ceea ce o deosebea, însă, de celelalte era confuzia *reală* dintre aceste două statute” (1970, p. 34).

23. Vezi descrierea lui Mauro a acestor comercianți-bancheri: „În fond nu există criterii tehnice pentru a-i deosebi pe unii de alții. Comerț angró, semigró sau cu amănuntul? Toți fac de toate. Comerț la distanțe mari, comerț național, comerț local? Toți participă, mai mult sau mai puțin, la toate aceste tipuri de comerț. Comerț cu mărfuri, comerț cu bani? Acestea sînt inseparabile” (1961c, p. 20).

24. Vezi Huguette și Pierre Chaunu (1954, p. 53). Revah subliniază că în aceste regiuni, „substantivul propriu *portughez* a devenit sinonim cu «nou-creștin» și adesea, cu «cripto-evreu»” (1959-1960, p. 37; cf. p. 48, nota 4). Vezi însă distincția clară pe care o face Israel între *judaizantes*, *Cristaos novos*, asimilați efectiv, și un grup intermediar, *conversos*, „care nu mai erau convertiți la iudaism...dar le-a afectat totuși în mare măsură cariera” (1974b, p. 24 și *passim*, pp. 19-32).

25. Mauro ne reamintește „că soarta imperiului portughez spre sfîrșitul secolului al XVI-lea nu trebuie confundată cu aceea a imperiului spaniol, deoarece Brazilia și uriașa sa dezvoltare în domeniul industriei zahărului au importanța lor, și încă nu una mică” (1959, p. 183).

26. Huguette și Pierre Chaunu (1954, p. 52).

27. Vezi ipoteza lui J.Elliott în lucrarea *Seventeenth-Century Revolutions* (1958, p. 68). Disney, explicînd pentru ce antreprenorii portughezi nu doreau să investească în Portuguese East India Company (fondată în 1628), aduce în discuție un factor: „Unii portughezi vedeau în aceasta o încercare vicleană a Madridului să limiteze independența administrativă pe care Filip al II-lea o acordase Portugaliei în anul 1580” (1977, p. 252).

28. Huguette și Pierre Chaunu (1954, p. 54), care observă că evreii au devenit ținta atacurilor și vorbesc despre „aceste edicte din Nantes care acordă într-o fază A ceea ce vor revoca într-o fază B”. Vezi, de asemenea, Chaunu (1963d). Unii dintre acești noi creștini s-au mutat pur și simplu la Hamburg, unde au jucat un rol important în dezvoltarea comercială a portului în secolul al XVIII-lea. Vezi Kellenbenz (1958).

29. Boxer consideră ocupația ca „pe una din principalele cauze ale revoltei [portughezilor] împotriva Coroanei Spaniei în 1640”, dar observă că „au fost dezamăgiți în speranța lor că olandezii vor înceta agresiunea împotriva cuceririlor portugheze de îndată ce aceștia și metropola vor rupe relațiile lor cu Spania. Dimpotrivă...” (1961, p. 52).

30. Vezi Chaunu (1961, p. 1194). Mauro vorbește despre „splendoarea” economiei atlantice portugheze pînă în 1670 (1960, p. 513); însă Chaunu este mai prudent: „În comparație cu sectorul Sevillei, unde inversarea tendinței seculare la începutul secolului al XVII-lea este mai evidentă decît în oricare altă parte, Atlanticul brazilian este

făcut din umbre și nuanțe". El vorbește, de asemenea, despre „o cotitură tirzie, în ultima parte a anilor '30, poate în 1650; o încetinire a dezvoltării mai curînd decît un faliment". Nu ar putea oare răscoala portugheză să explice capacitatea Braziliei de a se reface, cel puțin pînă în 1670? Dimpotrivă, după cum susține Elliott, refacerea a constituit „salvarea Portugaliei", prin aceea că „a ajutat stimularea interesului străin îndeosebi cel englez pentru supraviețuirea ei ca stat independent" (1966, p. 351).

31. Vezi Godinho (1950a, p. 34).

32. Elliott (1963, p. 543).

33. Boxer (1961, p. 53).

34. Braudel (1956, p. 196).

35. Chaunu (1959, VIII, 2bis, p. 1568). Vezi, de asemenea, Helmer: „Începînd cu anul 1630, la Sevilla au loc numeroase falimente printre cărașii din Indii (*cargadoras de Indias*)" (1967, p. 405). Chaunu notează, „fără a încerca soluționarea delicatei probleme a cauzalității", că această perioadă este corelată cu inflația monedei divizionare (vellón) și face remarcă: „O simplă coincidență oare? Oricum, o coincidență supărătoare" (1959, VIII, 2bis, pp. 1568-1569).

36. Într-adevăr, Jaime Vicens Vives critică retrospectiv guvernul apaniol din vremea aceea: „În loc să se implice în conflictele europene aducătoare de necazuri, unde întreaga putere a Franței și a Olandei îl aștepta, Olivares ar fi trebuit să panseze primele răni ale imperiului provocate de olandezi în Marea Caraibilor și să pregătească de război coloniile din America. În schimb, cu aurul pe care îl adunase în Andaluzia pentru a duce acea politică sănătoasă, el a suportat operațiile militare ale Războiului de 30 de ani. Rezultatul a fost că viitorul Americii spaniole a fost lichidat în Europa" (1970, p. 106).

37. Vignols subliniază că, deși contrabanda transatlantică varia în intensitate în diferite momente, ea a fost totdeauna de mai mare amploare decît contrabanda întereuropeană și decît contrabanda internă din orice țară a Europei (1925, p. 240).

38. Larraz (1943, p. 98): Comerțul prin contrabandă a fost sprijinit și încurajat de funcționarii spanioli corupți și de coloniștii spanioli. Vezi Pantaleao (1946, pp. 127-129, 235-236).

39. Vezi McLachlan (1940, p. 13); vezi, de asemenea, Allen Christelow (1941, p. 516).

40. Elliott (1966, p. 360), care afirmă că prăbușirea Castiliei „a fost însoțită de paralizarea vieții sale culturale și intelectuale" (p. 361). Vezi, de asemenea, Larraz (1943, p. 96). Kamen, relatînd despre criza dintre 1677 și 1686, definește inflația monedei din cupru „foarte aproape de catastrofă" (1964, p. 75). O altă reflectare a dificultăților a constatat în „intensitatea mereu crescîndă în tot cursul secolului al XVIII-lea" a banditismului, îndeosebi în Valencia (Kamen, 1974, p. 654).

41. Delumeau vorbește despre acest comerț ca despre „marea providență a Franței" (1966, p. 100). Pantaleao afirmă că „negoțul cu imperiul spaniol interesa întregul imperiu britanic" (1946, p. 272).

42. Rambert (1959, p. 269).

43. Francis (1966, p. 187).

44. Vezi Pantaleao (1946, p. 15). Mai mult decît atît, prin tratatul din 1661, care a consemnat logodna Caterinei de Bragança cu Carol al II-lea, Bombay și Tanger au fost redade Angliei ca zestre pentru Caterina. Boxer explică aceasta prin faptul că Portugalia „căuta protecție într-o alianță cu Anglia” împotriva olandezilor (1961, p. 52).

45. Sideri (1970, p. 21).

46. Mauro plasează evenimentul în 1680 (1975, p. 9); dar aici el pare a fi în dezacord cu cei mai mulți autori. Vezi Vilar (1974, p. 280), care vorbește despre o criză între anii 1670 și 1703; V.M. Godinho sugerează că această criză a avut loc între 1670 și 1690 (1974, p. 266; de asemenea, 1950b, p. 186); și Sideri, care vorbește despre o „situație economică dificilă” pe la 1670 (1970, p. 26). Criza a fost de fapt grăbită de o scădere a importurilor de argint și de intensificarea excluderii zahărului și tutunului din coloniile portugheze de pe piețele franceză, engleză și olandeză. În plus, concurența olandezo-portugheză în Golful Guineii a provocat creșterea prețului sclavilor; aceasta s-a îmbinat cu epuizarea parțială a ofertei angoleze. Toate acestea au început în 1670, punînd Portugalia în situația de a nu mai putea să-și joace rolul în structura anterioară a comerțului. Era ceea ce am numi astăzi o criză a balanței de plăți. Vezi Godinho (1950b, pp. 184-185).

47. Una din consecințe a fost faptul că în perioada dintre 1670 și 1680 Franța a devenit principalul partener comercial al Portugaliei. Cînd Mauro caută să explice pentru ce mai tîrziu această situație s-a modificat, el subliniază măsura în care produsele franceze și portugheze erau competitive pe piața mondială (1961b). Dar aceasta nu a fost oare urmarea, mai degrabă decît cauza, legăturilor reînnoite între Anglia și Portugalia?

48. Vezi Godinho (1950b, pp. 186-187). Urmînd această politică, ei au avut un oarecare succes. De exemplu, Godinho notează în ceea ce privește operațiunea monetară: „În 1688 fusese imposibil să se efectueze plăți; în 1689, banii numerar circulau normal la Lisabona. Așadar, operațiune reușită”.

49. Godinho (1950b, p. 191); cf. Vilar (1974, pp. 280-281).

50. Sideri (1970, p. 40).

51. Francis (1972, p. 64); vezi, de asemenea, Silbert (1954, pp. 413-419).

52. Vezi Andrews (1929, I, p. 275); Beer (1912, I, pp. 78-79).

53. Vezi T. Bentley Duncan (1972, p. 46), care notează: „Ținînd seama de numărul mic al populației din coloniile britanice și portugheze, comerțul cu vinul de Madeira, chiar dacă era modest în raport cu volumul general al comerțului european, constituia o afacere importantă în cele două Americi” (1972, p. 48). Dar mai notați și că negoțul cu vin spre Americi „era total în mîinile negustorilor englezi din Funchal, care cumpărau transporturile de vin cu sumele de bani încasate din vînzarea textilelor engleze și a altor mărfuri importate

(pește sărat, scrumbie în saramură, produse manufacturate engleze, grâu din Azore etc.)" (pp. 50-51).

54. Godinho susține că mărirea producției de vin este „direct legată de dezvoltarea piețelor în cele două Americi (1953, p. 79).

55. Vezi Godinho (1950b, pp. 188-190).

56. Vezi, de asemenea, Boxer, care afirmă că cererea mărită de vinuri portugheze din timpul războiului regelui William a îmbunătățit proasta balanță comercială a Portugaliei și astfel „a făcut ca înlocuirea importului de țesături englezești prin produse manufacturate pe plan național să fie mai puțin urgentă" (1958, p. 34). În realitate, englezii nu *preferau* vinurile portugheze celor franceze. Sideri dă cifre. În 1683, vinurile franceze erau interzise în Anglia. În anul acela, englezii au importat din Franța 295 litri, iar din Portugalia 76.145 litri. Când, în 1686, interdicția a fost ridicată, englezii au importat din Portugalia 1312 litri, iar din Franța 57.885 litri (vezi 1970, p. 64).

57. Cardoso observă că un efect al goanei după aur avea să sporească „introducerea ilegală a produselor străine în Brazilia", care era „singura piață care aducea [Portugaliei] vreun profit" (1946, p. 146).

58. „Personal, cred că această politică de încurajare a manufacturilor poate fi explicată tocmai prin existența crizei" (Godinho, 1953, p. 76). În cele din urmă, spune Godinho, perioada mercantilă nu a fost decât o „placă tumantă" între ciclul zahărului, tutunului și sării și ciclul aurului brazilian și al vinului de Porto și de Madeira (1950b, p. 190).

59. „«Industriații» au cedat locul seniorilor proprietari de podgorii" (Godinho, 1950b, p. 189). Aceasta se va justifica ulterior prin ideologie: „Ulterior chiar și portughezii au înclinat să accepte că datorită englezilor s-au dezvoltat viile din partea superioară a fluviului Duero și să creadă că înainte de sosirea lor acolo nu au crescut decât mătură și drobiță" (1972, p. 109).

60. Godinho (1950b, p. 188).

61. Vezi Macedo (1963b, p. 53); Sideri (1970, p. 42).

62. „Whigii, care în 1713 au votat [împotriva opoziției conservatoare] pentru comerțul cu Portugalia mai degrabă decât cu Franța, au venit la putere, unde s-au menținut mult timp. În primii lor ani de guvernare, comerțul anglo-portughez a înregistrat niveluri fără precedent" (Francis, 1966, p. 185).

Într-o convorbire particulară pe care am avut-o cu E.Fernández de Pinedo, acesta a subliniat faptul că începînd din 1650, olandezii și englezii, nedorind ca navele lor care aduceau în Spania textile, pește sărat și grâu să se reîntoarcă goale, au încurajat producția de coniac în Catalonia și de stafide și migdale pe coastele Malagăi. El denumesc această „un tratat Mehuen de argint", îndeosebi pentru că deficitul comercial a fost echilibrat de metale prețioase din America.

63. Vezi Kamen (1969, pp. 1-5).

64. Vezi Temperley (1940, pp. IX-X); cf. McLachlan, care relatează că negustorii englezi se opuneau tratatelor de împărțire din 1698 și 1700, deoarece simțeau că, dacă le semnavă, Mediterana „ar fi

devenit un lac francez" (1940, p. 30). Clark împărtășește acest punct de vedere: „Dacă francezii ar fi reușit, olandezii și englezii, cele două puteri maritime importante, aveau toate șansele să piardă o bună parte din comerțul lor" (1928, p. 262).

65. Francezii vor pierde în cele din urmă această bătălie de pe mare. „Englezii nu numai că au reușit să stăvilească pericolul venit din partea piraților francezi, dar s-au descurcat bine și ca agresori în același tip de război" (Clark, 1928, p. 264).

66. Arsène Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, (Paris, 1888-1892), III, p. 332, citat în Kamen (1969, p. 9).

67. Kamen remarcă: „Pentru a promova comerțul franco-spaniol, taxele vamale [trebuiau] menținute scăzute, iar comerțul cu inamicul [anglo-olandez] interzis. Spre mîhnirea lor, francezii au descoperit că nu era ușor să găsească soluții la cele două probleme, care amenințau să diminueze valoarea privilegiilor comerciale de care se bucurau în mod oficial" (1969, p. 127). Cu toate acestea, francezii s-au bucurat de privilegiile în Spania. Tocmai aceste privilegii i-au supărat pe englezi; Franța era mai interesată în obținerea accesului spre Indiile spaniole. Însă, „în pofida superiorității navale a Franței, în pofida *Asiento*, în ciuda volumului comerțului ilicit desfășurat prin Saint Malo, pentru Franța totul s-a sfîrșit printr-un eșec. Ludovic al XIV-lea n-a reușit niciodată să spargă monopolul exercitat de Cádiz asupra Indiilor" (Kamen, 1969, p. 155).

Vezi Rambert: „Bourbonii Spaniei își amintesc într-adevăr zadarnic de originea lor: ei apar, încă de la suirea lor pe tron, ca spanioli sută la sută" (1959, p. 272).

68. Elliott (1966, p. 365). Vilar crede că a fost mai mult decît o refacere lentă. El susține că „domnia lui Carol al II-lea al Spaniei (1665-1700) a fost pentru Catalonia o perioadă fericită... Pentru țărani înstăriți, pentru negustori, pentru oamenii de afaceri de toate felurile, ...ultima treime a secolului al XVII-lea a fost o epocă de prosperitate. ...Criza din anii 1700-1715 nu a fost deloc precedată, cum fusese secesiunea din 1640, de critici severe la adresa Coroanei" (1962, p. 101).

69. Vilar (1962a, p. 104).

70. Vilar (1962a, p. 103).

71. Vilar (1962b, I, p. 672). Pentru un timp, mișcarea catalană a obținut un mare succes. Așa cum observă Kamen, de această dată, spre deosebire de criza din 1640, „în loc ca trupele castiliene să se instaleze la Lisabona și la Barcelona, asistăm la instalarea trupelor portugheze și catalane la Madrid" (1969, p. 248).

72. Vezi Vilar (1962b, I, p. 678).

73. Chaunu sesizează implicațiile culturale ale opțiunii economice: „Spania lui Filip al V-lea se va deschide, dar ea nu o putea face decît lent... Ce însemna a se deschide? Însemna să se deschidă spre Franța, adică spre nord. ...Partidul german care, la sfîrșitul domniei lui Carol al II-lea, s-a reunit în jurul reginei, Maria-Ana de Neuburg, era, indiscutabil, partidul influenței italiene în artă, partidul trecutului"

(1963c, pp. 468-469). Despre rolul Bourbonilor spanioli în „modernizarea” culturală după Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei, vezi Vicens Vives (1970, pp. 116-120).

74. Vezi Pitt (1970, pp. 475-476).

75. Veenendaal (1970, p. 444). În acest sens Vilar apreciază Tratatul de la Utrecht ca o cotitură. El a realizat „lichidarea vechiului imperiu spaniol în Europa, a pus capăt hegemoniei Franței și a anunțat zorile dominației Angliei în domeniul maritim și colonial, marcată printre altele de ocuparea Gibraltarului” (1962a, p. 12).

76. G.N. Clark afirmă că, deși englezii și olandezii fuseseră aliați, „caracterul general al păcii...reflecta intenția englezilor de a se folosi de dominația lor politică pentru a-și asigura o poziție avantajoasă în cadrul concurenței cu comerțul olandez” (1928, p. 279). Vezi, de asemenea, A.W. Ward: „Provinciile Unite au realizat o puternică barieră, solid implantată în teritoriul aliat, împotriva oricărei repetări a agresiunii Franței. Dar, deși ele au continuat să-și asigure, în plus, unele avantaje comerciale derivând din încheierea păcii, și-au pierdut pentru totdeauna poziția politică de mare putere care a revenit, fără ca Provinciile Unite să depună o rezistență serioasă, de partea puterii care fusese rivala lor, ...iar supremația lor mercantilă a dispărut și ea” (1908, p. 438).

77. Elliott (1966, pp. 370-371). Jaime Vicens Vives susține cu duritate: „Catalonii luptau împotriva curentului istoriei, iar prețul care se plătește pentru așa ceva este de obicei foarte ridicat” (1970 p. 111).

78. Vezi Kamen (1974, p. 687).

79. Vezi Vicens Vives (1970, p. 114).

80. Pentru Vicens Vives, „mitul care s-a format în jurul privilegiilor regionale a fost înlocuit pur și simplu cu mitul centralizării cu orice preț....Și în această acțiune dinastia Bourbon și colaboratorii ei (ca și predecesorii lor) vor eșua” (1970, p. 113).

81. E.J. Hamilton (1935, p. 116).

82. Romero de Solís (1973, p. 54), care vorbește despre „noua clasă de mijloc, capitaliștii agricoli și burghezia națională” (p. 66) și despre partizanii lui Filip al V-lea ca fiind „pătura de mijloc a nobilimii funciare în curs de transformare în capitaliști agricoli, și burghezia națională plus agenții ei (*servidores*), burghezia de stat” (pp. 67, 108). Dominguez Ortiz spune însă: „Absolutismul Bourbonilor, deși se opunea oricărei slăbiri a suveranității centrale, s-a înțeles cu seniorii (*señorios*) de îndată ce i-a privat și de ultimele urme ale importanței lor politice, care era deja aproape inexistentă în ultimele zile ale Habsburgilor austrieci” (1955, p. 301). Kamen este de acord: „Ar trebui subliniat că declinul nobililor spanioli, deși de o importanță politică și administrativă fundamentală, are o mai mică semnificație în istoria socială a Spaniei. Ca și în timpul domniilor precedente, nobilimea a rămas puternică în privilegiile și proprietățile ei” (1969, p. 115).

83. Vezi descrierea acestor eforturi făcută de E.J. Hamilton (1943, p. 206); vezi, de asemenea, La Force (1964, pp. 337-338).

84. Kamen (1969, pp. 391-392).

85. Kamen (1969, p. 34).

86. Vezi Rambert: „Politica lor vamală, permanent vigilentă, va reuși puțin câte puțin [în cursul secolului al XVIII-lea] să ridice bariere, la adăpostul cărora industriile naționale vor lua avânt, iar țara se va elibera parțial de controlul străin. Franța, care se afla de mai mult timp în fruntea concurenței, avea să fie principala victimă a acestei evoluții” (1959, p. 270).

87. Nelson (1945, p. 55).

88. Nelson citează o valoare de 5,5 milioane lire sterline între 1730 și 1739 și afirmă că era „de o asemenea mărime încât reprezenta o reală amenințare pentru mercantilismul spaniol” (1945, p. 64).

89. V.L. Brown (1928, p. 179). Nelson arată că South Sea Company folosea orice mijloc posibil să se angajeze în comerțul ilicit: tănuirea unor secrete (care era posibilă deoarece, deși guvernul spaniol avea un membru în consiliul de administrație, cele mai multe comunicări nu treceau prin consiliu); mituirea funcționarilor spanioli; comerțul cu sclavi ca pretext; înșelăciune; și forța, sub protecție oferită de navele de război britanice (vezi Nelson, 1945. pp. 56-60).

90. Vezi Nelson (1945, p. 55)

91. Vezi Christelow (1941, p. 532); Nelson (1945, p. 57).

92. Godinho (1948, p. 552).

93. Pentru o listă a produselor schimbate, vezi Nelson (1945, p. 91) și Godinho (1948, p. 553).

94. Godinho observă că scurgerea metalelor prețioase din America hispanică în perioada respectivă, dacă nu tot atât de mare ca aceea din Minas Gerais din Brazilia, „a fost cu toate acestea de o mare importanță în viața monetară a Europei” (1948, p. 553). Vezi, de asemenea, H.E.S. Fisher (1971, pp. 4-5). De comerțul licit și cel ilicit cu America hispanică au beneficiat probabil într-o oarecare măsură două grupuri diferite de englezi. Statul spaniol a încercat să-i folosească pe partenerii săi din comerțul licit pentru a restringe comerțul ilicit, dar nu cu prea mare succes. Vezi Godinho (1948, p. 552).

95. Vezi E.J. Hamilton (1949, p. 316).

96. V.L. Brown (1928, p. 187); vezi, de asemenea, Christelow (1941, pp. 519-520) pentru perioada pînă în anul 1763.

97. În perioada dintre anii 1700 și 1750, Portugalia era al treilea mare consumator al exporturilor engleze (după Provinciile Unite și statele germane); transporturilor maritime engleze la Lisabonă n-au scăzut aproape niciodată sub 50% din totalul acestora. Vezi Maxwell (1968, p. 612).

98. Vezi Sideri (1970, pp. 44-46). Macedo (1963a) susține că în ciuda acestui avantaj al englezilor, concurența altor produse industriale străine a determinat scăderea prețurilor la produsele englezești și a anulat monopolul; dar Sideri neagă acest lucru, referindu-se la afirmația contradictorie din însăși aprecierea făcută de Macedo: „Textilele olandeze sau franceze nu ar fi putut niciodată să contrabalanseze avantajele englezilor, deoarece ele nu beneficiau de o rețea de distribuție și de o influență bine stabilită ca aceea a negustorilor englezi” (Macedo, p. 51, citat în Sideri, p. 46). H.E.S. Fisher pretinde că

negustorii englezi de textile erau avantajați față de concurenții lor francezi, olandezi și germani datorită faptului că ei erau „specializați mai mult...în țesături ușoare din lână și postavuri din lână din categoria celor cu prețuri mici și medii”, precum și faptului că englezii puteau „să le transporte...mai ieftin” (1971, pp. 36-37). Citind atent ceea ce scrie Fisher, descoperim că acest proces este circular, deoarece transportul mai ieftin era în funcție de cantitatea mai mare de marfă, vânzarea țesăturilor era în funcție de importul de vin „iar negustorii englezi din Portugalia controlau atât cumpărarea cât și transportul vinurilor expediate în Anglia” (p. 36).

99. Sideri (1970, p. 46).

100. Sideri (1970, pp. 41, 48), care, la pagina 41, afirmă că balanța negativă a englezilor cu Franța era compensată cu argint, iar la pagina 48, cu aur.

101. Sideri (1970, p. 46).

102. Citat în Christelow (1946, p. 27). G. Young, observă și el în 1917: „Regiunea de porturi pe fluviul Duero a devenit un fel de hintlerland al unei colonii britanice”. *Portugal Old and Young*, Oxford, 1917, p. 185, citat în Sideri (1970, p. 56).

103. Sideri (1970, p. 45).

104. Boxer afirmă că în secolul al XVIII-lea „nu poate fi nici o îndoială că [Brazilia] era, în cele mai multe privințe, mai prosperă decât metropola” (1969b, p. 323).

105. Vezi Francis (1972, pp. 179-180).

106. J.P. Oliveira Martins, *Historia de Portugal*, Londra, 1908, 2 volume, pp. 149-151, citat în Sideri (1970, p. 67).

107. Vezi Sideri (1970, p. 49). Morineau își exprimă o opinie mai moderată: Deși aurul brazilian a avut „o influență limitată dar sigură” asupra exporturilor britanice către Portugalia, acesta nu era nici „esențial”, nici „de neînlocuit”; în general, în ceea ce privește dezvoltarea economică a Angliei în secolul al XVIII-lea, „aurul brazilian...nu a fost nici singurul factor de creștere, nici cel mai puternic” (1978h, pp. 44, 47). Aceasta, însă, înseamnă să te lupți cu morile de vânt. Metalele prețioase erau necesare, și erau de fapt obținute, în această conjunctură, în cea mai mare măsură din Brazilia.

108. Francis observă că „olandezii și negustorii din Hamburg, care aveau, de asemenea, nevoie de metale prețioase, nu beneficiau de aceleași facilități [ca englezii] și își primeau partea lor [din aurul de contrabandă] prin intermediul Londrei” (1966, p. 217).

109. Boxer (1961, p. 90).

110. Vezi Braudel (1972, I, pp. 430-432).

111. Vezi, de exemplu, Friedrichs: „La Nürnberg, la începutul secolului al XVI-lea, *Verlagssystem* fusese introdus în numeroase ramuri ale industriei metalurgice și în manufacturile care produceau pungi pentru bani, mănuși, perii, hîrtie și cărți, ca și pînză de in și finet. În Nürnbergul de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, pînă și producția de creioane era organizată pe baza sistemului *Verlag*” (1975, pp. 32-33). Kellenbenz afirmă același lucru și adaugă: „La extracția metalelor

feroase și neferoase, achiziționarea pompelor, cuptoarelor și a altor echipamente tehnice indispensabile obliga adesea micile ateliere să facă datorii, ajutorul negustorului devenind necesar. Aceasta se întâmpla îndeosebi când persoana care cumpăra cu regularitate produsul era o vădită sursă potențială de credit" (1977a, p. 469).

112. Braudel (1972, I, p. 431). Craeybeckx observă pentru Gand și Bruges: „În secolul al XVII-lea, legăturile breslelor au devenit mai slabe, îndeosebi în a doua jumătate a secolului. Muncitorul, meșter sau calfă, știa că soarta sa se află în mâinile negustorilor, singurii capabili să asigure desfacerea produselor sale" (1962, p. 427).

113. Vezi Friedrichs, care notează că „bresla putea pune capăt înțelegerii când relațiile se dovedeau a fi dăunătoare membrilor săi" (1975, p. 33).

114. Vezi Kellenbenz (1965, II, p. 420).

115. Kellenbenz (1977a, V, p. 470). Sella crede că trecerea în zonele rurale, cel puțin de la Veneția, s-a datorat mai mult ineficienței activității membrilor breslei decât salariilor lor ridicate, dar mie mi se pare că este același lucru. Vezi Sella (1968, pp. 122-123). În zonele rurale, nu toți țărani erau la fel de dotori să joace acest rol. E.L.Jones subliniază că industriile rurale pe bază de muncă la domiciliu se găseau îndeosebi în acele districte de cîmpie cu „sol nisipos nefertil sau foarte argilos", ca și în anumite „districte de munte". El sugerează că ceea ce a făcut ca populația din aceste districte să caute să-și suplimenteze venitul în acest mod a fost faptul că în aceste zone oamenii „nu-și puteau asigura existența din resursele agricole interne" (1975, pp. 339, 341). În același spirit, Mendels arată: „Există dovezi...că țărani care au devenit țesători erau pe treapta cea mai de jos a societății și au rămas acolo" (1972, p. 242). Peter Kriedte susține că: „Cu cât se obținea un venit mai mic din agricultură din cauza lipsei pămîntului arabil, cu atât creștea tendința printre micii meșteșugari de a neglija agricultura și de a-și îndrepta priceperea spre producția industrială" (în Kriedte *et al.*, 1977, p. 68). Klíma și Macurek observă că în regiunile locuite de cehi, muncitorii din manufacturile rurale erau recrutați dintre „săracii satelor" (1960, p. 90). Vezi, de asemenea, afirmația lui Thirsk despre legătura dintre industria meșteșugărească și anumite categorii de comunități agricole (1961).

116. Vezi Kulischer (1931, p. 11).

117. Kellenbenz (1965, II, p. 427 și *passim*).

118. Friedrichs (1975, p. 33). Bulferetti și Constantini arată: „În cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, vechiul antagonism între capitalul comercial și meșteșugarii independenți s-a transformat la Genova...într-o subordonare uniformă a grupurilor de meșteșugari (*corpi di mestiere*) conducerii negustorilor-antreprenori" (1966, p. 73). Peter Kriedte arată că, pînă și în *Kaufsystem*, în care, spre deosebire de *Verlagssystem*, munca nu era efectuată pe bază de comision, se constată „începutul unei dependențe economice" prin acordarea de credite și că, în ciuda independenței formale a producătorilor, exista o „exploatare prin

intermediul comerțului" (în Kriedte *et al.*, 1977, pp. 202-203). A fortiori, așa se întâmpla în *Verlagssystem*, în care comerciantul-antreprenor putea „să hotărască dacă, ce, cum și cât să se producă, de la început pînă la sfîrșit" (p. 214).

119. Vezi studiul lui Treue (1957, pp. 41-42). Despre evreii din Germania, vezi Treue (1955, pp. 398-399); despre anglo-olandezi în Italia, vezi Fanfani (1959, pp. 57-58, 128); despre englezi și olandezi în Boemia, vezi Klíma (1959) și Mika (1978, pp. 234-235); despre legătura dintre *Verlagssystem* în Europa centrală și comerțul exterior, vezi Klím și Macurek (1960, p. 96) și Kriedte în Kriedte *et al.* (1977, p. 64).

120. Vezi Sombart (1900, pp. 1138-1140). Chiar producătorii din cadrul industriei casnice, care nu erau dependenți de un negustor-antreprenor, erau reduși, prin modul în care funcționa piața, la o situație *de facto* analoagă, după cum subliniază Hans Medick: „Dacă micii industriași casnici, țesătorul, tricoterul, forjorul de cuie sau cel ce făcea coase se prezentau la piață în calitate de cumpărători sau vînzători pe cont propriu și în felul acesta acționau în cadrul *Kaufsystem*-ului, sau dacă erau organizați în *Verlagssystem*, ei erau întotdeauna, direct sau indirect, dependenți de capitalul negustorului" (1976, p. 296). *Verlagssystem* era, evident, mai avantajos pentru negustorul-antreprenor decît *Kaufsystem*, deoarece prin acest din urmă sistem producătorul direct reținea o mai mare parte din plusvaloare. Deși *Verlagssystem* nu se compara cu sistemul fabricii în ceea ce privește controlul conducerii, el constituia un progres față de *Kaufsystem* și aceasta ducea la creșterea productivității, ale cărei profituri reveneau în mare măsură negustorului-antreprenor. În timp ce venitul din munca în acord a producătorului direct era mai mic în *Verlagssystem* decît acela obținut în *Kaufsystem*, venitul său anual putea fi mai mare dacă avea mai mult de lucru. Vezi Schlumbohm în Kriedte *et al.* (1977, pp. 215-216, inclusiv nota 56).

121. Mendels (1972). Vezi dezbaterea privind rădăcinile istoriografice ale conceptului în Kriedte *et al.* (1977, pp. 13-35), care consideră protoindustrializarea ca fiind de „importanță strategică" în determinarea eventualului rol economic al unor anumite regiuni în economia mondială (pp. 30-31, nota 52). Klíma și Macurek văd în manufactură, adică în *Verlagssystem*, „o treaptă [*jalón*] în evoluția care ducea de la sistemul breslelor, trecînd prin manufactură, la marea producție mecanică". Ei explică faptul că manufactura și sistemul fabricilor ar trebui privite ca făcînd parte dintr-un proces evolutiv mai degrabă decît ca două elemente opuse ale unei rupturi adînci, prin aceea că manufactura „a adîncit diviziunea muncii" și „a antrenat în producție un mare număr de muncitori necalificați sau mai puțin calificați" (1960, IV, pp. 96-97). Myška spune în esență același lucru cînd dezbate problema manufacturilor de fier centralizate de pe teritoriile locuite de cehi (vezi 1979, pp. 44-49 și *passim*). Vezi, de asemenea, Redlich (1955, pp. 93-97).

122. Medick face o foarte bună prezentare a modului în care funcționa acest sistem, și rezumă spunînd: „Ideea producției economice

în familie a devenit aplicabilă mai presus de toate din cauza preferinței muncitorilor săraci fără pământ de a se reîntoarce la «autoexploatare» în producția de bunuri meșteșugărești, dacă acest lucru era necesar pentru a asigura întreținerea de fiecare zi a familiei și independența economică». Aceasta a dus la un „profit diferențial” pentru negustorul-antreprenor, care „depășea atât profiturile ce puteau fi realizate din relațiile sociale de producție în sistemul breslelor, cât și profiturile care puteau să provină din raporturile comparabile dintre salarii și muncă în manufacturi” (1976, p. 299). Medick este în mod deosebit interesat de „relația simbiotică între economia de familie și capitalul negustorului”. El susține că „normele și regulile comportamentale ale economiei de subzistență tradiționale familiale au avut un rol mai mare în apariția capitalismului (aș spune mai degrabă în dezvoltarea capitalismului) decât etica protestantă (1976, p. 300).

123. Romano (1974, pp. 188-189).

124. Romano (1971, p. 201).

125. Romano (1974, p. 195).

126. Procacci (1975, p. 28), care consideră această idee „prea simplistă și radicală”. Borelli dă un bun exemplu prin care explică pentru ce aceasta nu a fost o simplă chestiune de voință. El remarcă eforturile Veneției de a-și salva industria mătăsii interzicând, în 1588, exportul mătăsii brute. Având în vedere că aceasta a dus la scăderea prețului mătăsii brute pe piața internă, a fost încurajat exportul prin contrabandă. În 1694, două treimi din mătasea brută venețiană era exportată clandestin (vezi Borelli, 1974, pp. 27-28). Nu era suficient să proclami politica mercantilă. Trebuia să fii destul de puternic din punct de vedere politic pentru a o aplica. În acest caz, garanția privind concurența pe care o ofereau măsurile mercantile nu era suficientă pentru a învinge în lupta împotriva costurilor foarte înalte ale producției venețiene.

127. Sella (1969, p. 244). Rezerva lui Rapp privind situația empirică este oarecum diferită. El este de acord că Veneția a trecut de la industriile orientate spre export la industriile de servicii interne. El consideră aceasta ca o încercare, întrucâtva reușită, de a menține angajarea mîinii de lucru și de aici nivelul bun de viață (vezi Rapp, 1975, pp. 523-524).

128. Sella (1975, p. 12). O formă de mobilitate era de fapt dezvoltarea legăturii economice între oraș și satele înconjurătoare, cum a fost cazul Veneției și al Terrafermei. Vezi Marino: „Creșterea poverii fiscale asupra producției din Terraferma, investițiile în agricultură și piața regională au făcut din Veneția și hinterlandul său o entitate organică...Consecința cea mai importantă a crizei [din secolul al XVII-lea] a fost însăși apariția bruscă a unei economii regionale integrate și a unei politici economice coordonate” (1978, p. 100).

129. Schmoller (1897, p. 74). J. de Vries dă un bun exemplu al acestei dependențe. În perioada pînă în 1650, negustorii de stofe din Haarlem depindeau de hinterlandurile lor pentru angajarea țesătoarelor; dar prin 1650, această sarcină s-a mutat din punct de vedere geografic

în gospodăriile din Westfalia (și din sudul Țărilor de Jos). „Haarlem acționa acum ca punct central al unei rețele de comisionari de țesături care trimiteau acolo pînzeturi pentru înălbit și vînzarea finală” (1976, p. 97).

130. *Die Handlung von Holland* (Frankfurt și Leipzig, 1770, pp. 251-252), citat în Beutin (1939, p. 120). Beutin citează pe Friedrich List ca împărtășind acest punct de vedere, despre care el însuși nu are „nici o îndoială” (1939, p. 127).

131. P. Anderson (1974a, p. 249).

132. Kuske (1922, p. 189).

133. Liebel (1965a, p. 287). Aceste orașe, desigur, începuseră deja declinul secular în secolul al XVI-lea.

134. Kisch (1968, p. 3).

135. Kisch (1959, p. 555).

136. Vezi Pirenne (1920, V, pp. 65-69, 129-130, 193-201). Este, desigur, un interludiu mercantil și aceasta este în sine instructiv. Așa-numitul Colbert belgian, Jean de (Jan van) Brouchaven, conte de Bergeyck, a reușit în 1698 să-l convingă pe electorul Maximilian Emmanuel de Bavaria, guvernator al Țărilor de Jos spaniole, să instituie tarife vamale, să creeze *Compagnie d'Ostende* pentru comerțul în Indii, să planifice îmbunătățirea căilor de navigație interne și, în 1699, chiar să interzică exportul de lînă și importul de textile. Dar represaliile englezilor și olandezilor, combinate cu invidiile dintre provincii, au determinat retragerea lui Maximilian (pp. 64-69).

Cînd, în urma urcării pe tron a lui Filip al V-lea, Maximilian a fost înlăturat și trupele sale au fost înlocuite cu trupele franceze, Bergeyck a fost din nou autorizat să aplice reformele sale colbertiste. Acesta era așa-numitul „regim angevin” (pp. 94-105). Cînd trupele franceze au fost înfrînte de Marlborough la Ramillies în 1706, ocupația franceză a fost înlocuită cu ocupația anglo-olandeză. Tarifele au fost imediat anulate, iar centralizarea administrației a luat sfîrșit. Pirenne remarcă: „Astfel au dispărut ultimele vestigii ale reformelor instituite pentru a scoate țara din starea de amorțeală în care căzuse la finele secolului al XVII-lea. Și nimeni n-a observat aceasta. Tendința spre separatism, care se opusese planurilor lui Bergeyck, servea acum interesele Conferinței [autorităților anglo-olandeze]. Nu mai exista un guvern central. Fiecare provincie a fost lăsată să se descurce singură și nu s-a mai gîndit decît la interesele sale imediate. Anglia și Provinciile Unite nu au făcut decît să aștepte, neintervenind în mod deliberat. Ele știau că odată pacea instalată, nu vor păstra Belgia și de aceea cel mai bine era să o restituie lui Carol al III-lea [al Austriei] într-o stare de slăbiciune politică și economică de natură să nu ridice nici o problemă” (p. 114). Vezi, de asemenea, Hasquin (1971, pp. 125-126).

Chiar și Craeybeckx, care insistă asupra faptului că producția din sudul Țărilor de Jos nu era inferioară în această perioadă față de aceea a concurenților ei anglo-olandezi, explică criza de la sfîrșitul secolului al XVII-lea prin conjunctura nefavorabilă generală din Europa, care a fost „resimțită deosebit de puternic în sudul Țărilor de Jos pentru că acestea

erau extrem de slab pregătite pentru a putea reacționa împotriva protecționismului din ce în ce mai frenetic al țărilor vecine" (1962, p. 465). Van der Wee susține că renașterea sudului Țărilor de Jos în secolul al XVII-lea este de fapt însoțită de o „clară dezurbanizare” și de o „reîntoarcere la o agricultură autosuficientă, tradițională” (1978, p. 14, 17).

137. Acest lucru era valabil în special înainte de 1648. Stols citează un iezuit din Bruges, care, vorbind despre America hispanică, spunea în 1617: „De-acum încolo accesul spre India pare să fi devenit dificil pentru flamanzi și aceasta din cauza trădătorilor olandezi” (citat în Stols, 1976, p. 40).

138. Brulez (1967, p. 89). Această opinie este împărtășită și de Craeybeckx (1962, pp. 413-418), care admite totuși existența unei „deplasări a punctului de gravitate economic spre sate” (p. 419). A existat de asemenea o deplasare spre Liège. Vezi Kellenbenz: „S-a spus că nenorocirea Țărilor de Jos spaniole a fost norocul Liège-ului” (1965, II, p. 393). Vezi, de asemenea, Jeannin (1969, p. 70).

139. Vezi Brulez (1967, pp. 94-99); Craeybeckx (1962, p. 416). Această opinie este reafirmată și în expunerea lui Baetens despre pirateria făcută de flamanzi, o afacere înfloritoare din secolul al XVII-lea pînă la Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei. Baetens vorbește despre impactul *negativ* al acestora asupra negustorilor din Anvers, care foloseau nave de transport olandeze pentru intensul lor comerț; aceasta ne arată care era principalul canal prin care flamanzii ocoleau restricțiile legale impuse economiei lor (vezi Baetens, 1976, p. 74).

140. Meuvret susține că era anul 1636 (1953, p. 216); Cipolla menționează anul 1619 (1958, I, p. 392).

141. Vezi Cipolla (1958, I, pp. 392, 394).

142. Bulferetti (1953, p. 53).

143. De Maddalena (1974b, p. 77). „Economia Milanului a intrat indiscutabil într-o fază de impas, de stagnare” (p. 79).

144. Caizzi (1968, p. 6).

145. Vezi Bulferetti și Constantini (1966, p. 35).

146. Rapp afirmă că totalul forței de muncă în sectorul de export a fost redus în a doua jumătate a secolului al XVII-lea la nivelul absolut al anului 1539, „înainte ca avîntul industrial” să înceapă (1976, p. 104). El adaugă: „Portul Veneției nu s-a ruinat din cauza dificultăților economice ale secolului al XVII-lea, ci s-a transformat din pivot al comerțului mondial în port de deservire regională” (p. 105). Lane arată că Veneția nu mai putea să țină flotele rivale în afara Mării Adriatice sau să împiedice dezvoltarea porturilor rivale (vezi 1973, p. 417).

147. Liebel (1965a, pp. 295, 300).

148. Bürgin (1969, p. 220), care spune că spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, Elveția „a devenit centrul mondial” al industriei ceasurilor (p. 227).

149. Bürgin (1969, p. 221).

150. „Baza politică pentru o dezvoltare continuă a comerțului exterior”, ca și a comerțului de tranzit, care „era foarte important în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, era neutralitatea politică a statului” (Bodmer, 1951, p. 574). Mai mult, Elveția a atras antreprenori refugiați aici datorită neutralității sale (p. 598).

151. „Guvernul francez, credincios principiului colbertian, a pus bogăția noilor minerale obținute [de Franche-Comté] în serviciul politicii puterii și a livrat sare în condiții avantajoase numai acelor regiuni care s-au arătat docile față de dorințele sale” (Bodmer, 1951, p. 576).

152. „Oricât de paradoxal ar părea pentru secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, tocmai lipsa unei politici comerciale mercantile bine definite a ajutat această țară să realizeze o balanță de plăți pozitivă” (Bodmer, 1951, p. 575). Desigur, antimercantilismul nu a exclus împrumuturile de stat acordate antreprenorilor, împotriva absenței taxelor vamale existând opoziție - de exemplu din partea corporațiilor din Geneva (vezi Piuz, 1970a, p. 9).

153. Bodmer (1951, p. 598), care afirmă că Elveția „exporta nu numai mărfuri industriale în cantități mari, dar și unele produse ale economiei ei montane [*Alpwirtschaft*], printre care brânză și carne de vacă”.

154. Vezi Rapp despre Veneția (1976, p. 159); Bulferetti și Constantini despre Genova (1966, pp. 48-50); Kisch despre Aachen (1964, p. 524); Mendels despre Flandra (1975, p. 203); și J.de Vries despre Zürich (1976, p. 97). În Olanda textilele au trecut din Haarlem și Leiden la Twente și în nordul Brabantului. Faianța de Delft a trecut la Friesland. Arderea în biscuit a ceramicii s-a mutat dincolo de granițele nordului Olandei. Van der Woude numește aceasta „ruralizarea comerțului și industriei [olandeze]” (1975, p. 239).

155. „În timp ce producția de lână scădea, cea de mătase se dezvolta” (Borelli, 1974, p. 25). Vezi, de asemenea, Bulferetti și Constantini (1966, p. 70) și Rapp (1976, pp. 105-106). Piuz vorbește despre dezvoltarea unui „*Verlagssystem urban*” în producerea mătăsii la Geneva (1970a, p. 5). Kisch remarcă o trecere de la pînza de in la mătase la Krefeld la începutul secolului al XVIII-lea (1968, p. 28). Totuși, Gino Luzzatto insistă asupra faptului că nu totul a mers bine nici chiar pentru mătase, deoarece protecționismul francez a afectat vânzările - nu numai în Franța, dar și în alte părți din Europa (vezi Luzzatto, 1974, pp. 161-162). Despre filaturile de mătase ca fabrici, vezi Poni (1976; pp. 490-496).

156. Haskell (1959, p. 48). Cealaltă latură a exportului de artă a fost activitatea turistică. Veneția a devenit probabil primul centru modern de turism din secolul al XVII-lea (vezi J.de Vries, 1976, p. 27).

157. Vezi Romano (1962, pp. 510-513), Borelli (1974, p. 20) și Sereni (1961, p. 207). Alături de aceasta în perioada dintre anii 1600 și 1750 a avut loc în tot nordul și centrul Italiei o continuă răspîndire a arendei în dijmă (*mezzadria*) (vezi Sereni, 1961, p. 205).

158. Citat în Romano (1968, p. 733).

159. Borelli (1974, p. 15).

160. Stuart Woolf explică aceste asemănări: „În arabele țări, acțiunile reformatoare ale conducătorilor (Vittorio Amadeo II, Carlo Emanuele II - Marele Elector, Frederic William I) erau îndreptate în mod conștient împotriva unei nobilimi considerate ca un prim obstacol în calea creării unei monarhii absolutiste centralizate; a luat ființă o nouă administrație centrală, privilegiile fiscale ale nobilimii au fost atacate; dar în ambele cazuri nobilimea și-a menținut o parte majoră a imunității fiscale, în timp ce controlul ei asupra administrației locale a rămas practic neatins” (1964, p. 283).

161. Privitor la creșterea puterii proprietarilor de pământ, vezi Jeannin (1969, p. 69); referitor la extinderea arendei în dijmă la Liège, vezi Ruwet (1957, p. 69).

162. Vezi, de exemplu, Weis (1970), care compară situația din partea de vest a Germaniei (cu excepția Renaniei) și din Franța. Țăranii dețineau 35% din pământ în Franța și 90% din pământ în Germania la vest de Elba; de aceea „situația economică, socială, juridică și psihologică” a țăranilor francezi „în secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea [a fost] mult mai defavorabilă...deși solul francez era mai fertil, iar progresul general al metodelor din agricultură mai mare” (p. 14). Vezi, de asemenea, Blaschke (1955, p. 116) despre Saxonia.

163. Vezi expunerea pe această temă în Lütge (1963, p. 139 și 1965, p. 685). Conceptul *Wirtschaftsherrschaft* a fost inventat de Alfred Hoffmann, care l-a gândit în mod explicit ca pe o cale de mijloc între vechiul *Rentenherrschaft* și noul *Gutsherrschaft* astfel: „În această formă, majoritatea covârșitoare a pământului arabil rămâne, ca și înainte, împărțit în ferme individuale, independente, de tip țărănesc [*bäuerlichen Wirtschaften*]. Totuși, printr-o mai mare centralizare a predării impozitelor [*Abgaben*] și o mai mare implicare în efectuarea de servicii seniorului, fermele țărănești devin mai strâns legate între ele decât înainte într-o asociație economică [*Verband*]. Această asociație cuprindea nu numai activități economice exclusiv din domeniul agriculturii, ci și o serie de activități meșteșugărești, fiind strâns legată de o firmă [*selbständigen Organisation*] orientată spre piața de export” (1952, p. 98). Hoffmann crede că trecerea de la *Rentenherrschaft* la mai moderna și capitalista *Wirtschaftsherrschaft* a dus la o creștere sensibilă a rentabilității marii proprietăți (*grundherrlichen*)” (pp. 166-167).

T.M.Barker afirmă că *Wirtschaftsherrschaft* reprezintă „un «domeniu-fermă» centralizat, raționalizat administrativ...care combina agricultura domenială și producția meșteșugărească cu numeroase tehnici de extragere a profiturilor din munca privată a agricultorilor” (1974, p. 27). Makkai sugerează că trăsătura principală este că proprietarul de pământ „a exploatat drepturile sale de monopol (cîrciumă, mori, abatoare etc.), angajîndu-se în același timp în acțiuni comerciale riscante pe cont propriu pentru a-și mări venitul” (1975, p. 230). Makkai crede că este „nerezonabil” ca acesta să fie considerat ca un al treilea tip de sistem economic (p. 231). În măsura în care accentul

cade pe activitățile comerciale ale proprietarului, el are dreptate și poate să-l citeze chiar pe Alfred Hoffmann însuși, care a scris un întreg articol despre *Grundherr* ca antreprenor (1958). Dar în măsura în care *Wirtschaftsherrschaft* era „raționalizat administrativ”, se deosebește de tradiționalul *Grundwirtschaft*. S-ar putea foarte bine ca toate domeniile *Grundwirtschaft* să se îndrepte în această perioadă spre *Wirtschaftsherrschaft*.

164. Despre declinul vechiului rol financiar al Genovei de „bancher” al Spaniei în anii 1620, vezi Van der Wee (1977, pp. 333, 375). Despre noul rol al Genovei ca „bancher” al Europei prin investiții în titluri de rentă ale statului (*titoli pubblici*), mai întâi al Franței și al statelor habsburgice, apoi al Angliei, Scandinaviei, Saxoniei etc., vezi Dermigny (1974, p. 549). Dermigny afirmă că investițiile financiare genoveze erau atât de modeste încât „s-ar putea vorbi, forțând puțin termenii, despre parazitism, stadiul cel mai înalt al capitalismului” (p. 562).

165. Rapp (1976, p. 37). Fanfani remarcă, de asemenea, că în secolul al XVII-lea a existat o reală emigrație din Italia (1959, pp. 130-131).

166. Bulferetti (1953, p. 47).

167. Woolf (1964, p. 283).

168. Sereni (1961, p. 188, 210). Villani spune același lucru: „În secolul al XVII-lea nu a fost un regres [al sectorului agricol din Italia], ci o continuitate a dezvoltării” (1968, p. 124).

169. Sereni vede în orez „o forță de propulsare hotărâtoare pentru dezvoltarea agriculturii capitaliste” (1961, p. 187). Vezi, de asemenea, Glamann (1977, p. 201), care consideră introducerea porumbului în Peninsula Iberică un fenomen paralel.

170. Da Silva (1964a, p. 485); vezi, de asemenea, pp. 490-491; Carmona (1964, pp. 106-107).

171. Vezi Romano (1968, p. 735).

172. Ventura (1968, p. 719).

173. Roberts (1958, II, p. 20).

174. Vezi Roberts (1958, II, p. 21).

175. Roberts (1958, II, p. 21).

176. Karl-Gustav Hidebrand afirmă că principalul avantaj pe care îl prezenta poplinul de import asupra produsului indigen nu era rezistența sau eleganța, ci faptul că produsul de import avea „calități comparativ constante” (1954, p. 101).

177. Vezi Roberts (1958, II, pp. 139-142).

178. Hans-Edvard Roos se referă la studiul meu despre „mecanismul basculant” din volumul întâi al acestei lucrări (1974) și spune: „Aceasta nu corespunde condițiilor din Suedia. Deși finanțele statului se caracterizau, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prin deficite mari, aceasta nu a dus la o «spirală descendentă» într-un stat mai slab și, ca o consecință, cu o poziție periferică. Dimpotrivă. Un punct fundamental în această teză îl constituie faptul că s-au găsit noi căi de ieșire din această dilemă, căi care în cele din urmă

au dus la expansiunea statului național și la noi forme ale economiei naționale" (1976, p. 65, nota 35).

179. Termenul a fost „importat, ca și mulți alții, din Germania, pentru a-i desemna pe toți cei care aveau aceleași drepturi și datorii, aceleași revendicări față de societate și aceleași funcții în societate" (Roberts, 1953, I, p. 285).

180. Vezi Roberts (1958, II, p. 48).

181. Vezi Wallerstein (1974, pp. 312-313). Perry Anderson prezintă un argument similar, susținând că „indicele comercializării în agricultură era probabil cel mai scăzut din continent" (1974a, p. 179).

182. Într-adevăr, P. Anderson susține că „Reforma lui Vasa [exproprierea bisericii de către Gustav Vasa între 1527 și 1542 cu sprijinul oportun al Reformei] a fost, fără îndoială, cea mai reușită operație economică de acest fel realizată de o dinastie din Europa" (1974a, p. 173). Anderson detaliază realizările economice ale monarhiei, ca și măsurile centralizării administrative. El conchide că, totuși, aceste măsuri „nu au fost îndreptate împotriva aristocrației, care a manifestat o solidaritate fundamentală cu regimul în toată perioada domniei [lui Gustav Vasa]" (p. 174).

183. Roberts (1958, II, p. 120), care prezintă un tablou general al transformării economice sub Gustav Adolf (cap. 2, *passim*). Monopoluri au fost, de fapt, și înainte, prin anii 1580, în care Willem van Wijck a jucat un rol important; totuși acestea nu au durat.

184. Glamann (1977, p. 242). Despre prioritatea cuprului printre metale (după argint și aur), în secolul al XVII-lea, vezi Kellenbenz (1977b, p. 290).

185. Elliott (1966, p. 300). Una din consecințele acestei inflații, începută în secolul al XVI-lea și culminând în secolul al XVII-lea, a fost concentrarea puternică pe plan intern a capitalului (vezi Ruiz Martín, 1970, p. 60).

186. Vezi Elliott (1966, pp. 300, 329, 344, 352-353, 361, 365). Baterea monedelor din cupru (*vellón*) în Castilia a încetat abia în 1693.

187. P. Anderson, de exemplu, susține că „punerea în circulație a noii monede de cupru (*vellón*) de către Lerma cu prilejul devalorizării de la 1599 a fost aceea care a creat o mare cerere mondială pentru produsele resurselor Kopparbergului de la Falun" (1974a, p. 183). Este cert că nu a fost un accident faptul că „o schimbare în politica monetară a guvernului suedez" a avut loc în 1599; în acel an a început „punerea în circulație în cantități enorme a monedei *vellón* din cupru pur [ceea ce] a dus la o creștere bruscă a prețului cuprului după anul 1600" (Roberts, 1958, II, p. 33).

188. Vezi Van der Wee (1977, p. 299).

189. Heckscher susține că scopul acestei operațiuni era pe de o parte să ridice prețul cuprului, iar pe de altă parte să reducă nevoia de a importa argint (1954, pp. 88-89).

190. Vezi Glamann (1977, p. 243).

191. Glamann susține că producția minelor din centrul Europei scăzuse din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (1977, p. 189).

Roberts susține că Războiul de 30 de ani a fost cel care a întrerupt extracția din minele ungurești și a scos din circulație minele din Turingia (1958, II, p. 90). Kellenbenz respinge ambele explicații și consideră că declinul producției din Ungaria și, drept urmare, declinul de pe piața centrală germană a cuprului s-a datorat „supraabundenței cuprului suedez” (1974, p. 262; vezi, de asemenea, 1977b, p. 340).

192. Vezi Roberts (1958, II, p. 90). Vezi Heckscher: „Industria cuprului a constituit cea mai puternică legătură între expansiunea politică a Suediei și dezvoltarea ei economică” (1954, p. 85). În cele din urmă cuprul suedez va fi concurat de cel japonez, care a apărut pentru prima dată pe piața Amsterdamului în 1623; rămâne, însă, o problemă controversată dacă, înainte de 1650 această concurență a fost semnificativă. Vezi referirile la dezbaterile acestei probleme în Roberts (1958, II, p. 97, nota 3); vezi, de asemenea, Nordmann (1964, pp. 474-475).

193. J. de Vries (1976, p. 21).

194. Treue (1957, p. 28). Vezi Polisensky: „Gothenburg și alte orașe erau doar avanposturi ale Olandei pe pământul Suediei, în timp ce cuprul și oțelul său deveniseră mărfuri controlate de grupuri de antreprenori mixte olandezo-suedeze ca acelea reprezentate de familiile Trip și De Geer” (1971, p. 175). Vezi, de asemenea, Roberts: „Dezvoltarea noului Göteborg care a luat naștere după 1619 este semnul care pune în evidență această schimbare de orientare [spre Occident]. Pentru că întreg comerțul Göteborgului era în afara regiunii baltice; cea mai importantă din piețele sale era Amsterdam; căpitani de nave olandezi se stabileau la Göteborg, așa cum se stabileau la Hamburg, pentru a putea face comerț în mod liber cu Spania, sfidând prohibiția Statelor Generale” (1958, II, p. 122).

195. Glamann (1977, p. 244).

196. Vezi Roberts (1958, II, p. 28). Avem exemplul lui Willem van Wijck dintr-o perioadă anterioară, în anii 1580.

197. Glamann (1977, p. 245).

198. Data respectivă a trezit interesul. Compania a fost întemeiată la 24 iulie 1619, an al unei acute crize comerciale. A fost, de asemenea, un an de criză politică în Olanda. La 23 aprilie, Sinodul de la Dordrecht a condamnat oficial cele cinci puncte ale arminienilor, prin așa-numita *Sententia Remonstrantium*, iar la 13 mai, Oldenbamevelt a fost executat. A încercat oare în mod deliberat Gustav Adolf să folosească conjunctura de slăbiciune politică a regenților implicați foarte mult în comerțul baltic, care tindeau să fie în tabăra arminiană, o slăbiciune combinată cu criza comercială generalizată?

199. Vezi aspecte ale acestor probleme în Roberts (1958, II, pp. 92-98) și Glamann (1977, pp. 245-246).

200. Nordmann (1972, p. 133).

201. Nordmann (1972, p. 133). Armata suedeză a fost astfel prima armată modernă care nu se deda jafului (vezi Hutton, 1968, p. 524).

202. Roberts (1958, II, p. 189). Cealaltă țară care menținuse această tradiție a infanteriei a fost Elveția.

203. Această prezentare se bazează pe un capitol din cartea lui Roberts intitulat „Armata”; vezi, de asemenea, „Marina” (1958, II, capitolele 3 și 4). Având în vedere aceste realizări, nu este de mirare că armata suedeză a servit drept model pentru Cromwell, pentru *Le Roi-Sergent* (Frederic Wilhelm I al Prusiei, „regele-soldat”) și pentru Petru cel Mare (vezi Nordmann, 1972, p. 147).

204. Vezi Bowman (1936, pp. 343-344) și Åström (1973, pp. 92-94). Cheltuielile de război au crescut drastic între anii 1630 și 1635, perioada licențelor. Înainte de 1630, pe suedezi războiul îi costase anual 500 000 riksdaleri, iar după aceea 20-30 de milioane. Jeannin afirmă: „Premisa cea mai importantă a acestei escaladări [a cheltuielilor] era că războiul generează război” (1969, p. 324). El citează pe Gustav Adolf, care în 1628 scria: „Dacă nu putem spune *bellum se ipsum alet* [războiul ajută războiul], nu văd cum putem reuși să realizăm ceea ce am început”. Întrebarea esențială este: autorizațiile prusace au dat ele posibilitatea suedezilor să facă față cheltuielilor de război care au crescut separat, sau Tratatul de la Altmark și autorizațiile prusace care izvorau din acesta le-au dat posibilitatea să sporească cheltuielile de război - pentru ei și pentru alții? Analizând solvabilitatea Suediei, la care a ajuns *fără* vânzarea funcțiilor, o realizare pe care Franța nu putea s-o obțină, Roberts comentează: „Un posibil răspuns la această dificultate [slăbiciunea bazei de impozitare a Suediei] constă în paradoxul că securitatea și solvabilitatea pot fi aflate în ceea ce le-a apărut victimelor Suediei ca agresiune. Războiul poate fi declanșat pentru a susține războiul și în afară de aceasta poate aduce o răsplată bogată: o economie de război, mai degrabă decât o economie de pace, se potrivea nevoilor Suediei.” În plus, atunci când, mai târziu, „armatele ei au încetat să mai inspire teamă vecinilor, insuficiența reală a resurselor sale a devenit tot mai vizibilă” (1973a, pp. 12, 14).

205. „Antreprenorul suedez Louis de Geer [de fapt un olandez care a investit și a trăit în Suedia] a declarat în 1644 că tunul din fier putea fi procurat pentru flota de război la o treime din prețul tunului din aramă... În deceniile care au urmat, tunul din fier, în prezent îmbunătățit într-o asemenea măsură încât se putea compara cu armamentul de artilerie mai vechi chiar din punct de vedere tehnic, a câștigat teren pretutindeni” (Glamann, 1977, p. 243).

206. „Se poate observa o trecere de la obiecte fabricate din aramă la cele produse din fier. La aceasta a contribuit parțial scăderea prețului produselor din fier, dar și faptul că oalele și cratițele din fier se curățau mai ușor și nu afectau gustul mâncării” (Glamann, 1977, p. 203).

207. Samuelsson (1968, p. 28).

208. Samuelsson (1968, p. 30). Vezi, de asemenea, modul în care este prezentată tehnologia minereului de fier din Suedia (pp. 30-31).

209. Vezi Roberts (1958, II, p. 29).

210. Roberts citează colonizarea Varmlandului de către Carol al IX-lea (1599-1611) ca un „faimos exemplu al valabilității afirmației sentențioase a [istoricului suedez Erik Gustav] lui Geijer potrivit căreia „fierul a fost începutul țării” (*järnet bryter bygd*)” (1958, II, p. 36);

Roberts vorbește și despre intervenția statului în industria fierului (pp. 29-31, 35-36).

211. Aici, și la nota de subsol nr. 205, De Geer este identificat ca olandez, deoarece în Suedia așa era considerat. Dar familia De Geer ilustrează mobilitatea capitalului. Din motive de conjunctură politico-economică, familia De Geer din Liège și-a mutat „cartierul general” la Amsterdam de-abia la sfârșitul secolului al XVI-lea (vezi Yemaux, 1939, pp. 101, 120-124). Vezi, de asemenea, referirea (p. 195) la investițiile olandeze în industriile realizate în *Verlagssystem* din Europa centrală și nordul Italiei. Kamen susține că acești investitori erau flamanzi și valoni sau belgieni, adică din sudul Țărilor de Jos - și Liège? (vezi 1972, pp. 92-99). Acest lucru este valabil pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea, perioadă din care a luat exemplele; dar în timpul Răscoalei Țărilor de Jos, mulți dintre acești flamanzi s-au stabilit în Olanda, iar după aceea au investit în alte țări. În aceste țări, în secolul al XVII-lea, ei erau considerați olandezi, și nu numai de către „englezii contemporani” cărora Kamen le atribuie „folosirea cuvîntului... [care] ascundea” faptul că erau flamanzi (1972, p. 95). Cel mai adesea folosirea unui cuvînt mai mult dezvăluie decît ascunde realitatea socială.

212. Nordmann (1972, p. 137).

213. Samuelsson (1968, p. 31).

214. Vezi Roberts (1958, II, pp. 37-38). Brigitta Odén, într-o comunicare personală, mi-a scris că ea se îndoiește de aceasta, deoarece, în afara producerii mangalului, „forța de muncă avea o înaltă calificare și era organizată ierarhic”.

215. Heckscher (1954, p. 99). Un studiu al lui Munktel (1934) indică faptul că muncitorii se ocupau atît de minerit cît și de primul stadiu al topirii minereului în colibele lor și că proprietarii turnătoarelor îi aprovizionau în primul rînd cu lemne. Am avut acces la acest studiu cu sprijinul lui John Flint. Acest *Verlagssystem*, denumit aici *utarbetningsträtt*, a fost de asemenea folosit pe scară largă în producerea cuprului. Vezi Roos (1976, p. 59) și, de asemenea, Boëthius (1958, pp. 148-149).

216. Vezi Samuelsson (1968, pp. 28-29). Exportul de cereale a scăzut practic la zero în secolul al XVII-lea. Vezi Åström (1973, p. 67, tabelul 5). Exportul lemnului de construcție s-a redus atît din cauza concurenței norvegienilor, cît și a embargoului guvernului aplicat exportului de lemn de stejar, de care Suedia avea nevoie pentru propriile sale nave. Vezi Samuelsson (1968, p. 29).

217. Vezi Samuelsson: „Lupta dusă în secolul al XVII-lea pentru o marină comercială «națională», ca să nu mai vorbim de eforturile Suediei făcute pentru industria casnică și pentru comerț în general, poate fi comparată cu aspirațiile unei foste colonii care, odată obținînd autonomia politică, încearcă să se elibereze și de jugul economic. Paralela poate fi schițată, probabil, cu și mai mult curaj, ...Așa cum unele state africane nou-apărute au fost preocupate să-i păstreze pe foștii funcționari coloniali pentru a ajuta la conducerea economiei și a

administrației publice, tot astfel Suedia, în cursul secolului al XVII-lea, s-a arătat interesată să convingă pe financiarul de odinioară și pe alți oameni de afaceri din străinătate să devină cetățeni suedezi. Intenția era de a face în așa fel încât prin «adoptarea» lor, capitalul și competența acestora să devină suedeze». (1968, p. 41).

Vezi, de asemenea, Heckscher: „Negustorii din orșele hanseatice se considerau reprezentanți ai unei civilizații mai înaintate și priveau Suedia ca pe un teritoriu colonial; ei au rămas întru totul germani și nu au fost asimilați niciodată. Dar străinilor din secolul al XVII-lea nici nu le-a trecut prin minte că țara le-ar fi putut aparține și s-au aclimatizat, ei sau cel puțin copiii lor, cu o viteză aproape incredibilă. De regulă, a doua generație devenea suedeză prin limbă, ca și prin obiceiuri. ...Guvernele din secolul al XVII-lea au dus și ele o politică deliberată care urmărea absorbirea străinilor” (1954, pp. 107-108). Politica la care se referă Heckscher consta în conferirea titlurilor de noblete.

218. Vezi Deyon (1969, pp. 36-37). Totuși Deyon sugerează, de asemenea, că, spre deosebire de Anglia și Franța, Suedia era „prea legată de economia Provinciilor Unite” pentru a avea o politică economică coerentă (p. 22).

219. Samuelsson (1968, p. 29). De fapt, Samuelsson denumesc cele trei monopoluri o „supremație comercială”, dar aceasta mi se pare o exprimare bombastică.

220. P. Anderson (1974a, p. 198), care compară rolul militar al Suediei față de estul Europei în secolul al XVII-lea cu rolul militar al Spaniei în vestul Europei în secolul al XVI-lea. El plasează perioada de mare putere a Suediei din 1630 până în 1720. Roberts încadrează această perioadă între cucerirea orașului Riga de către Gustav Adolf în 1621 până la Pacea de la Nystad în 1721, „exact un secol” (1973a, p. 1).

221. Roberts indică perioada de relativ succes al Suediei ca fiind aceea până în anii 1670 - exact perioada sfârșitului hegemoniei olandeze pe care am indicat-o noi. Aceasta explică, bineînțeles, pentru ce „Suediei nu i s-a potrivit exact nici una din generalizările care au fost enunțate pentru a explica «criza secolului al XVII-lea»” (Roberts, 1962, p. 53).

222. Vezi Samuelsson (1968, p. 75).

223. Åström (1973, p. 68). Structura imperiului era stratificată, așa cum arată Åström: „Aristocrația lor veche, organizată sub forma unei corporații cavalierești, era germană ca limbă și mod de a gândi. Același lucru se putea spune despre așa-numiții «bürgeri» din cele mai importante antrepozite comerciale, în Riga cea stabilă, în Revalul stagnant și în Narva înfloritoare. ...Gubernatorii generali și guvernatorii, cu micile lor curți și funcționari și servitori din Suedia și Finlanda, administrau ducatele în numele Coroanei suedeze; baza autorității lor o formau garnizoanele din Suedia și Finlanda. Nobilimea estonă și livoniană trăia în domeniile sale înconjurată de o țărănie înrobite care vorbea o altă limbă decât aceea a stăpînitorilor lor.” Din punctul de vedere al acestor regiuni estice ale Balticii, secolul al XVII-lea a reprezentat o luptă permanentă, cu nu prea multe reușite, împotriva invaziei

capitalului străin. Vezi Arnold Soom: „Fără îndoială, lipsa capitalului a jucat un rol important [în această problemă]. Deoarece, pentru a fi cu adevărat competitiv în relațiile cu olandezii, era necesar un capital foarte mare” (1962, p. 458).

224. Roberts (1973a, p. 4), care susține de asemenea că, drept urmare, încercarea de a asigura o „situație financiară permanent stabilă” a eșuat, dar „nu poate exista vreo îndoială asupra importanței economice a imperiului pentru Suedia însăși” (pp. 4, 5, 6). Lundkvist consideră și el că „aspirațiile comerciale” ale Suediei în imperiul său baltic au eșuat, excepție făcând avantajele care le reveneau din controlul asupra Rîgii și, ca urmare, accesul la inul și cînepa care erau cultivate în hinterlandul acesteia. „Statisticile privind comerțul de la Riga indică o certă tendință ascendentă în ultima parte a secolului al XVII-lea; iar importanța orșului a crescut constant” (1973, p. 47). Dunsdorfs afirmă că pentru comerțul cu piețe de desfacere în afara regiunii baltice, în secolul al XVII-lea existau numai trei porturi importante: Danzig (Gdansk), Königsberg și Riga (vezi 1947, p. 2). Jensch remarcă o creștere a numărului navelor care intrau în portul Riga - de la 96 între anii 1600-1609 la 263 între 1650 și 1657, din care navele olandeze au sporit de la 65 la 221 (vezi 1930, p. 88).

225. Numărul navelor a crescut de la 40 la circa 300 anual în a doua jumătate a secolului. Vezi Dunsdorfs (1947, p. 6).

226. Vezi Jeannin (1969, p. 95).

227. Ägren (1973a, p. 9).

228. Vezi Carr (1964, pp. 20-21).

229. Roberts (1958, II, 1958, p. 59; și vezi tratarea problemei la pp. 57-60). Vezi, de asemenea, Samuelsson (1968, pp. 53-54).

230. Vezi Roberts (1958, II, 1958, pp. 50-52). Vezi, de asemenea, Kåre D. Tonnesson: „Marea majoritate a țăranilor supuși muncii de clacă se aflau printre arendașii nobililor [*frälsebönder*]. Munca de clacă s-a răspîndit și a devenit mai împovărătoare în secolul al XVII-lea ca urmare a creării marilor domenii agricole [*exploitations*] concentrate în jurul castelelor nobililor, care fuseseră construite în această perioadă cu o nouă strălucire” (1971, p. 307). Tonnesson observă că deosebirile regionale erau acestea: existau puține domenii în nord, fără îndoială pentru că în această zonă sistemul fiscal-comercial de organizare agrară nu putea deveni rentabil; era însă o mare concentrare la vest de Stockholm și în fostele provincii daneze Scania și Halland.

231. Vezi Carlsson (1972, p. 575).

232. Dahlgren (1973a, p. 109).

233. Vezi Roberts (1958, II, pp. 55-56).

234. Hatton (1974, p. 4, nota 2). Tonnesson (1971, p. 308) afirmă că proporția terenurilor nobililor a crescut de la 15% în 1560 la 60% în 1655. Jutikkala spune că din anul 1600 pînă la jumătatea secolului, în Suedia creșterea a fost de la o pătrime la două treimi, iar în Finlanda de la 5% la 50% (1975, pp. 159-160).

235. Roberts (1958, II, p. 153). Declarația făcută de un purtător de cuvînt al țăranimii este citată de Roberts din G. Wittrock (1927).

236. „Imperiul suedez din secolul al XVII-lea putea continua să existe atâta timp cît continua să se extindă” (Dahlgren, 1973b, p. 175).

237. Åström (1973), p. 58; vezi, de asemenea, pp. 65-75.

238. Vezi Dahlgren, care crede că războiul nu a fost decît pretextul imediat: „Carol al X-lea proiectase de fapt o restituție chiar înainte de sulrea sa pe tron [în 1654]. El a considerat restituția ca pe o măsură necesară indiferent dacă Suedia ar fi fost sau nu în război” (1973b, p. 178).

239. Vezi Ågren (1973b, pp. 240-241) și Dahlgren (1973a, p. 120).

240. Vezi Ågren (1973a, p. 27; de asemenea 1973b, pp. 237-241). Această presiune a fost chiar mai puternică după restituția din 1680. Vezi Dahlgren (1973a, pp. 126-131).

241. Åström (1973, p. 94), care notează că Suedia a obținut și ea mici subvenții ocazionale din partea Olandei, Angliei, Spaniei și a unor state germane, dar că acestea erau „de o importanță cu totul secundară”. În general, Suedia a încercat să canalizeze comerțul vest-european cu Polonia și Rusia prin porturile sale cu vamă de la Narva, Gothenburg și Stockholm. Vezi Åström (1963, p. 50).

242. Vezi Bamford (1954).

243. Vezi Åström (1973, p. 73, pp. 86-87). Țăranul finlandez a fost acela care, mai mult decît cel suedez, a plătit prețul acestei rapacități a nobilimii. Finlanda (și, de asemenea, Kexholm) constituiau Pămîntul Făgăduinței, deoarece donațiile de pe malurile golfului Bothnia și ale lacului Ladoga ofereau bune căi de acces „pentru exportul produselor marilor domenii ale nobililor membri ai consiliului” (Åström, 1973, p. 87). Cînd i s-a cerut să pună la dispoziție cadre pentru armată, Finlanda a contribuit de asemenea într-o mai mare măsură, cu un număr de oameni mai mare decît partea care îi revenea. „Este poate o paralelă incorectă din punct de vedere istoric, sau o exagerare excentrică, să se afirme că la începutul Epocii de glorie cavaleria finlandeză putea fi comparată cu cazacii. Totuși, în această afirmație există un simbul de adevăr” (Åström, 1973, p. 64).

244. Nordmann ne reamintește importanța declinului general al prețului în Europa; scăderea prețului în Suedia a fost „tîrzie” (după 1650), „dar cu toate acestea considerabilă” (1971, p. 454). A fost „tîrzie” în Suedia în același sens în care avusese loc mai tîrziu în Anglia și Provinciile Unite. Vezi Jeannin (1969, p. 95). Efectele scăderii prețului asupra venitului statului s-au agravat datorită faptului că la puțin timp după ce a apărut o ușoară creștere a prețului (în 1672), Suedia a intrat în războiul franco-olandez (în 1675). Rosén susține: „Ameninșînd că nu-i va mai acorda subvenții, Ludovic al XIV-lea a forțat Suedia să atace Brandenburgul, aliatul Provinciilor Unite, iar în iunie 1675 armata suedeză a fost înfrîntă la Fehrbellin. Suedia fusese atrasă în lupta marilor puteri împotriva voinței sale...Bătălia de la Fehrbellin, o neînsemnată ciocnire armată, a făcut să dispară aureola puterii armatei suedeze pe care i-o crease acestela Războiul de 30 de ani” (1961, p. 529). Vezi Roberts: „Prin 1679... puterea care cu 30 de ani în urmă îngrozise și uimise Europa adusă într-o situație de

unilintă...Urmașii lui Gustav Adolf deveniseră vasalii Franței: diplomații francezi și olandezi discutau soarta teritoriilor suedeze pe același ton cu care discutau despre posesiunile Spaniei, vorbind ca despre obiecte de captură sau de schimb" (1967, p. 230). Rosén adaugă: „Așa cum războiul din 1657-1660 a stimulat introducerea absolutismului în Danemarca-Norvegia, războiul din 1675-1679 a dus la absolutism în Suedia" (1961, p. 531). Vezi, de asemenea, Østerud: „Monarhia absolută s-a instaurat în Suedia în jurul anului 1680 ca rezultat al unei grave crize financiare și militare" (1976, p. 8).

245. Dahlgren consideră că nobilimea suedeză era mult mai prosperă din punct de vedere economic decât nobilimea din orice altă parte a Europei: „În alte țări europene, și chiar într-o țară atât de aproape de Suedia ca Danemarca, se întâmpla frecvent ca nobilimea proprietară de pământ să treacă printr-o perioadă de acută criză economică. ...În ceea ce privește nobilimea suedeză, apare clar faptul că nu se găsește nici o urmă a vreunei astfel de crize în perioada dinainte de 1680. O situație care pare să indice că acești nobili o duceau destul de bine o reprezintă faptul că un număr atât de mare dintre ei, și nu numai aceia aparținând înaltei aristocrații, foloseau ocaziile care se iveau pentru a investi bani în diverse afaceri riscante, sau în transportul pe mare, sau în companii comerciale...Până în 1680, nobilimea suedeză nu a fost confruntată cu o criză, iar atunci când aceasta a apărut a fost rezultatul unor decizii politice mai degrabă decât al unor factori economici" (1973a, pp. 124-125).

Nu trebuie să uităm că de *avsöndring* a profitat îndeosebi marea nobilime (așa-numiții *högadel*, spre deosebire de *logadel*) și că dependența crescândă a venitului aristocrației de serviciile de stat a fost, până în 1680, în mare măsură un fenomen caracteristic pentru *logadel*. Una din explicațiile restituției constă în faptul că aceștia din urmă nu și-au primit salariile în perioada războiului din 1675-1679, și au dorit să-și asigure venitul prin mărirea veniturilor statului, realizând aceasta prin confiscarea pământurilor deținute de *högadel*. Vezi prezentarea teoriilor lui J.Rosén și C.A.Hessler în Ågren (1976, pp. 56-58, 79-80). Åström adaugă o considerație de ordin etnic la discuția pe tema divizării aristocrației. El arată că atât Christina cât și Carol al XI-lea au ridicat la rangul de *högadel* numeroși germani din regiunea baltică și că „adeptii zeloși" ai restituției erau „oameni din Finlanda - precum Creutz, Fleming sau Wrede; sau oameni din centrul Suediei ale căror familii se ridicaseră de curând pe scară socială" (1973, p. 77). În Finlanda, de asemenea, „campionii" restituției erau baronii ale căror domenii erau „amplasate cel mai nefavorabil", adică la Golful Botnic și lacul Ladoga (p. 87). Cercetările efectuate de Liiv asupra Estoniei tind să confirme afirmația lui Åström. În Livonia, aristocrația a pierdut cinci șesimi din pământurile sale, în Estland - două cincimi, în Saaremaa - aproape o treime. Vezi Liiv (1935, p. 35).

246. Războiul franco-olandez s-a încheiat cu Tratatul de la Nijmegen din 1678-1679. „Ludovic al XIV-lea, fără vreo consultare reală, a încheiat pacea în numele Suediei cu inamicii acesteia. ...Lipsa

unei consultări a lui Ludovic al XIV-lea cu Carol al XI-lea a supărat. De asemenea, Franța nu și-a ținut promisiunea, făcută cu ocazia încheierii alianței din 1672, de a nu face pace cu Provinciile Unite până când nu i se vor fi făcut Suediei anumite concesii în privința taxelor vamale; în tratatul de pace cu olandezii, francezii au introdus un acord comercial atât de nefavorabil Suediei încât Carol al XI-lea a refuzat să-l ratifice" (Rosén, 1961, p. 530). Hatton consideră Restituția în primul rând ca „o încercare foarte reușită de a soluționa «problema păcii», de a elibera Suedia de alianțe și tratatele de subvenționare care îi limitau libertatea de opțiune în problemele europene și îi stînjeneau «politica de echilibru»" (1968a, p. 74).

247. Vezi Ågren (1973b, p. 243).

248. Ågren (1973b, p. 257). În plus, acest transfer de pământ a avut un efect indirect asupra productivității în agricultură, după cum arată Heckscher: „Deposedați de întinsele lor loturi de pământ, nobilii au avut tendința de a deveni mai degrabă moșieri decît rentieri. ...Ei au devenit mai productivi... decît înainte" (1954, p. 128).

249. Vezi Aspvall (1966, pp. 3-4).

250. Vezi Østerud (1976, pp. 13-14).

251. Vezi Rosén (1961, p. 534), Østerud (1976, p. 14) și Dahlgren (1973a, p. 125). Concentrarea pămînturilor a fost încurajată și mai mult de faptul că „unii slujitori de frunte ai Coroanei [au folosit] scăderea prețului pămîntului, care a fost o consecință a Restituției, pentru a dobîndi mari proprietăți de pământ" (Dahlgren, 1973a, p. 125). Ågren este de acord că nobilimea și-a salvat moșiile feudale, dar despre presupusa dobîndire de pămînturi de către slujitorii Coroanei el spune: „Afirmția că a avut loc o scădere a prețurilor pămîntului - un punct fundamental al întregii argumentări - nu este altceva decît o supoziție, care nu a fost dovedită" (1973b, p. 256).

Disputa dintre oamenii de știință privind puterea relativă a noii mari aristocrații contra celei vechi nu trebuie ignorată îndeosebi, pentru că au avut loc „extrem de frecvente înnobilări în anii 1680 și 1690" (Carlsson, 1972, p. 580). Factorul important îl reprezenta simbioza crescîndă dintre marele proprietar de pământ și funcționarul care nu era de vișă nobilă. În 1700, 25% din înalții funcționari de stat erau nobili prin naștere și 44% erau înnobilați. În timpul Marelui Război Nordic (1700-1721), Carol al XII-lea a înnobilat numeroși ofițeri din armată, adesea făcînd parte din familii nobiliare străine (Carlsson, 1972, p. 586); după război, s-a preferat ca un mare număr de funcționari de stat să fie înnobilați decît să li se acorde drepturi politice separate (p. 610). În același timp, locul important rezervat vechii nobilimi în structura de stat a menținut-o leală Coroanei în timpul războiului, în ciuda Restituției. Vezi Hatton (1974, p. 4).

Toate aceste acțiuni au fost menite să antreneze în activitate toate clasele superioare, vechi și noi, sub conducerea aparatului de stat. Relativa putere a statului s-a oglindit în polarizarea structurii de clasă din jurul anului 1700: între nobili și oamenii de rînd s-a făcut o „distanție foarte clară". „Nobili erau *atît* funcționarii *cît* și proprietarii

de pământ, în timp ce oamenii de rînd erau *sie* numai funcționari (clerici, funcționari de stat, ofițeri din armată și marină), numai țărani cu pământ, *sie* numai negustori sau meșteșugari” (Carlsson, 1972, p. 608). Vezi Ågren pentru marele scepticism privind opinia istoriografiei suedeze din secolul al XIX-lea potrivit căreia prin Restituție regele intenționa să salveze țărănimea de la oprimarea nobililor (1973b, pp. 244, 257-263). Roberts, pe de altă parte, dă crezare acestei opinii: „Libertatea țaranului nu va mai fi niciodată amenințată” (1967, p. 249).

252. Aberg (1972, p. 272). Caracterul universal al sistemului era bine cunoscut. În războiul din anii 1675-1679, „recrutarea pentru infanterie era considerată odioasă de cei mai mulți dintre țărani deoarece slujitorii și arendașii nobilimii erau adesea scutiți” (Stoye, 1970b, p. 770).

253. Vezi Dahlgren (1973a, p. 129). Ågren arată că acest sistem mai rațional s-a extins și în afara armatei: „La drept vorbind, folosirea termenului de *indelningsverk* pentru a defini o organizație pur militară este prea îngustă; într-un sens mai larg, aceasta presupune că fiecare paragraf din lista de cheltuieli era legat de o sursă precisă de venituri, astfel încît organizația ajungea să aplice acest sistem nu numai la cheltuielile militare, ci și la cele civile” (1973b, p. 248 n.).

254. „De-acum încolo membrii Consiliului (*Råd*) vor fi miniștri - slujitori ai regelui, sau ai stărilor, după cum se întîmpla - dar în ciuda pălăriilor lor de hermină și robelor de catifea, elocinței lor solemne, atitudinii grave și tradiționalei demnități senioriale, ei nu vor mai fi niciodată ceea ce fuseseră în perioada în care Carol al XI-lea era minor” (Roberts, 1967, pp. 242-243).

255. În secolul al XVII-lea, pe măsură ce nevoia de grîne a Angliei scădea, iar nevoia de material lemnos creștea, comerțul său se deplasa din ce în ce mai mult din Polonia spre Suedia, din cauza prețului prea ridicat al lempului polonez. Vezi Fedorowicz (1976). Deplasarea acestui comerț spre Suedia a devenit foarte evidentă după războiul polono-suedez din 1655-1656 (vezi Fedorowicz, 1967, p. 377, Fig.1), însă Suedia a putut să împiedice periferializarea care fusese soarta Poloniei. „Veșnica temă a plîngerilor [englezilor] o constituia îngrădirea libertății de mișcare și comerciale [în interiorul Suediei] a intermediarilor străini” (Åström, 1962, p. 101). Anglia a fost atît de afectată de abilitatea suedezilor de a dicta raporturile de schimb încît, așa cum vom vedea, a acționat energic să o distrugă prin încercarea de a crea la începutul secolului al XVIII-lea, fără prea mare succes, antrepozite navale în America de Nord britanică, cu care să-i concureze pe suedezi.

256. Samuelsson (1968, p. 13).

257. Lundkvist (1973, p. 57).

258. Malowist (1959, p. 189). Vezi, de asemenea, Hatton (1970, pp. 648-650).

259. Vezi Jutikkala (1955, pp. 48, 63).

260. Kellenbenz consideră că Rusia secolului al XVII-lea era deja înglobată în economia mondială în secolul al XVII-lea. Vezi

Kellenbenz (1973). În ceea ce privește opiniile oamenilor de știință sovietici despre secolul al XVII-lea, vezi Șerepnin (1964, îndeosebi pp. 18-22). Åström este de părere că momentul de cotitură în relațiile economice dintre Rusia și țările occidentale a avut loc de-abia „la mijlocul secolului al XVIII-lea, când un *volum important* al importurilor engleze de fier, cîneșă, în, catran, gudron și potasă venea din porturile ce aparțineau rușilor” (1962, p. 113).

261. Hatton (1970, p. 648). Aceasta nu era deloc o poziție irațională din punct de vedere economic - după cum arată Ohberg: „Se poate spune, așadar, că exista o oarecare justificare reală a faptului că Suedia a adoptat o politică comercială monopolistă. Suedia nu era o țară bogată în capital și nu putea să concureze, numai cu mijloacele de care dispuneau propriii săi cetățeni, țări bogate ca Țările de Jos și Anglia pe piața Rusiei. Dacă, totuși, Suedia ar fi putut să-și creeze o poziție de monopol pe căi militare sau politice, ea ar fi putut să realizeze mari profituri financiare de pe piața Rusiei” (1955, p. 161). Evident, din această cauză Anglia și Țările de Jos „au adoptat o politică comună în regiunea baltică în timpul războiului din anii 1690” (Åström, 1962, p. 45).

262. „Puterile maritime, preocupate să pună capăt războiului pentru a putea folosi trupele suedeze în iminenta lor luptă cu Franța [Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei] s-au oferit să medieze, în anul 1700, între Petru și Carol. Asemenea oferte, repetate de mai multe ori în anii care au urmat, au fost permanent acceptate de țară și tot atât de permanent refuzate de regele Suediei, îmbătat de succesele sale și incitat de ideea unei răzbunări justificate față de statele care îl atacaseră” (M.S.Anderson, 1970, p. 734).

263. Vezi Chandler (1970, p. 754).

264. Nordmann (1972, p. 147).

265. Lundkvist (1973, p. 26).

266. Åström (1973, p. 100).

267. „Cauzele care au dus la pierderea imperiului extraordinar al Suediei au fost examinate încă din anul 1721 [Pacea de la Nystad, cu care oficial s-a încheiat războiul]. A fost greșala lui Carol al XII-lea, care a refuzat pacea în anii în care norocul a fost de partea lui?... Dimpotrivă, se poate susține că singura speranță de a-și menține poziția de mare putere a murit o dată cu Carol al XII-lea” (Hatton, p. 1970, p. 679).

268. „Poltava, care l-a transformat pe Carol al XII-lea din cuceritor într-un fugar, a revoluționat întreaga poziție. ...Ea a făcut ca influența lui Petru să crească enorm în Europa occidentală, dîndu-i în același timp prestigiul pe care numai succesul militar i-l putea da. «Acum», îi scria Urbich (ministrul rus la Viena) lui Leibniz în august 1709, «oamenii încep să se teamă de țară așa cum se temeau înainte de suedezi.» Filozoful a fost de acord că «se spune în mod obișnuit că va fi îngrozitor pentru toată Europa și că el va fi un fel de ture al nordului»” (M.S.Anderson, 1970, p. 735). Observați comparația cu Turcia, care, ca și Rusia, era un imperiu mondial în zona din afara economiei mondiale

europene și era amenințată cu încorporarea și periferializarea în secolul al XVII-lea.

269. De fapt, „Livonia nu a devenit cu adevărat un «grănar suedez» decât după încorporarea sa la Rusia în 1721” (Samuelsson, 1968, p. 76). Tratatul din 1721 a permis în mod expres Suediei să importe cereale fără taxe vamale din fostele sale provincii, pînă la valoarea de 50 000 ruble anual. Vezi Lundkvist (1973, p. 56).

270. „După 1720 o cantitate tot mai mare de produse care pînă atunci au constituit un monopol aproape total suedez - fierul, gudronul și catranul - puteau fi aduse direct din Rusia” (Äström, 1962, p. 106).

271. Nordmann (1971, p. 455).

272. Anul 1718 a marcat moartea lui Carol al XII-lea. El nu a lăsat nici un moștenitor, iar în perioada complicatei probleme a succesiunii „partidul antiabsolutist, o grupare eterogenă formată din proprietari de pămînt influenți, ofițeri ai forțelor armate și intendenți, ...au obținut victoria”, impunînd candidatei la tron, Ulrika, înainte de încoronarea sa din mai 1719, o declarație prin care aceasta se angaja „să semneze și să respecte o constituție ce urma să fie elaborată de către stări” (Hatton, 1966, p. 351). Ulrika nu și-a respectat cuvîntul și a fost silită să abdice, iar succesorul ei, Frederick I, a semnat constituția de la 1720, care în principal a creat o monarhie constituțională guvernată de un cabinet care, în cele din urmă, răspundea în fața Dietei (vezi Hatton, 1966, pp. 352-355).

273. Samuelsson este de părere că eforturile lui Hom de a „descurca ițele marelui faliment” sînt comparabile cu acelea ale cardinalului Fleury sub Ludovic al XV-lea „aproximativ din aceeași perioadă” (1968, p. 14). Hatton arată că în anii în care Hom era cel mai puternic în *Rad* (Consiliu), „Suedia apărea ca și cînd ar fi fost din nou condusă de un consiliu oligarhic în interesul nobilimii funciare, al înalților funcționari și al păturii superioare a clerului” (1966, p. 352).

274. Hatton (1966, p. 357).

275. Faptul că s-au autointitulat Pălării era o „aluzie la coiful militar”, o critică subînțeleasă vizînd lipsa unei fermități militare a lui Hom. Pe adversarii lor i-au denumit Scufii de noapte sau Scufii, sugerînd că aceștia erau „fricoși adormiți, bătrîni în scufii de noapte” (Hatton, 1966, p. 356).

276. Vezi Samuelsson (1968, pp. 107, 119-120); Eagly (1969, pp. 748, 752; 1971, pp. 13-14, 18-20); Hovde (1948, pp. 23-25).

277. P. Anderson (1974a, p. 190).

278. Pe această temă, între Pălării și Scufii n-a avut loc o prea mare dispută. Hatton afirmă că „mercantilismul riguros...din anii 1720 [a fost] exemplificat de așa-numitul *Produktplakatet* din anul 1724”, care a fost „modelat după notele de navigație engleze [și] a lovit puternic în transportul maritim al olandezilor și englezilor în Marea Baltică”. Mercantilismul riguros, spune Hatton, a fost de asemenea ilustrat de ordonanțele de import din 1726, care au fost repuse în vigoare după 1738, aceștia „intensificînd sprijinul pentru acțiunile pe plan industrial ale Suediei, la care au adăugat o protecție din ce în ce mai mare

împotriva concurenței străine". Hatton continuă: „Privind retrospectiv, se poate observa cu ușurință că numai profiturile provenite din exporturile bine statomcitate ale Suediei și Finlandei, mai ales din fierul suedez, au permis Pălăriilor să continue un timp atât de îndelungat experiențele mercantile cu noi manufacturi, dar pînă la criza din 1762-1763 (produsă în parte de participarea Suediei la Războiul de șapte ani, în parte de efectele unei crize financiare internaționale). Scufiile nu s-au ridicat cu vehemență împotriva teoriei politicii economice a Pălăriilor, deși ei au făcut încontinuu apel la moderație din partea celor ce erau la putere. De asemenea, cele două partide s-au înțeles într-o oarecare măsură asupra politicii agricole” (Hatton, 1966, p. 357).

Premisa acestei politici mercantile a dispărut, nu numai datorită creșterii puterii Angliei față de Franța, dar și din cauza permanentei creșteri a rolului Rusiei de concurent în domeniul exportului de produse din fier. Suedia, care la începutul secolului al XVIII-lea deținea 75-90% din producția mondială, ajunsese să mai producă doar o treime prin anii 1760, cînd producția Rusiei a depășit-o pe aceea a Suediei. Întrucît vânzările Suediei au scăzut în condițiile de criză din anii 1730-1745, suedezii au redus producția pentru a menține prețurile. Samuelsson consideră aceasta nu ca pe o „prostie”, ci ca o „transformare a necesității în virtute” (1968, p. 89). Vezi, de asemenea, Heckscher (1932, pp. 134-135, 139); Boëthius (1958, pp. 151-152); Hildebrand (1958, p. 13).

279. Østerud (1976, p. 24), pentru care „constelația unică” consta dintr-un „stat absolutist, ridicat deasupra temeliei sociale a unei țărâni semi-servile și a unor orașe în dezvoltare”.

280. Vezi Petersen (1967, pp. 20-21, și 1968, p. 1249).

281. Petersen (1967, p. 30). Desigur, ca orice situație de acest fel, nenorocirea unui concurent este un avantaj pentru competitorul care nu a fost lovit de nenorocire. Petersen remarcă „poziția relativ favorabilă a Danemarcei în avîntul luat în timpul războiului” în ceea ce privește „rezervele sigure”. El afirmă: „Crizele comerciale și monetare din Germania și Polonia între anii 1617-1623 și politica Suediei în zona baltică pînă la mijlocul celui de-al treilea deceniu al secolului al XVII-lea au oferit agriculturii daneze posibilități excepționale; operațiunile militare ale suedezilor și politica restrictivă în domeniul comerțului cu cereale...au făcut să crească din nou prețurile cerealelor la bursa de la Amsterdam, permițînd astfel producătorilor olandezi să aducă în țară profituri marginale extraordinare.”

282. Vezi Petersen (1967, pp. 6-7) și Østerud (1976, p. 19).

283. Din pămîntul care nu făcea parte din domenii, 56% aparținea Coroanei. Vezi Petersen (1968, p. 1238).

284. Vezi C.E.Hill (1926, pp. 102-152) și Roberts (1970, pp. 402-403).

285. Jutikkala (1975, p. 164). Totdeauna depinde ce procent iei în considerare. Petersen, uitîndu-se, evident, la cel de 60%, dorește să accentueze faptul că agricultura daneză se baza pe *Grundherrschaft*

(vezi 1967, p. 23; 1968, pp. 1251-1252). Petersen observă că nobilimea daneză era „radical diferită” de aceea a Suediei (și a Angliei și Franței) în ceea ce privește gradul în care burghezia îi îngrădea mobilitatea (1968, p. 1237).

286. Vezi Jørgensen (1963, pp. 78, 107), Glamann (1977, p. 240) și Petersen (1970, p. 84).

287. Reddaway (1906, p. 573). Østerud vorbește despre „o gravă criză financiară” (1978, p. 15).

288. Danemarca a fost bîntuită de epidemii în anii 1650, cu importante consecințe demografice. Vezi Petersen (1967, p. 31) și Jørgensen (1963, p. 79).

289. Tratatul de la Roskilde a transferat, de asemenea, Suediei districtul Trondheim din Norvegia și insula Bornholm din Marea Baltică; dar acestea au fost restituite Danemarcei prin Tratatul de la Copenhaga din anul 1660. Vezi Rosén (1961, p. 552); C.E.Hill (1926, p. 184) și harta în Darby și Fullard (1970, p. 36).

290. Reddaway (1906, p. 588); vezi, de asemenea, C.E.Hill (1926, pp. 174-175). Înaintarea suedezilor fusese deja înfăptuită prin trimiterea flotei olandeze, la 29 octombrie 1658, pentru a lupta împotriva flotei suedeze în strîmtoarea Øresund, și, în ciuda unei egalități tactice, suedezii au intrat în Copenhaga într-un triumf strategic. Hill arată că escadra a fost comandată de De Witt, „același amiral care a forțat strîmtoarea împotriva lui Christian al IV-lea [al Danemarcei] în 1645” (1926, p. 170). În această primă fază, Suedia, sprijinită de Olanda, obținuse condiții extrem de favorabile în Tratatul de la Brömsebro, ale cărui prevederi „au marcat limpede declinul Danemarcei din locul de prim ordin pe care îl deținea în nord” (Reddaway, 1906, p. 572). Acest tratat a reconfirmat vechea scutire a Suediei de taxele vamale din Øresund și, ceva mai important, a extins acest privilegiu la noile provincii ale Suediei de pe coastele de est ale Mării Baltice și din Germania.

291. Jørgensen (1963, pp. 97-98). În același timp scăderea prețurilor provocată de recesiunea agricolă din 1660 a reprezentat o „totală catastrofă” pentru aristocrația daneză din punct de vedere social, economic și demografic” (S.A.Hansen, 1972, p. 101). Evident, aceasta a diminuat capacitatea de a rezista noilor măsuri absolutiste.

292. Vezi Rosén (1961, pp. 523-526). Despre tendința spre monocultură, vezi Jensen (1937, pp. 41-42).

293. Vezi Rosén (1961, p. 536) și Jutikkala (1975, p. 160).

294. Vezi Jensen (1937, p. 45), Rosén (1961, p. 526), Imhof (1974, *passim*) și Munck (1977, *passim*).

295. Jørgensen (1963, p. 96).

296. Vezi Rosén (1961, p. 538).

297. Vezi Kent (1973, pp. 6-8).

298. Evoluția nomenclaturii statale reflecta acest proces. Electorul din Brandenburg, zona dimprejurul Berlinului, a adăugat domeniilor sale, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, câteva teritorii care nu se aflau în vecinătate. În secolul al XVII-lea a adăugat și mai multe. O dată cu

domeniile, au venit și noi titluri. El era de exemplu duce de Pomerania, de Magdeburg, de Cleves. Era prinț de Halberstadt și Minden. Era conte de Mark și Ravensberg. A devenit duce de Prusia în 1618, dar aceasta însemna numai Prusia de est și a fost încă sub suzeranitate poloneză pînă în 1657-1660. În 1701 a fost numit rege în Prusia, și de-abia în 1772 a devenit rege al Prusiei, cînd, o dată cu prima împărțire a Poloniei, a dobîndit Prusia de vest. Deși, în diplomația internațională, statul era cunoscut încă din 1794 sub numele de Prusia, *Allgemeines Landrecht* a fost proclamat pentru „statele prusace”. Doar în 1807, în perioada revoltei napoleoniene, procesul s-a cristalizat astfel că Prusia a devenit monarhie Hohenzollem în ansamblul ei, pînă cînd, desigur, a devenit Germania. Ar trebui reținut că de-abia în 1804 „teritoriile Casei de Habsburg” au devenit „Imperiul austriac”. Vezi Rosenberg (1958, pp. 27-28); Darby și Fullard (1970, pp. 138-144, 146).

299. Definiția exactă a *Gutsherrschaft*, în contrast cu *Grundherrschaft* constituie o largă dezbateră în literatură. (Cu o oarecare aproximație, în engleză ar putea fi economie domeniială [*Gut*] contra economie seniorială.) Trei definiții sînt suficiente.

Otto Hintze spune: „Caracteristica principală [a *Gutsherrschaft*] o constituia faptul că proprietarul se ocupa personal de lucrările agricole de pe pămîntul său, întreținîndu-se din veniturile pe care le obținea din vînzarea produselor sale în piețe îndepărtate și folosind munca șerbilor, care erau deci legați de pămînt. Domeniul forma o unitate administrativă legală (*Gutsbezirk*), iar proprietarul pămîntului avea puteri politice și juridice asupra țăranilor...Principala caracteristică [a *Grundherrschaft*] o constituia faptul că proprietarul pămîntului nu se ocupa personal de lucrările agricole din domeniul său, veniturile provenindu-i din plata în bani și în natură a țăranilor arendași. Avînd în vedere că asupra acestora stăpînul exercita un mai mic control economic, țărașii din cadrul acestui sistem se bucurau de mai multă libertate decît cei din sistemul *Gutsherrschaft*” (1975, p. 39).

Joachim Freiherr von Braun spune: „*Gutswirtschaft* este o mare întreprindere agricolă și astfel un organism independent bazat pe inițiativa managerială [*Betriebsleiters*] și de aceea poate fi condusă fără a fi luate în considerație legile și obligațiile indirecte cum ar fi producția orientată maximal spre piață” (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 10).

Friedrich Lütge afirmă: „*Gutswirtschaft*...este un fenomen economic [*Tatbestand*]. *Gut* [domeniul] aparține unui stăpîn, care îl conduce prin angajarea de muncitori fără familie cărora le încredințează muncile agricole. *Grundherrschaft* apare sub două forme. Prima este *Rentengrundherrschaft*, în care *Grundherr* [stăpînul pămîntului] își reține pentru el o mică parcelă de pămînt [*Eigenbetrieb*], veniturile sale provenind în principal din rente etc. Cealaltă este *Wirtschaftgrundherrschaft*, ...în care într-un cadru *grundherrlichen* [adică, un sistem legal care corespunde *Grundherrschaft*-ului] se menține un *Gutswirtschaft* (*Eigenwirtschaft*) mai mare [adică, un domeniu sub controlul direct al

proprietarului de pământ]" (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 83).

Trebuie să ținem seama că *herrschaft* se referă la structuri politico-juridice, iar *wirtschaft* la relațiile sociale de producție, că era posibil să existe forme „mixte”, ca în Saxonia Inferioară, unde *Grundherrschaft* și *Gutswirtschaft* au predominat. Vezi discuția dintre Joachim Freiherr von Braun și Friedrich Lütge (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, pp. 84-85).

Nu vom trece aici în revistă problema, tratată pe larg de Wallerstein (1974), dacă un *Gutswirtschaft* este doar o altă versiune de feudalism sau este un fenomen capitalist. Noi arătăm numai că a avut loc pe această temă o lungă dezbateră în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, o revistă din fosta Republică Democrată Germană. În 1953, Johannes Nichtweiss a susținut că, întrucât *Gutswirtschaft* implica producție de piață pe scară largă, se deosebea de economia feudală. El a mai arătat că „în cazul unei economii feudal-vasală [*Fronwirtschaft*], era tipic ca țăranul să fie legat de pământul său și nu de acela al unui stăpîn [așa cum este cazul în *Gutswirtschaft*]" (1953, p. 705). Jürgen Kuczynski a dat răspunsul (1954). A urmat o întreagă serie de articole: Nichtweiss (1954), Manfred Hamann (1954), Gerhard Heitz (1955), Nichtweiss (1956), Willi Boelcke (1956), Heitz (1957) și Nichtweiss (1957). Așa cum arată Nichtweiss, poziția lui Kuczynski în această chestiune este asemănătoare cu aceea a lui Lütge (1957, p. 805). A.J.P. Taylor ia o poziție similară celei a lui Nichtweiss, comparînd domeniile iuncherilor cu „marile ferme capitaliste din preria americană” (1946, p. 29).

300. Vezi Carsten (1947, pp. 145, 157); Kuhn (*Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, pp. 40-41); Lütge (1963, pp. 101-102); Slicher van Bath (1977, pp. 111-112). *Gutswirtschaft* este în mod cert legat de *Wüstungen*, sau terenurile neocupate (vezi Schlesinger în *Zur ostdeutschen Agrargeschichte*, 1960, p. 48); dar care este legătura? Siegmund Wolf susține că *Bauernlegen* a dus la *Wüstungen*, care a făcut posibilă crearea unui *Gutswirtschaft*. Vezi Wolf (1957, pp. 323-324). Berthold, însă, susține că fuga țăranului a fost o reacție la intensificarea exploatării (1964, pp. 16, 19).

301. Vezi Treue (1955, p. 413); Barraclough (1962, p. 394); Hamisch (1968, pp. 130-131); Slicher van Bath (1977, p. 111).

302. Vezi Kulischer (1932, p. 12).

303. Carsten (1954, p. 198).

304. Vezi Tapié (1971, pp. 123-124). Într-adevăr, Habsburgii au încetat să mai acorde scutiri de impozite pentru pământurile senioriale care au fost acaparate din terenurile obștei (izlazuri) în 1654 (Tapié, 1971, p. 120).

305. În primul rînd, la est de Elba, exista încă o instituție - *Gesindezwangdienst* - prin care copiii șerbilor erau obligați să lucreze ca servitori timp de 1 pînă la 4 ani la conacul stăpînului. Vezi Kulischer (1932, p. 14); Slicher van Bath (1977, p. 115). Rutkowski (1926, p. 496) arată că *Gesindezwangdienst* presupunea un tratament atît de rău încît șerbii „preferau să stea în închisoare 10 ani decît să fie slugă 2”, în

ciuda faptului că pentru munca la stăpîn erau plătiți (desigur, cu un salariu mic). Rutkowski consideră că obligațiile țăranului de la est de Elba în totalitatea lor (munca de slugă plus dările) erau mai mari decît acelea ale țăranului polonez (1927a, p. 97). *Gesindezwangdienst* exista și în Boemia, Moravia și Silezia. Vezi Spiesz (1969, p. 53).

306. Lütge (1963, p. 117). Afirmția citată din Knapp este din „Die Bauernbefreiung in Österreich und in Preussen”, retipărită în *Grundherrschaft und Rittergut* (1897, I, p. 34). Vezi, de asemenea, Gorlitz, care afirmă în legătură cu transformările sociale din Brandenburg-Prusia din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: „Țăranul nu mai este doar vasalul [*Untertan*] al nobilului; ca stare, nobilul era alături de țăran în fața prințului. Amîndoi devin vasali ai prințului. Nobilimea nu mai delimitează sfera de acțiune socială [*Lebenswelt*]. Ea a devenit mai degrabă o parte funcțională a societății” (1956, p. 86). Aceasta corespunde explicației lui Rutkowski privind situația grea a țăranului de la est de Elba. El susține că apariția industriei și protecția țăranilor asigurată de rege (*Bauernschutz*) a îngreunat obținerea mîinii de lucru în agricultură în secolul al XVIII-lea. Prin urmare, condițiile sistemului *Gesindezwangdienst* s-au înrăutățit, deoarece numai prin permanenta exploatare a țăranilor aflați sub controlul lor stăpînii puteau supraviețui din punct de vedere economic. Vezi Rutkowski (1926, p. 497). Spiesz susține că domeniile de la est de Elba foloseau munca de clacă mai puțin decît alte părți ale Europei de est, deși ar fi avut posibilități legale să o facă, și că munca de pe domeniu se baza mai mult „pe munca plătită a familiilor folosite pe baza angajării forțate sau voluntare” (1969, p. 23).

307. P.Anderson (1974, p. 262). În afară de aceasta, Războiul de 30 de ani a erodat și el o parte din putere, ceea ce „a marcat, în mod cert, o schimbare hotărîtoare [în rău] în ceea ce privește prosperitatea Stărilor din numeroase teritorii germane” (Carsten, 1959, pp. 437).

308. Rosenberg (1958, p. 31).

309. Howard (1976, p. 67). Vezi, de asemenea, Carsten: „Este unul din miracolele istoriei Germaniei faptul că brusc, spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, a apărut un puternic stat centralizat pe o bază atît de nefavorabilă, pentru că Brandenburg părea a fi predestinat să urmeze calea Poloniei sau a Mecklenburgului” (1969, p. 544).

310. Carsten (1954, p. 179), care afirmă că războiul a oferit „circumstanțe fortuite” (1950, p. 177).

311. Carsten (1950, p. 178). Cleves și ținuturile vecine Mark și Ravensburg erau, de altfel, regiuni cu multă industrie înainte de Războiul de 30 de ani.

312. „Dinastia Hohenzollern a ieșit din Războiul de 30 de ani ca cea mai importantă casă conducătoare după Habsburgi” (Carsten, 1969, p. 544); dar Pomerania occidentală a trecut la Suedia.

313. P.Anderson pune un accent deosebit pe rolul Suediei de „ciocan al Răsăritului”, care a creat absolutismul prusac ca „o reacție la iminenta amenințare suedeză” (1974a, pp. 198-199).

314. Franz Mehring explică aceasta pe scurt: „Dacă Electorul Frederick Wilhelm...urma să continue să fie măcar prinț după Războiul de 30 de ani, atunci avea nevoie, în mod evident, de o armată. Dar nu este mai puțin evident că el nu putea ține sub arme nici măcar o singură companie fără iuncheri, ca să nu mai vorbim de faptul că n-ar fi putut s-o facă împotriva iuncherilor” (1975, p. 47).

315. Carsten (1950, p. 188).

316. Carsten (1954, p. 189), care spune: „Pe baza unor mărturii cu caracter intern...pare improbabil că Frederick Wilhelm a avut, în această conjunctură, vreun plan de a deveni conducător absolut și de a guverna împotriva stărilor. Au fost mult mai multe circumstanțe care l-au silit să meargă pe această cale, în primul rând impactul problemelor externe asupra evoluțiilor interne”.

317. O prezentare detaliată a acestei istorii politice se găsește în Carsten (1954, partea a III-a).

318. Vezi Dorwart (1953, p. 17); Braun (1975, pp. 134-140). Otto Hintze susține că „există o uimitoare analogie între procesul care a creat structura administrativă a așa-numitului *Ancien régime* din Franța și apariția comisarilor prusaci. ...Intendenții [provinciali] ocupau același loc în sistemul administrativ al vechii Franțe pe care îl ocupau Ministerele de război și al domeniilor în vechea Prusie” (1975b, p. 275).

319. Dom (1932, p. 261). „În întregul regat nu erau mai mult de 14000 de funcționari din toate categoriile. În timp ce în Franța vechiului regim lumea se plîngea mereu că erau prea mulți funcționari, în Prusia exista nemulțumirea că nu erau suficienți. Regele Prusiei nu-și putea permite să angajeze funcționari inutili.” Dom vorbește aici despre structura aparatului funcționăresc deja extins în secolul al XVIII-lea. Acest lucru este cu atât mai mult valabil pentru perioada Marelui Elector. În mod similar, Barraclough, referindu-se și el la secolul al XVIII-lea, observă: „Cumpătarea, rigidele controale asupra cheltuielilor și conducerea atentă care au dus la acest rezultat au constituit caracteristica administrației prusace” (1962, p. 400).

320. Vezi Finer (1975, p. 140). Despre colectarea impozitelor, vezi Rachel (1911, pp. 507-508), Rosenberg (1958, pp. 49-50) și Braun (1975, pp. 271-273). Carsten susține că taxa de acciz urbană a avut efecte negative, devenind un obstacol în dezvoltarea economică a orașelor” (1954, p. 198).

321. Vezi Finer (1975, p. 139). Frederick Wilhelm I (1713-1740) și-a mărit armata permanentă pînă la 80 000 de oameni (jumătate fiind străini), făcînd-o „unică în Europa în ceea ce privește pregătirea militară și disciplina” (E.Barker, 1966, p. 42).

322. Vezi Craig (1955, p. 16) și Braun (1975, p. 273).

323. „Climatul economic nefavorabil din ultima parte a secolului al XVII-lea a dat un nou impuls clasei proprietarilor de pămînt de a se alia edificiului politic al puterii princiare care creștea în această perioadă pe teritoriile dinastiei Hohenzollem” (P.Anderson, 1974a, p. 243).

324. „Mai presus de toate, Prusia a fost groaznic devastată [în timpul Războiului nordic] de trecerea unor trupe nedisciplinate, de jafuri, de pîrjolare și invazie străină” (Carsten, 1954, p. 208). Evident, Brandenburg și Cleves fuseseră devastate încă din timpul Războiului de 30 de ani.

325. Mehring vorbește despre „pămînturi nisipoase în Mark și Pomerania” și arată că pentru iuncheri, „fiecare nouă companie era tot atît de bună ca și un nou domeniu”, aducindu-le „chiar fără înșelătorii”, un venit anual de cîteva mii de taleri (1975, p. 54).

326. Rosenberg (1958, p. 102). Mehring menționează cum a reușit armata formată de Marele Elector să rezolve problema lumpenproletariatului rătăcitor creat de Războiul de 30 de ani, ca și problema nobilimii sărace cunoscută sub numele de *Krippenreiter*, „cavaleri pe cai de lemn”. Ei au devenit soldași și respectiv ofițeri (1975, pp. 48-49). Vezi, de asemenea, Craig (1955, p. 11). Rosenberg arată că rolul armatei în promovarea nobilimii sărace a fost întrerupt în timpul domniei lui Frederick I (1688-1733), prin încorporarea hughenoților și a germanilor de rînd la rang de ofițeri, dar a fost reluat sub domnia regelui-soldat Frederick Wilhelm I, care „a neutralizat metodic agitația politică, a risipit temerile și a reconciliat cea mai mare parte a clasei iuncherilor cu creșterea puterii centrale autocratice, invitînd nobila «armată de rezervă» să-și recîștige în societate o poziție sigură și foarte onorată prin intrarea sa în rîndurile aristocrației profesionale din slujba statului” (1958, pp. 59-60).

327. A.J.P. Taylor afirmă că virtuțile eficienței și ale hâmiciei „erau adevăratele virtuți ale iuncherilor, dar pe care nu le aveau în aceeași măsură burghezii germani din secolul al XVIII-lea (1946, p. 29). P.Anderson susține același lucru: „iuncherii prusaci de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea formau...o clasă socială compactă, într-o țară mică, cu rudimentare tradiții rurale de afaceri (1974a, p. 263). În plus, munca asiduă din domenii era exact ce trebuia pentru nevoile armatei. „Comerțul cu grîu a fost determinat de pătura socială consumatoare care creștea rapid, de necesitățile armatei, de creșterea costurilor de producție și de variațiile comerțului. Frederick Wilhelm I a stabilit o legătură strînsă, în acea perioadă plină de planuri, între politica comercială privind grîul, aprovizionarea armatei, economia stărilor și reforma armatei” (Treue, 1955, p. 423).

328. „Îndeosebi în domeniul recrutării personalului, nu s-a trasat o linie rigidă între vechii ofițeri de tranșee și «comisarii» parveniți. De la început, unii dintre cei care s-au contopit cu noua administrație proveneau din armata dezordonată a funcționarilor din *Ständestaat*” (Rosenberg, 1958, p. 56).

329. Vezi Rosenberg (1958, pp. 79, 83). Avînd în vedere situația economică a iuncherilor, nu existau prea mulți bani cu care aceștia să-și cumpere funcții de stat.

330. Îngrădirile nu însemnau că burghezii nu puteau deveni proprietari de pămînt. Treue remarcă: „În Pomerania, Mecklenburg, Brandenburg, Boemia, Saxonia inferioară și Westfalia, numeroși

colonei și generali care deveniseră bogați ca antreprenori de regimente și divizii, au devenit membri ai clasei proprietarilor de pământ prin cumpărarea de terenuri de la un nobil îndatorat" (1955, p. 414).

331. Rosenberg arată că după Frondă, în Franța, așa-numita *noblesse de race* a fost practic exclusă din aparatul de stat timp de două generații și că în Boemia și Moravia, o întreagă nouă pătură a luat ființă o dată cu victoria Contra-Reformei catolice; dar în Prusia, rezistența nobililor la autoritatea monarhului „nu a izbucnit sub forma unei revolte organizate și a unui singeros război civil. Cel trei mari Hohenzollerni nu au împins prea departe lucrurile cu luncerli" (1958, p. 44). Vezi, de asemenea, Carsten (1954, p. 273) despre comparația cu Franța. În Prusia, Frederick Wilhelm I a adus o altă modificare în organizare. El a deschis porțile birocrăției civile oamenilor de rând (creînd „șanse pentru promovare nemaîntîlnite în angajările făcute de guvernul prusac pînă în al doilea deceniu al secolului al XX-lea, cînd statul prusac a fost bastionul social-democraților"), transformînd armata într-un strîns unit corp al aristocraților" (Rosenberg, 1958, pp. 67, 70). Cele două grupuri se controlau astfel unul pe celălalt, dar aveau totuși motive să fie mulțumite de stat.

332. Kavke (1964, p. 59).

333. Vezi Kavke (1964, pp. 55, 57). Desigur, poziția aristocrației s-a mai îmbunătățit întrucîtva. Wright vorbește despre faptul că aceasta a trecut „de la nadir în 1627 la zenit în 1740" (1966, p. 25). După 1740 s-a urcat pe tron Maria Tereza, care a adus o nouă centralizare. Cu toate acestea, nu ar trebui să se exagereze. Wright însuși ne spune că: „Pe măsură ce cheltuielile Habsburgilor creșteau [în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea], nevoia de impozite devenea tot mai mare și mai presantă, iar povara impozitului a devenit și mai grea pentru șerb. Cînd șerbul a început să se clatine sub greutatea dărilor, statul și-a arătat interesul față de acesta ca producător de venit și a început să intervină în favoarea lui, împotriva stăpînilor care promiteau că-l vor ruina" (1966, p. 21). Astfel, răscoala țărănilor din Boemia din 1679 a fost urmată de *Robotpatent*, emis în 1680, care limita *roboata* (munca de clacă) la maximum 3 zile pe săptămînă. Polisensky consideră anul 1680 ca punct de cotitură, (1978, p. 200). Au mai fost, în plus, încă două *Robotpatents* în 1717 și 1738. Acest tip de document nu diferă, în realitate, de acela din Brandenburg-Prusia. Vezi Spiesz (1969, pp. 33-34); Von Hippel (1971, pp. 293-295); Slicher van Bath (1977, p. 117).

334. Vezi Kann (1973, p. 9) și cf. T.M.Barker (1978).

335. Brandenburg, din contră, își transformase o populație inițial foarte eterogenă (vezi Treue, 1955, p. 355) într-o țară foarte omogenă din punct de vedere etnic, încă de la începutul epocii moderne. Vezi Carsten (1941, p. 75 și 1947, p. 147).

336. Vezi T.M.Barker (1967) pentru o prezentare detaliată.

337. P.Anderson denumeste Ungaria „obstacolul de netrecut pentru un stat monarhic militar", iar „vecinătatea puterii militare turcești ...o

hotărîtoare piedică obiectivă în calea extinderii în Ungaria a unui absolutism, austriac centralizat" (1974a, pp. 314-315).

338. Bérenger (1973, p. 657), al cărui articol clarifică problema dependenței de împrumuturile de stat. El arată că aceste împrumuturi erau într-adevăr disponibile, astfel încît situația financiară a împăratului Leopold I (1657-1705) „nu era atît de disperată cum se credea în general și așa cum îi plăcea împăratului însuși să declare" (p. 669). Dar consecințele pe termen lung ale dependenței de finanțării particulare nu favorizau consolidarea aparatului de stat. Ar trebui reținut, totuși, că războaiele cu turcii au avut un efect pozitiv asupra economiei agrare (și astfel, probabil, asupra bazei de impozitare) în măsura în care a devenit necesar ca trupele să fie aprovizionate cu alimente. Bog (1971) consideră aceste războaie ca un factor major în refacerea tuturor statelor germane după Războiul de 30 de ani, ultimul neavînd aceeași funcție, din cauza distrugerilor pe care le-a provocat. Dar distrugerile nu au afectat oare și economia agrară în timpul războaielor cu turcii? Vezi T.M.Barker (1967, pp. 282-284).

339. Wangermann (1973, p. 12), care compară în mod nefavorabil pe Habsburgi cu monarhii francezi. Extinderea teritorială a domeniilor lor era în mare aceeași, dar „ceea ce era mult mai important erau omogenitatea, coeziunea, un venit regulat provenit din impozite și facilități pentru acțiunile comerciale rentabile". Produsul net al muncii de clacă în Austria a fost admirabila arhitectură barocă, pentru care poate că ar trebui să fim recunoscători. Vezi Zollner (1970, pp. 279-280).

340. Vezi Wangermann (1973, p. 14).

341. Treue (1974, pp. 106-107). Drept mărturie că mercantilismul nu este niciodată total defensiv, vezi opinia lui Dorwart privind motivul pentru care în Germania s-a arătat față de evrei o nouă toleranță. El vorbește despre „recrutarea aproape disperată a evreilor de către prinții germani pentru a-i ajuta în redresarea din ruina comercială provocată de Războiul de 30 de ani" (1971, p. 212). În ce măsură admiterea evreilor a ajutat ne-o arată clar descrierea făcută de Dorwart deciziei din 1650 a Marelui Elector de a permite reintrarea evreilor din Polonia în Brandenburg: „În condițiile în care gura Oderului era în mîinile aședezilor, la redeschiderea comerțului direct cu Polonia negustorii evrei ar putea fi folositori" (1971, p. 122). Pentru opinia potrivit căreia mercantilismul era „firesc" în Franța din punct de vedere al structurii socio-economice a țării, dar nu și în Brandenburg-Prusia, vezi Kruger (1958, p. 65). Părerea lui Kruger face parte dintr-o polemică împotriva a ceea ce numește el „legenda Hohenzollernilor" a „regatului social" propagată de istoricii burghezi germani începînd cu Schmoller (1958, p. 13).

342. Vezi Lütge (1966, pp. 321-322); Bog (1961, pp. 134-135, 139); Klíma și Macurek (1960, p. 98).

343. Vezi Tremel (1961, p. 176); Klíma (1965, p. 107); Zollner (1970, p. 283).

344. Vezi Von Braun (1959, pp. 611-614) și Kisch (1968, p. 4).

345. Kullischer (1931, p. 13).
346. Van Klaveren (1969b, pp. 149-150). Deyon arată că „planurile mercantile erau universale”, dar erau „adesea simple veleități, decizii pur formale, recomandări lipsite de orice eficacitate” (1978a, p. 208).
347. Klîma (1965, p. 119). Kullischer întreabă dacă după jumătatea secolului al XVIII-lea „avîntul rapid al industriei în Franța, Prusia, Austria, Renania și Rusia ar fi avut loc dacă nu ar fi fost pregătit în epoca precedentă, adică în perioada colberfiană” (1931, pp. 13-14).
348. Vezi Hassinger (1942, pp. 36-37).
349. Kaltenstadler (1969, pp. 489-498), și de asemenea, Kaltenstadler (1972). Acest acces la mare explică, la rîndul său, rapida dezvoltare a industriei lîinii din Boemia, Moravia și Silezia din această perioadă. Vezi Freudenberg (1960b, pp. 389-393).
350. J.W.Stoye citează aprobativ titlul cărții lui O.Reddich despre Austria dintre anii 1700 și 1740: „Dezvoltarea unei mari puteri” (vezi 1970a, p. 598).
351. Macartney (1966, p. 397).
352. Samuelsson (1968, p. 69).
353. Bruford (1966, p. 293) „Înainte ca Prusia să fi putut să se socotească cu adevărat o putere independentă în Europa, ea a trebuit să depășească serioase dificultăți care au avut drept cauză dispunerea geografică a provinciilor sale, subdezvoltarea lor economică și lipsa mîinii de lucru”.
354. A.J.P.Taylor (1946, p. 27), care adaugă cuvintele: „fără regiuni industriale, fără orașe importante, fără ieșire la mare, cu pămînturi pustii și neproductive, cu o nobilime săracă și ignorantă, cu viață culturală practic inexistentă”.
355. Superioritatea Prusiei asupra Austriei în ceea ce privește structura de stat din perioada respectivă este explicată în descrierile făcute de Behrens și Rosenberg. Behrens spune: „La urcarea pe tron a Mariei Tereza în 1740 în dominiioanele Habsburgilor nu exista nimic care să semene cu o administrație centrală, ca să nu mai vorbim de o națiune. O administrație centrală a început să ia ființă doar după 1748, și atunci numai în așa-numitele țări germane-moștenite - Austria și Boemia” (1977, p. 551). Unificarea administrativă a Prusiei datează doar din timpul domniei lui Frederick Wilhelm I, adică, 30 de ani mai devreme (vezi Behrens, 1977, p. 557). Însă, „în ceea ce privește direcția de bază a dezvoltării sub vechiul regim, Prusia dinastiei Hohenzollem a acționat în cooperare cu celelalte regimuri absolutiste din Europa. Poate că cea mai specifică trăsătură a sa a fost faptul că... numeroase inovații politice, reforme administrative și măsuri fiscale au fost duse la extrem de conducători exagerat de zeloși” (Rosenberg, 1958, p. 23).
356. Barraclough (1962, p. 386).
357. Leszczynski (1970, p. 104).
358. Tremel (1961, p. 177). „Pinza din Silezia a găsit piețe de export în Olanda și Anglia, Polonia și Rusia. Negustorii olandezi aveau nevoie de ea pentru Spania, Portugalia și Levant. Așa-numitul *Schleier* silezian [voalul ușor, fin, pe care îl purtau pe cap femeile, făcut din

pînză de in sau bumbac asemănător pînzei de in] era exportat în Africa, în Curaçao și în Indonezia. Lina din Silezia a jucat un rol dominant pe piața linii". Un alt motiv care a făcut ca Silezia să fie considerată „o bijuterie” a fost rolul determinant al capitalei sale, Breslau [Wrocław], ce se afla în zona de trecere spre țările din răsărit, care a ajuns să dețină monopolul (Wolanski, 1971, p. 126). Vezi, de asemenea, Hroch (1971, p. 22).

359. Kisch (1959, p. 544). Importanța crescîndă a rolului portului Hamburg în secolul al XVIII-lea pe seama olandezilor este prezentată de Liebel (1965b, pp. 210-216).

360. Vezi Klîma (1959, pp. 37-38).

361. Vezi Aubin (1942, p. 169) și Klîma (1957, p. 92).

362. Wright (1966, p. 20). În ciuda acestei indulgențe, au avut loc totuși cîteva răscoale țărănești spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea; ele au fost înăbușite de forța armată. Vezi Kisch (1959, p. 549) și cf. Michalkjewicz (1958) și Tapié (1971, p. 121).

363. P. Anderson (1974a, p. 317). Vezi, de asemenea, Von Braun (1959, pp. 614-616) despre importanța pe care a avut-o pentru Prusia dobîndirea Sileziei.

364. Freudenberger (1960b, p. 384).

365. Freudenberger (1960a, p. 351).

366. Vezi Kula (1965, p. 221).

367. Vezi descrierea pe care o face Craven Noii Anglii, așa cum se prezenta în 1660: „Economia...se baza în principal pe agricultură... Tipicul oraș din Noua Anglie era un sat unde se făcea agricultură... Dar în afara Bostonului, un oraș cu un număr de probabil 3000 de suflete, agricultura de subzistență era atît de predominantă față de alte activități încît însuși preotul trebuia căutat uneori pe cîmp” (Craven, 1968, p. 18).

368. Vezi Craven (1968, pp. 68-103) despre „Coloniile Restaurației”, care includ și cele două Caroline și New York, capturat de la olandezi în 1664.

369. Bailyn (1955, pp. 112-113). *Instituționalizarea* este termenul-cheie. Și Cromwell era mercantil însă „coloniștii englezi au încercat să folosească războiul civil ca un prilej pentru a afirma o anumită independență, iar statul englez acceptase numeroase pretenții atîta timp cît loialitatea față de Stuarți nu era afectată. ...Perioada de înfăptuire [a guvernării engleze în colonii]... a fost mai degrabă aceea a Stuarților restaurați decît aceea a republicanilor adepți ai lui Cromwell” (Rich, 1961, pp. 330-331).

370. Craven afirmă că respectivele colonii nu au suferit „efecte nefavorabile” (1968, p. 39). Nettels spune că între 1685 și 1720 Noua Anglie și New York „au avut puține exporturi spre Anglia” (1933, p. 326). Bailyn notează că s-a protestat împotriva unei prevederi din 1673 care pretindea din partea negustorilor din Noua Anglie o dublă taxă vamală - și la portul de ieșire și la cel de destinație - dar o singură taxă pentru negustorii englezi, prevedere considerată ca o „discriminare grosolană” (1955, p. 151). Kammen menționează modul în care locuitorii din Noua Anglie au început să aibă conștiința că ei

reprezentau „un interes special separat de alte grupuri concurente din Londra” la sfârșitul anilor 1670 (1970, p. 37).

371. Nettels (1952, p. 109; vezi, de asemenea, 1931b, pp. 9-10).

372. Vezi prezentarea temei în Beer (1912, I, pp. 51-53).

373. Barrow (1967, pp. 34-35). Vezi, de asemenea, Bailyn (1953, p. 386) și Craven (1968, p. 246).

374. Lord (1898, p. 105).

375. Slicher van Bath merge atât de departe încât pretinde că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a celui de-al XVIII-lea „numai marii proprietari de pământ [europeni] puteau să producă cereale suficient de ieftin pentru a putea concura cu grânele din Pennsylvania” (1963a, p. 220).

376. Walton (1968b, pp. 365-371). Cauzele erau economice. Legăturile foarte strânse dintre negustor și agenții săi au redus considerabil riscurile, ceea ce a dus la specializarea rutelor comerciale. Echipajele de pe navele care făceau rutele triumphiulare erau plătite în timp ce staționau în port, pe cînd cele de pe vasele navetă nu erau (Walton, 1968b, pp. 386-389). Ostranger merge mai departe și se îndoiește că interpretarea este valabilă deoarece navele nu făceau în realitate călătoria. El atribuie conceptul necesităților ideologice ale secolului al XIX-lea (vezi 1973, p. 642).

377. Lord (1898, pp. 124-125).

378. Barrow (1967, p. 8). Nettels consideră că o astfel de analiză trece cu vederea „veniturile invizibile” ale Angliei provenite din coloniile din nord - fluxurile de bani și metale prețioase, prada obținută prin piraterie, „cumpărarea” unor servicii oferite de Coroană, chiar construirea de nave pentru cumpărători englezi; dar veniturile invizibile erau chiar așa, mai puțin vizibile, și de aceea nu puteau, probabil, să modifice substanțial convingerea în ceea ce privea valoarea coloniilor din nord (vezi 1933, pp. 344-347).

379. Oricît de conștient era efortul care se depunea pentru a face coloniile din nord mai rentabile pentru Anglia, nu există nici o îndoială că în ceea ce privește atitudinea față de coloniile din zona extinsă a Caraibilor, poziția pe care au luat-o englezii în acest caz a fost una de indiferență. Această diferență, determinată de „relativa sărăcie a pământului și de clima nefavorabilă, ca și de...absența minelor”, a constituit șansa coloniilor respective, deoarece ea le-a permis să se dezvolte diferit de coloniile din zona tropicală și semitropicală (Frank, 1979b, p. 60). Barrow vorbește despre „politica [indiferenței salutare]” din alt unghi. El arată că, cel puțin în secolul al XVIII-lea, „pentru a-i mulțumi pe coloniști [din America de Nord britanică] era nevoie de o politică de bunăvoință, nu de constrîngere. În consecință, Walpole și urmașii săi au adoptat ca principiu de bază în conducere atitudinea conciliatoare, de neimixtiune. «*Quia non movere*» a devenit astfel maxima politică a lui Walpole în administrația colonială” (1967, pp. 116, 134).

380. Vezi Nettels (1931a, p. 233). În ceea ce privește perioada, Nettels se referă la opinia lui G.L.Beer potrivit căreia coloniile din nord au devenit valoroase ca piață numai după 1745. Nettels susține că

această opinie este greșită și că acestea erau prețuite încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea (vezi 1931a, pp. 230-231). Kammen consideră 1713 ca anul după care „toate resursele coloniale [inclusiv cele din coloniile de nord] erau apreciate [de englezi] ca importante în ceea ce privea contribuția la autosuficiența imperiului” (1970, p. 46). Bruchey consideră că aceasta ar fi avut loc „în perioada colonială ulterioară” (1966, p. 8). Coleman ne dă perioada cea mai veche. El afirmă: „coloniile Angliei din America de Nord au oferit cea mai surprinzătoare creștere netă a cererii după 1650, aceasta deschizând o piață exclusivă pentru produsele industriale engleze exact atunci când comerțul intereuropean scăzuse și când concurența se înăsprea” (1977, pp. 197-198).

Poate că ceea ce a avut loc a fost transformarea intenției (care a început să se manifeste în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea) în realitate (la mijlocul secolului al XVIII-lea). Datele lui Farnie pentru coloniile din cele două Americi luate la un loc arată că, funcționând ca piață pentru mărfurile engleze, coloniile au crescut de la 10% în 1701-1705 la 23% în 1766-1770, iar ca sursă de importuri în Anglia de la 19% la 34%. Rolul coloniilor continentale (atât din nord cât și din sud) a depășit pe acela al Indiilor de Vest pentru prima dată în 1726-1730. Farnie sugerează că această „americanizare” a comerțului extern al Angliei - el împrumută expresia de la Schlote - a dus la o „posibilă supra-dependență”, care explică dificultățile economice ale Angliei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1962, p. 214). Aceasta mi se pare foarte îndoielnic - într-adevăr, ca ideologie mercantilă dusă la extrem. Adevărul este mai degrabă că, așa cum vom vedea, Anglia nu a putut face ca teritoriile coloniale din nord să nu mai fie o zonă semiperiferială, și de aceea Anglia și-a creat noi dificultăți. Iar dacă acestea nu au venit de acolo, au venit din altă parte.

381. Vezi Nettels (1933, p. 322).

382. Vezi M.L. Hansen (1945, pp. 48-50).

383. McLachlan (1940, p. 4).

384. Åström (1962, p. 15).

385. Åström (1962, p. 20). Din importurile engleze cuprinzând toate articolele din Europa nordică în 1699-1700 - cîneapă, în, gudron, smoală, fier, potasă - 48% proveneau în principal din Suedia; 26,4% veneau din Rusia; 24,1% din țări din Est; și numai 1,5% din Danemarca-Norvegia. Totuși, mărfurile rusești tranzitau prin Narva, care se afla în mâinile suedezilor, iar mărfurile din țările de est prin Riga, și aceasta în mâini suedeze (vezi Åström, 1962, p. 99).

386. Rezistența era triplă. Se opuneau comercianții din coloniile din nord. Se opunea marina, a cărei principală preocupare era să obțină cele mai bune și mai ieftine depozite navale. Opinia publică engleză devenise suspicioasă față de monopoluri. Vezi Lord (1898, pp. 38-39).

387. Vezi Lord (1898, p. 56) și Nettels (1931a, p. 247).

388. Vezi Nettels (1931a, pp. 255-264). Rees ne prezintă o dovadă că eliberarea de dependența de Suedia constituia o preocupare. El relatează că în ciuda opoziției îndelungate a meșterilor fierari englezi

față de producerea de fier forjat și a articolelor din fier din America de Nord, când prețul fierului a crescut mult în 1717 din cauza relațiilor încordate cu Suedia, s-a „propus să se găsească o nouă sursă de aprovizionare, în lista de produse incluzându-se fier în bare și fontă brută, producția cărora avea să fie încurajată în colonii sub supravegherea antrepozitelor navale” (1929, p. 586). Legea nu a fost adoptată, însă, din cauza morții regelui Carol al XII-lea al Suediei și, în consecință, a îmbunătățirii relațiilor anglo-suedeze.

389. Nettels afirmă că aceștia „nu” au produs „mărfurile cele mai dorite” (1931a, p. 269; vezi, de asemenea, 1952, p. 112). Åström, însă, apreciază data de încetare a monopolului suedez asupra smoalei și gudronului în jurul anului 1728 și explică aceasta prin sporirea producției în coloniile din nord (1962, p. 111; 1973, p. 101).

390. Vezi Lord (1898, pp. 101-123) pentru constanta abilitate a coloniștilor de a eluda legile restrictive.

391. Harper (1939a, p. 9).

392. Vezi K.G.Davies (1974, p. 193).

393. Vezi Walton (1967, și 1968a) pentru prezentarea diversilor factori care au dus la creșterea productivității.

394. Dickerson (1951, p. 32).

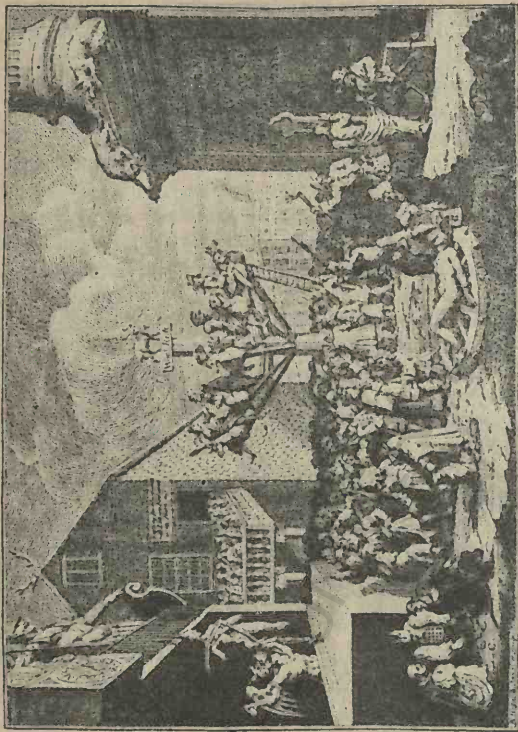
395. Vezi Bruchey (1966, p. 9) și Ostrander (1956, pp. 77-79). Legea melasei a provocat cele mai multe proteste. „Melasa și romul ...erau factori vitali în economia colonială”. (Harper, 1942, p. 11). Principalul obiectiv al acestei legi părea a fi sprijinirea producătorilor din Indiile de Vest.

396. Vezi Dickerson (1951, pp. 46-47), care observă că, cel mult, a existat un oarecare efect asupra industriei pălărilor. Vezi Ostrander (1956, p. 77) despre Legea melasei.

397. Vezi Harper (1942, pp. 6-8).

398. Vezi Bruchey (1965, p. 69).

„Proiectul [societății] South Sea”, de William Hogarth (1697-1764), o gravură realizată în anul 1721. Poț fi recunoscute Primăria din Londra, Monumentul Londrei și biserica St. Paul. Roata norocului este sub forma unui carusel, cu directorii societății South Sea învîrtind pasagerii care se compun din acționari, o prostituată și un membru al clerului. Un drac tale în bucăți trupul reprezentînd destinul, în timp ce un preot ia parte la un joc de noroc. Întreaga scenă semnifică, după cum descrie Hogarth sub gravură, Egoismul și Ticăloșia triumfînd asupra Onoarei și Cînstei.

At the time of the South Sea Scheme, the London Monument was not yet completed. The engraving shows the monument as a tall, slender column. The crowd of people is depicted in a detailed manner, with many individuals wearing period clothing. The scene is set in a large, open square, with St. Paul's Cathedral visible in the background. The engraving is a fine example of Hogarth's skill in depicting social commentary through visual art.

Capitolul VI

LUPTA ÎN CENTRU -

FAZA A II-A : 1689-1763

Fenomenele sociale nu pot fi analizate decît dacă le legăm de timp și spațiu. Am făcut din conceptul de limite spațiale axa centrală a analizei din această carte; dar ce facem cu timpul și problemele perene ale periodizării despre care cei ce scriu istoria au opinii atît de diferite? Am afirmat că perioada de timp abordată în acest volum este aproximativ 1600-1750. Aceasta este apreciată ca o perioadă în care economia mondială europeană a traversat o stagnare relativă de lungă durată a producției totale a sistemului luat în ansamblu. (Stagnarea s-a manifestat în mod corespunzător în relativa stabilitate a creșterii generale a populației, a expansiunii geografice și a vitezei tranzacțiilor și într-o deflație globală a prețurilor.) Pentru a susține această afirmație, am prezentat în această carte dovezile de care dispunem¹. În analiza noastră, am împărțit examinarea rivalităților din centru în două faze, din 1651 pînă în 1689 și din 1689 pînă în 1763. Acest șir de date nu corespunde perfect cu perioada 1600-1750 pe care am menționat-o mai sus. Din păcate, lumea reală nu este compusă din linii despărțitoare trasate exact care ar putea servi tuturor scopurilor. Dacă perioadele 1651-1689 și 1689-1763 reflectă o situație economică mondială în schimbare, ele accentuează și urmările politice ale acestor schimbări.

În prima perioadă (1651-1689), așa cum am mai arătat, hegemonia olandeză a fost concurată cu succes de englezi și francezi, care în 1672 au început să își dea seama că statul olandez nu mai era uriașul de necontestat din trecut. Cred că în anul 1689 chiar și olandezii erau de acord cu această opinie. Urcărea pe tronul Angliei a lui

Wilhelm de Orania și a Mariei pare, de aceea, un moment de cotitură acceptabil². Reiese deci că perioada 1689-1763 a fost aleasă datorită faptului că delimitează o perioadă de rivalitate anglo-franceză neîntreruptă. Anul 1763 ar putea fi socotit ca momentul triumfului definitiv al Angliei după așa-numitul Război de 100 de ani, chiar dacă francezii nu s-au arătat dispuși să-și recunoască înfrângerea pînă în 1815³. În 1689 nu era deloc clar că Anglia avea să cîștige bătălia cu Franța. Aceasta avea o populație de patru ori mai mare decît Anglia și o armată mult mai numeroasă. Era bogată în resurse naturale, avînd excelente porturi și baze navale. În plus, producția sa industrială creștea, în timp ce „în Anglia ritmul de creștere a încetinit după Războiul civil”⁴. Astfel, nu ar fi exagerat să susținem, așa cum face Charles Wilson, că „din 1689 [Anglia] a fost confruntată cu o țară ostilă [Franța] mult mai puternică decît au fost vreodată Spania și Olanda”⁵. Rivalitatea părea să se manifeste printr-o serie de războaie aproape fără sfîrșit pe probleme teritoriale, de alianțe și piețe în Europa, ca și pe probleme de aprovizionare (cu sclavi, cu produse tropicale și semitropicale, cum ar fi zahărul, și cu blănuri și materiale necesare marinei) din zonele periferiale și cele externe (Americile, Africa de vest, India)⁶.

În 1689, Wilhelm de Orania a devenit William al III-lea, rege al Angliei, Scoției și Irlandei⁷. Războiul Franței cu olandezii, care începuse în noiembrie 1688, devenea astfel războiul Franței cu Anglia⁸. Aceasta a marcat pentru Anglia reluarea unei „politici externe de o anvergură cromwelliană”⁹. Acest lucru a fost posibil numai datorită soluționării politice a Revoluției Glorioase, soluționare întărită și mai mult în epoca lui Walpole și a whigilor. În lupta împotriva Franței, armata engleză a avut nevoie de sume mai mari decît îi fuseseră alocate în trecut. Aceasta presupunea aprobarea parlamentului, în cele din urmă sub forma garantării împrumuturilor publice. Înțelegerea din 1689, care a pus capăt relațiilor antagonice dintre Coroană și parlament, a făcut posibilă colaborarea necesară. Problema care se punea pentru Anglia în 1689, problemă care a persistat în întreg secolul al XVIII-lea, era dacă principalul efort militar trebuia să fie îndreptat pe uscat sau pe mare. Aceasta a fost o dispută între două școli de gîndire, Școala maritimă și Școala continentală (sau militară).

Analizînd strategia, problema pe care o dezbăteau era dacă trimiterea pe continent de forțe terestre în timp de război ar consolida cauza (întrucît i-ar ajuta pe aliați) sau ar slăbi-o (armatele engleze fiind în fond prea slabe pentru a învinge armatele franceze, în timp ce marina engleză era mai bună decît cea franceză).

În spatele dezbaterii despre strategie se afla o dezbatere asupra domeniului economic. Deoarece Școala maritimă considera războaiele în primul rînd ca o luptă pentru noi piețe și pentru înlăturarea concurenților, ea afirma că războaiele trebuiau duse pe mare și în periferie. Ea considera că războiul terestru ar determina impozite prea mari, care ar lovi indirect în comerț. Școala continentală susținea că dacă Anglia nu se angajează într-un război terestru în Europa, francezii vor atrage de partea lor celelalte state europene (și coloniile lor), devenind astfel capabili să excludă Anglia din sistemul vamal continental¹⁰. Dezbaterea economică s-a reflectat într-una socio-politică. Whigii erau moștenitorii celor care făcuseră Revoluția Glorioasă și aveau drept doctrină „fără armată permanentă”. Totuși, în anul 1694 whigii au încetat a mai da glas unei astfel de lozinci și au devenit de fapt protagoniștii creșterii puternice a armatei (care și-a mărit efectivul de la 10.000 de oameni în 1689 la cel puțin 70.000 în 1711)¹¹. Așa cum afirmă J.H.Plumb: „O curioasă atitudine a whigilor!... Din [1694] whigii au devenit profund conservatori în privința principiilor constituționale...Și voiau să pună mîna pe aparatul guvernamental și să-l conducă...Ei considerau că, avînd în vedere protecția deplină a regelui, ar fi putut face ca guvernul să acționeze atît în interesul național, cît și al lor personal.”¹²

Ceea ce parlamentele din perioada whigilor nu autorizau în mod explicit, puteau cel puțin să treacă cu vederea. Prin mecanisme simple, armata și marina au început să ocolească restricțiile parlamentare în timpul războaielor anglo-franceze. Armata a încetat să mai plătească, îndreptînd sumele de bani în alte direcții și oferind parlamentului deficite *post hoc* pe care acesta se vedea obligat să le acopere; marina a lăsat să se adune datorii pentru mărfuri, servicii și alimente, oferind și ea parlamentului unele *faits accomplis*. Roseveare spune despre acest sistem, fals într-o oarecare măsură: „Pare uimitor că parlamentul a tolerat aceste practici, dar a

făcut-o¹³. Acceptarea inițială a acestui sistem a fost facilitată de o schimbare în structura socială. După 1689, forțele partidului Whig au reprezentat o coaliție a marilor proprietari de pământ, a funcționărimii care sporea și a clasei negustorilor, în opoziție cu un „partid al țărănimii” în principal format din *gentry* care era ostilă impozitelor, unei armate permanente și unui guvern „corupt”. În armata care se dezvoltă, actele de numire în funcție erau cumpărate; iar aceia care aveau bani să le cumpere erau mai ales fiii mai tineri ai familiilor de whigi. Astfel, această armată „avea ofițeri și comandanți proveniți din înseși familiile care controlau parlamentul”¹⁴.

Totuși, problema nu constă în faptul că Anglia și-a creat o mare armată. Problema este că în cursul Războiului de 9 ani, acel „supliciu național”¹⁵ pentru Anglia, a avut loc atât în armata terestră cât și în marină o transformare calitativă¹⁶. Transformarea a fost, evident, și mai mare în marină decât în armata terestră, deoarece oamenii de stat europeni apreciau acum că, spre deosebire de uscat, unde echilibrul puterii era posibil, „marea este una singură”¹⁷. Marea, așa cum vom constata, a devenit o mare a Angliei. Totuși, în 1689 flota franceză era tot atât de puternică precum flota Angliei sau a Olandei și se dezvoltă într-un ritm mai rapid. Colbert o crease cu 20 de ani în urmă „practic *ex nihilo*”¹⁸. Construisese un lanț de baze navale în Atlantic (cea mai importantă la Brest) și în Mediterană (cea mai importantă la Toulon); și împărțise flota în două escadre pentru cele două zone¹⁹. În afară de aceasta, flota franceză din acea perioadă era mai avansată din punct de vedere tehnologic decât flota engleză sau olandeză. Navele, deși aveau tunuri mai mari și mai grele, erau cu toate acestea mai rapide și mai ușor manevrabile. Francezii au creat un nou tip de vas, mai avansat, keciul dotat cu obuze, un mic vas cu două catarge pentru bombardarea orașelor de coastă și a fortărețelor. (Îi fusese deja util lui Ludovic al XIV-lea în atacul asupra Algerului în 1682.)

Chiar dacă flota engleză fusese neglijată sub Stuarți, iar flota olandeză devenise învechită²⁰, în bătălia hotărâtoare de la Barfleur din 1694 flota franceză a fost depășită numeric (44 nave de linie franceze față de 99 anglo-olandeze), depășită la număr de tunuri (3240 la 6756)²¹, și depășită la manevrare²². În proza caustică a amiralului Mahan, flota franceză „a dispărut ca o frunză

mistuită de foc²³. A fost un moment de răscruce, nu numai pentru acest război, dar și pentru cele din secolul următor: „Controlul asupra mării trecuse dintr-o lovitură în mâinile aliaților și îndeosebi ale Angliei²⁴ – și se pune întrebară pentru ce. Symcox sugerează că criza agrară din 1693 și comerțul transoceanic francez stagnant au dus la o criză fiscală în statul francez care s-a văzut în imposibilitatea de a se mai „menține la egalitate cu aliații²⁵. O parte din flotă a trebuit să fie scoasă din funcție pentru a se economisi bani necesari armatei terestre. Aceasta indică faptul că era vorba de aceeași problemă cu care se confruntaseră englezii în dezbatările dintre Școala maritimă și cea continentală. În această perioadă de criză economică mondială generală, nici Anglia și nici Franța nu puteau suporta cheltuielile afectate pregătirii militare pe toate fronturile în același timp. Trebuia făcută o opțiune. Era normal ca englezii să încline spre marină, iar francezii spre armata de uscat.

Din cauza mării sale întinderi și a relativei lipse a unei integrări interne, atît din punct de vedere politic, cît și economic, Franța părea să fi avut puține posibilități de a alege²⁶, deși controlul mărilor în economia mondială capitalistă a constituit în permanență „inelul central al lanțului de schimburi cu ajutorul căruia se acumulează bogăția²⁷. Oricare ar fi explicația acestei mari înfrîngerii navale, ea i-a schimbat tactica navală a Franței, de la *guerre d'escadre* la *guerre de course* [de piraterie]. Principalul obiectiv nu mai era distrugerea flotei inamicului și cucerirea supremației mărilor; atenția se concentra acum asupra capturării și distrugerii vaselor comerciale ale inamicului și dezorganizării comerțului acestuia, folosind în acest scop atît navele marinei cît și pe cele ale corsarilor. Asemenea tactici nu erau necunoscute înainte de 1694, dar acum ele au devenit modul principal de a opera²⁸. „Distrugerea comerțului“, spune G.N. Clark, „este arma firească a părții mai slabe într-un război naval²⁹. Armă firească da, dar una de mîna a doua; pentru că era dificilă coordonarea acțiunilor navelor comandate de persoane individuale. Symcox denumeste efortul general al francezilor „numai un succes limitat“ și arată contradicția de bază a metodei: „Dacă guvernul nu putea să plătească lăutarul, nu avea dreptul să-i comande să cînte³⁰. În plus, în acest joc puteau fi implicate două părți. De exemplu, în timpul

Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei, corsarii din insulele engleze din Canalul Mîneei au operat atît de eficace încît au produs „o serîbasă alarmă în rîndul francezilor, fiind capabili, mai presus de orice, să provoace pagube comerţului francez interportuar”³¹.

Tratatul de la Rijswijk din 1697, care a pus capăt Războiului de 9 ani, a reprezentat doar o amînare. A fost important mai ales pentru că a marcat „primul pas înapoi pe care Franţa l-a făcut” de la Richelieu³². Franţa a fost obligată să-l recunoască pe William al III-lea ca rege al Angliei, Scoţiei şi Irlandei şi să recunoască pe Ana ca moştenitoare a acestuia. Obţinerea acestei recunoaşteri fusese principalul ţel al lui William al III-lea în războiul pe care l-a dus. În plus, toate teritoriile obţinute de Franţa prin Tratatul de la Nijmegen aveau să fie restituite (cu excepţia Strasbourgului şi a teritoriilor alsaciene „anexate”). Astfel, Franţa a cedat zone de la toate frontierele sale - părţi sau întregul teritoriu al Flandrei, Luxemburgului, Lorenei, Renaniei, Pinerolo şi Cataloniei³³. În privinţa teritoriilor de peste mări au avut loc mici ajustări: Fort Albany a fost restituit de Franţa lui Hudson Bay Company, iar Pondicherry şi Noua Scoţie au fost redobîndite de Franţa, dar s-a menţinut practic *status quo ante bellum*. Olandezii au obţinut şi ei ceea ce au dorit: un tratat comercial favorabil cu francezii, restabilind tariful francez de la 1664, şi acceptarea de către francezi a așa-numitei Bariere a Țărilor de Jos.

Conceptul de barieră militară între Provinciile Unite şi Franţa are o istorie lungă. A pornit, poate încă de prin 1635, de la ideea că partea de sud (spaniolă) a Țărilor de Jos ar fi trebuit să fie o *scheidingszone*, sau stat tampon. Prin tratatul de la Nijmegen din 1678, s-au cedat, însă Franţei 16 fortăreţe din partea de sud a Țărilor de Jos, deşi s-a permis ca mici contingente de trupe olandeze să fie amplasate în regiuni învecinate. În 1684, francezii au capturat Luxemburgul, o situaţie pe care olandezii au fost obligaţi s-o accepte printr-un tratat de armistiţiu. Toate acestea au suferit schimbări în urma Războiului de 9 ani; iar în Tratatul de la Rijswijk, conceptul de barieră a luat o nouă formă clară, olandezii primind dreptul de a instala garnizoane într-o serie de fortăreţe restituite de francezi³⁴. Războiul de 9 ani a confirmat noua regrupare de puteri în Europa. După Tratatul din Westfalia din 1648, lupta pentru putere dintre state a fost trilaterală, între

Provinciile Unite, Anglia și Franța. Dar cele trei părți erau acum, datorită tuturor consecințelor și scopurilor, reduse la două, olandezii devenind aliați, mai mult sau mai puțin permanenți, ai englezilor, de fapt un partener mai mic.

J.R. Jones apreciază că „abdicarea [olandezilor] de la statutul de mare putere”³⁵ a avut loc încă din mai 1689, când William al III-lea a stabilit ca flota olandezilor să fie subordonată englezilor. Nu se poate spune că acest rol nou nu i-a supărat pe olandezi – alianța olandezo-engleză a fost „de la început o asociere dificilă”³⁶. Pe de o parte, ei n-au dorit ca simplul fapt că erau aliați ai englezilor să afecteze comerțul lor cu Franța, mai ales pentru că negoșul lor rentabil din regiunea baltică „depindea de continuitatea aprovizionării cu mărfuri franceze”³⁷. În întreg secolul al XVII-lea, olandezii au susținut permanent ca în comerțul maritim al statelor neutre (din care statul lor adesea făcea parte) să nu se amestece nimeni. Lozinca lor era „vapoare libere, mărfuri libere”; în timp ce englezii își menținuseră dreptul să controleze vasele țărilor neutre, iar francezii susțineau chiar că au dreptul să confiscă un vas al unui stat neutru care ar transporta mărfuri pentru inamic³⁸. Pentru olandezi, războiul era un ultim mijloc nedorit la care ar fi trebuit să se recurgă. Când în 1702 războiul a fost reluat, ca Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei, olandezii au fost aceia care au insistat pe lângă englezi să facă pace, cu condiția ca ei să poată menține Bariera Țărilor de Jos³⁹. În cele din urmă, englezii s-au arătat dispuși să sprijine doleanța olandezilor în privința barierei, chiar dacă aceasta presupunea pericole pentru comerțul lor, cum ar fi fost necesarul *quid pro quo* pentru garanțiile olandezilor privind succesiunea protestantă din Anglia, problemă care domina politica engleză (și scoțiană)⁴⁰.

În toiul acestui război, criza relațiilor anglo-scoțiene a atins punctul critic și s-a rezolvat. Prin înțelegerea din 1688, Franța a pierdut complet posibilitatea de a interveni în politica internă a Angliei, și prin Unirea parlamentară din 1707⁴¹ a pierdut aceeași posibilitate și în ceea ce privește Scoția. Negocierile și manevrele politice ale înțelegerilor finale din 1707 au fost complexe⁴², dar adevărata problemă este în ce mod rivalitatea din centru în cadrul economiei mondiale a dat naștere presiunilor asupra Scoției care au dus la Unirea

parlamentară. Pentru Scoția (ca și pentru alte zone periferiale), întreaga a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost o lungă perioadă de „stagnare economică marcată de crize și declin”⁴³. Principalul partener comercial al Scoției era Anglia; vice-versa, însă, acest lucru nu era aproape deloc valabil, și pentru că stagnarea continua, Scoția s-a îndreptat spre o și mai mare dependență față de Anglia⁴⁴. Scoțienii, ca și alții, au încercat să aplice măsuri mercantile de rezistență. În 1681, ducele de York, în calitate de reprezentant al regelui în Scoția, a convocat diverși negustori pentru a se sfătui cu el și cu Comitetul pentru comerț pe care îl înființase în cadrul Consiliului Privat în legătură cu comerțul exterior al Scoției (cu Anglia, Norvegia, Franța și regiunea baltică), cu comerțul intern, transporturile maritime și cu dorința scoțienilor de a crea o colonie în Caraibe. Parlamentul scoțian a adoptat apoi diferite măsuri protecționiste. Cîrînd după aceea, s-a creat Noua fabrică de stofe (*New Mills Cloth Manufactory*), ceea ce a determinat parlamentul să adopte în același an Legea pentru încurajarea comerțului. Protecția pe care o oferea legea a permis companiei să prospere - pînă la Tratatul de unire⁴⁵.

În 1695, Stările Generale au adoptat o lege care prevedea crearea unei companii pentru comerțul cu Africa și Indii, pe baza căreia a luat naștere Company of Scotland. Compania reprezenta o îmbinare a trei interese: negustori din Edinburgh care doreau să participe la comerțul cu Africa; negustori din Glasgow care sperau să găsească o piață pentru pînzeturile lor într-o nouă colonie din Caraibe; și unii negustori londonezi dornici să evite monopolul lui English East India Company⁴⁶. Crearea acestei noi companii, care a devenit cunoscută sub numele de Darien Company, a avut probabil o mare contribuție la intensificarea presiunilor care au condus la realizarea unirii din 1707. Pe de o parte, devenise clar că „o Scoție independentă puna în pericol întregul sistem [mercantil englez]”⁴⁷. Pericolele pe care le prezentau pretențiile iacobine ale „Bătrînului Pretendent” [Iacob Francis Eduard] erau reale⁴⁸. În afară de aceasta, nu numai situația Scoției era în joc, ci și a Irlandei⁴⁹. Așadar, Anglia avea interese pe termen lung care o făceau să insiste pentru unire.

În ceea ce-i privește pe scoțieni, pe de altă parte, atita timp cît opiniile erau foarte împărțite, înființarea companiei Darien s-a dovedit a fi un fiasco. Company of Scotland țintea să creeze un antrepozit important al comerțului mondial pe istmul Darien (localizat în actuala Panama). Urma să fie mai mult decît un simplu port pentru traficantî. Compania intenționa să creeze o rută pe uscat (pusă sub paza unei colonii care să ia numele de Caledonia) care ar fi înlocuit ruta pe la Capul Bunei Speranțe (o prefigurare a rolului Canalului Panama). Ambițiosul plan a eșuat deoarece nici negustorii de la Amsterdam, nici cei din Hamburg nu au investit capitalul necesar, iar expedițiile din 1698-1700 au eșuat și ele⁵⁰. Lenman susține că scoțienii au țintit prea sus:

„Scoția nu a avut puterea să salvgardeze un imperiu cu comerț sau așezări coloniale monopoliste împotriva puterilor europene rivale, toate puse pe jaf, cele mai multe dintre ele mult mai mari. Singurul ei obiectiv care merita să fie urmărit în domeniul colonial îl constituiau coloniștii altor națiuni. Comerțul cu aceștia era posibil și putea fi atît de rentabil încît să acopere cu ușurință riscul marginal pe care îl prezenta faptul că din punct de vedere al formelor juridice era ilegal [adică faptul că Spania emitea pretenții legale asupra istmului Darien]. Orașul Glasgow a înflorit spre sfîrșitul secolului al XVII-lea în parte datorită unui activ comerț clandestin cu imperiul englez. O parte din capitalul investit în istmul Darien, folosit pentru o veritabilă contrabandă în coloniile americane semiindependente, ar fi produs dividende importante⁵¹.

Ne dăm seama, încă o dată, că într-o perioadă de stagnare mercantilismul este o armă care poate fi folosită cu succes numai de cei destul de puternici.

Este poate adevărat, după cum susține Riley, că unirea din 1707 s-a datorat „mai degrabă politiciii engleze decît celei scoțiene⁵²; dar englezii nu ar fi putut să o realizeze fără un consimțămînt substanțial al scoțienilor. Cine l-a dat? A existat un puternic sprijin din partea acestui larg segment al aristocrației din Scoția din care făceau parte membrii bisericii episcopale sau accia care au participat la Revoluția Glorioasă și erau antiiacobiți sau accia care aveau interese funciare în Anglia și care erau amenințați de Legea engleză a străinilor din 1705.

Un alt grup scoțian, chiar și mai important, era format din negustorii din orașe. Daniel Defoe a condus o campanie de presă instituită de guvernul englez în scopul convingerii negustorilor din orașele scoțiene că Anglia era și trebuia să rămână principala piață pentru exporturile scoțiene și că drumul spre prosperitate îl constituia intensificarea exportului de vite și pînzeturi spre Anglia (și eventual de cereale, lînă și sare), deoarece în felul acesta balanța comercială cu Anglia ar fi devenit favorabilă. În 1704, parlamentul scoțian a votat Legea securității, care prevedea că, o dată cu dispariția reginei Anna, va lua sfîrșit o monarhie care se unificase în mod automat. Drept represalii, parlamentul englez a votat Legea străinilor, care prevedea excluderea exporturilor scoțiene de pe piața engleză în cazul în care Scoția nu abroga legea respectivă⁵³. Istoria nu a confirmat niciodată valabilitatea soluției engleze în această privință⁵⁴.

După cum se putea prevedea, orașele scoțiene erau divizate între cele ale căror interese comerciale erau legate în primul rînd de comerțul englez și cele care efectuau o mare parte din comerț în afara Angliei și a coloniilor sale; și, evident, breslele meseriașilor se vedeau amenințate de concurența engleză. Smout ne roagă să observăm că un număr tot mai mare de proprietari de pămînt, îndeosebi nobilimea, erau de fapt „comercianți” angajați în export. Așa cum am văzut în repetate rînduri, linia de demarcație între aristocrație și burghezie este mai neclară decît credem în mod obișnuit. Așa era în Scoția în acea vreme. „Coincidența că, pentru un mare număr de nobili un comerț mai intens cu Anglia era important și că, atunci cînd s-a ajuns la votare, 70% dintre ei au fost în favoarea unirii, este prea izbitoare pentru a nu fi luată în seamă”⁵⁵. Care erau de fapt prevederile cu caracter economic ale Legii unirii și cui foloseau? Legea cuprindea două prevederi economice care avantajau Scoția. Prima: ca o compensație la dizolvarea societății Company of Scotland, Parlamentul englez urma să cumpere acțiunile acesteia la costul lor plus dobînda, ceea ce, desigur, ar fi încurajat revirimentul afacerilor în zonele afectate de pierderile suferite anterior prin investițiile din acțiunea Darien, îndeosebi în Edinburgh. A doua: așa-numitul comerț al plantațiilor s-a deschis pentru prima dată și pentru scoțieni, lucru de care

au beneficiat în special negustorii din Glasgow și din alte părți ale fluviului Clyde în vestul Scoției. În plus, și probabil ca o consecință a unirii, în 1727 parlamentul a creat un Comitet de administrație pentru pescuit și manufacturi, care a favorizat dezvoltarea industriei scoțiene a pînzeturilor⁵⁶. A fost oare aceasta pentru Scoția cupa amărăciunii sau șansa ei? În legătură cu aceasta se menține încă o dezbatere aprinsă. Unirea oricum s-a realizat, iar noul stat al Marii Britanii a cîștigat Războiul de succesiune la tronul Spaniei. Desigur, războiul s-a dus pentru a decide cine va conduce Spania, dar mai mult pentru a decide ce se va întîmpla cu comerțul imperiului spaniol. În 1701, regele Spaniei a transferat *Asiento*, monopolul comerțului cu sclavi din America spaniolă, Companiei Guyanei Franceze, ai cărei acționari erau regii Franței și Spaniei, ca și marii capitaliști francezi. Înainte, *Asiento* fusese deținut de o companie portugheză. Acest act i-a revoltat mai mult decît pe oricine pe negustorii englezi și olandezi și a determinat reluarea războiului⁵⁷.

Pacea de la Utrecht a asigurat Bourbonilor succesiunea la tronul Spaniei, dar *Asiento* a fost oferit britanicilor⁵⁸. South Sea Company a obținut drepturile de vînzare pentru importul anual în America spaniolă a 4800 de sclavi pe timp de 30 de ani. În afară de aceasta, compania putea trimite în fiecare an un vas cu 500 tone mărfuri pentru a fi vîndute în America spaniolă. În ceea ce-i privește pe olandezi, împăratul Austriei a primit probabil Țările de Jos spaniole, dar olandezii au primit bariera lor. Conform prevederilor tratatului, trupele olandeze urmau să fie plasate în toate districtele restituite de Franța Casei de Austria – Namur, Tournay, Menin, Furnes, Warneton, Ypres Knoque și Dendermonde (iar 60% din cheltuielile garnizoanelor urmau să fie suportate de austrieci). Această înțelegere nu numai că a oferit olandezilor securitate, dar „a acționat totodată ca o acoperire pentru pătrunderea olandezilor pe piețele din sudul Țărilor de Jos”⁵⁹. Toate puterile maritime și-au luat astfel porția lor din plăcinta spaniolă. Rămînea doar ca ele să profite de toate acestea. În cei 25 de ani de relativă pace care au urmat, englezii victorioși nu erau siguri că pacea le servea interesele – după cum afată Plumb:

„Între 1713 și 1739 a fost pace; pace care pentru mulți a fost dezonorantă, o pace în care Marca

Britanie a fost păcălită de Franța care, sub masca prieteniei, și-a refăcut constant puterea maritimă și industrială în vederea unui inevitabil conflict. Numeroși mercantiliști cereau război⁶⁰.

Și războiul a venit. A fost războiul pentru succesiunea la tronul Austriei între Prusia, aliată cu Franța, împotriva Austriei, care în cele din urmă s-a aliat cu Marea Britanie și Țările de Jos. Când războiul a luat sfârșit în 1748, cu Tratatul de la Aix-la-Chapelle, „reglementarea conflictului a fost aproape o reîntoarcere la *status quo ante bellum*”⁶¹. Totuși acest război inutil a servit foarte bine interesele comerciale britanice. Temperley merge atât de departe încât afirmă că a fost „primul dintre toate războaiele Angliei în care interesele comerciale au predominat în mod absolut, în care războiul a fost dus exclusiv pentru echilibrul comercial și nu pentru echilibrul puterii”⁶². Acest lucru se poate observa în multe aspecte. În ciuda faptului că erau aliați, britanicii și olandezii au continuat să-și dispute permanent sudul Țărilor de Jos (în acel moment, austriac). Austriecii se săturaseră să mai plătească pentru bariera olandeză și să nu li se mai permită dezvoltarea comerțului lor la barieră, în Marea Britanie și în Țările de Jos. Într-adevăr, Marea Britanie amenința cu înlăturarea sistemului *drawback* prin care se permitea ca pânzeturile din Silezia (încă austriacă) să fie vândute în Indiile de Vest prin Anglia. Mai mult, negustorii flamanzi se săturaseră de restricțiile politice care îi împiedicau să concureze cu negustorii olandezi⁶³.

În ceea ce privește Spania, și ea se săturase de excesivul comerț de contrabandă al britanicilor în coloniile lor - „adevăratul motiv al furiei spaniole împotriva navelor engleze”⁶⁴; în timp ce guvernul britanic se arăta ostil renașterii unei alianțe active realizată de Bourboni între Spania și Franța⁶⁵. South Sea Company, pe de altă parte, își apăra cu vigoare și îndeaproape propriile interese, servind și ca un energetic grup de presiune în Marea Britanie⁶⁶. South Sea Company nu a fost singura beneficiară a unei politici agresive. Proprietarii plantațiilor de trestie de zahăr din Indile de Vest britanice și-au dat seama că războiul a pus capăt crizei zahărului din anii 1730⁶⁷; iar companiile engleze de asigurare maritimă „au asigurat nave franceze împotriva capturării lor pe mare de către flota

britanică⁶⁸. Interesele comerciale dețineau, într-adevăr, un loc atât de important în cadrul politicii guvernului englez, încât în tot cursul războiului s-a aplicat un sistem al convoaielor, „securitatea convoiului urmînd să fie considerată de primă importanță” de către navele de escortă⁶⁹. În timp ce la vremea respectivă pe uscat francezii și prusacii îi depășeau ca număr pe britanici și austrieci⁷⁰, flota britanică era de două ori mai mare decît cea franceză. Flotele spaniolă și franceză la un loc egalau flota britanică, dar dacă la aceasta se adăugau navele olandeze, cele două flote înregistrau o ușoară superioritate numerică, și ceea ce era și mai important, aveau o comandă unică. Războiul a reconfirmat supremația britanică pe mare, în ciuda reconstrucției flotei pe care Franța o reîncepuse în 1713. Franța a pierdut în război jumătate din vasele sale de linie și peste 1000 de vase comerciale. „Puterea maritimă a Franței a fost zguduită din temelii”⁷¹.

Din nou pacea a fost de scurtă durată și războiul a reizbucnit în 1754 în cele două Americi și în 1756 în Europa. Permanentul conflict comercial dintre Marea Britanie și Franța în Americi „a fost absorbit aproape imperceptibil, dar, cu toate acestea, sigur”⁷², de lupta care a însemnat Războiul de 7 ani. Olandezii au încercat să rămînă neutri, dar au fost siliți de forța britanicilor să-și restrîngă comerțul cu Franța⁷³. Spaniolii erau tentați să se alătore Franței, ca un mijloc de a abolii, în sfîrșit, privilegiile britanice⁷⁴, dar aceasta nu a ajutat Franța. Tratatul de la Paris din 1763 a marcat obținerea definitivă a superiorității Marii Britanii în lupta ei de 100 de ani cu Franța. „În Europa, Franței îi era destinată o lungă perioadă de suferință, comparabilă cu aceea a Spaniei”⁷⁵. Britanicii au cîștigat astfel o bătălie de un secol pentru a prelua definitiv hegemonia olandezilor de la mijlocul secolului al XVII-lea. Această victorie a cîtorva segmente ale burgheziei mondiale care erau implantate în Anglia, obținută cu ajutorul statului britanic, poate fi explicată în mod corespunzător numai printr-o analiză asupra modului în care statul britanic a fost capabil din punct de vedere politic să ajute la crearea și extinderea marjei socio-economice de superioritate a antreprenorilor britanici în raport cu forțele concurente din Franța.

Să începem cu o privire generală asupra demografiei. Problema care se pune este că există o dezbatere aprinsă,

nu numai asupra cauzelor modificărilor demografice, dar și asupra datelor care trebuie explicate. Unii cred că ritmul de creștere a populației în Anglia între 1600 și 1750 a fost lent⁷⁶, alții sînt de părere că a fost „practic staționar”⁷⁷; alții susțin că a crescut cu 50% în perioada respectivă⁷⁸. Pentru Franța se pare că există un consens asupra opiniei că populația a rămas mai mult sau mai puțin stabilă din 1500 pînă în 1750⁷⁹, numărul ei fiind de trei ori mai mare decît al Angliei și de peste două ori mai mare decît al Marii Britanii. Unii observă un punct minim pentru Franța în 1700 și o ușoară creștere între 1700 și 1750⁸⁰. Alții constată în Anglia în toți anii dintre 1700 și 1750 un ritm „anormal de scăzut”⁸¹. Presupusa creștere în Franța între 1700 și 1750 este cu atît mai surprinzătoare cu cît Franța a suferit, între 1693 și 1694, o puternică foamete, spre deosebire de Anglia, dar la fel ca majoritatea țărilor din Europa⁸², și o alta în 1709-1710⁸³. În plus, în 1720 Marsilia a suferit ultima mare epidemie de ciumă din Europa⁸⁴. În 1740, însă, numărul populației Angliei și a Franței și, sigur, din majoritatea Europei, a înregistrat în mod hotărît o curbă ascendentă⁸⁵.

Principală variabilă, susține Hufton, a constituit-o aprovizionarea generală cu alimente. „O populație înfometată, în general, nu poate să se reproducă; o populație nutrită mai slab nu are dificultăți în a se reproduce”⁸⁶. De unde a apărut sporirea cantității totale de alimente furnizate? Nu s-a datorat schimbării climei, sau cel puțin nu numai acestui factor. Deoarece întreaga perioadă de la începutul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XIX-lea este cunoscută sub numele de „mică eră glaciară”⁸⁷, este improbabil ca în jurul anului 1750 să fi avut loc vreo îmbunătățire semnificativă. Este mai probabil că în acest tablou elementele determinante au fost evoluțiile din sistemele producției agricole din Anglia și Franța (nordul și sud-estul). Unii îi acordă cartofului o mare importanță, susținînd că sporirea populației din secolul al XVIII-lea a variat „în funcție de răspîndirea și consumul [cartofului]”⁸⁸. Alții consideră cartoful doar ca un element al unui regim alimentar mai bun. Ceaiul a înlocuit alcoolul, iar orezul și mai ales zahărul au început să fie consumate din ce în ce mai mult, acesta din urmă în fructe, dulceduri și deserturi, ceea ce a contribuit la diversificarea alimentației,

îndeosebi iarna⁸⁹. Am descris contextul social al dezvoltării agriculturii, adică intensificarea concentrării terenurilor agricole prin presiunea exercitată asupra producătorilor mai puțin prosperi⁹⁰. Îngrădirile, o importantă metodă, care a început să fie aplicată cu mult înaintea anului 1750⁹¹, au fost posibile în parte datorită legislației, dar și datorită eficienței proprietarilor și profiturilor acestora⁹². Ce fel de eficiență puteau să realizeze proprietarii mai mari? În primul rînd, uneltele agricole s-au îmbunătățit, mai ales pentru că lemnul a fost înlocuit cu fierul⁹³. În plus, plantele furajere sezoniere și nutrețurile au fost apreciate ca deosebit de folositoare pentru posesorii de vite, care tindeau a fi și ei mari fermieri⁹⁴.

Esențiale în cadrul tendinței constante spre concentrare au fost însă prețurile scăzute pe termen lung la cereale⁹⁵. În întreaga perioadă dintre 1600 și 1750 au fost puțini ani favorabili pentru cereale⁹⁶. S-a susținut că neșansa prețurilor joase a constituit, de fapt, șansa Angliei, deoarece aceasta a dus la înnoiri în domeniul agriculturii⁹⁷. Se pune întrebarea pentru ce acest lucru a trebuit să fie valabil numai sau în primul rînd în Anglia, atîta timp cît în această perioadă prețurile scăzute ale cerealelor erau o constantă în toată Europa. Este demn de remarcat faptul că Marea Britanie a devenit principalul exportator de cereale în Europa în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, adică tocmai în momentul în care prețurile erau la nivelul cel mai scăzut. Explicația cea mai plauzibilă este că Legea pentru încurajarea cerealelor, promulgată de guvernul britanic în 1688 în vederea stimulării exportului de grîne⁹⁸, a creat condițiile „general favorabile”⁹⁹ pentru dezvoltarea agriculturii. Nu încapе îndoială că primele de încurajare guvernamentale au dus la o producție sporită de cereale în Anglia și este posibil să fi contribuit într-adevăr la scăderea în continuare a prețurilor la grînele produse în țară, făcînd să crească oferta pe piața internă mai mult decît în absența acestei legi¹⁰⁰. Scopul evident era de a-l ajuta pe antreprenorul britanic din domeniul agriculturii de a-și mări marja de profit.

Care era piața pentru această ofertă sporită de cereale britanice? Se formau debușee pentru grîu și bere; iar piața pentru aceste produse o constituia forța de muncă urbană, care într-o perioadă de stagnare seculară a marcat

o creștere a salariilor reale ¹⁰¹. Gilboy, de exemplu, menționează că mărirea salariilor reale la Londra era anulată, ca să zicem așa, de „epidemia ginului” ¹⁰². Acest lucru era valabil și în Țările de Jos, unde importurile mai mari de cereale din Marea Britanie constau îndeosebi din malț și orz necesare distilerii și fabricilor de bere olandeze ¹⁰³. Primele de încurajare britanice au condus la un export tot mai mare către olandezi ¹⁰⁴, care, la rândul lor, au stimulat producția britanică datorită faptului că, între 1700 și 1720, în Țările de Jos prețurile la cereale au crescut ¹⁰⁵. Britanicii puteau să-i scoată pe producătorii din regiunea baltică de pe piața olandeză ¹⁰⁶, deoarece erau mai competitivi. Aceasta nu se datora numai costurilor britanice de transport mai scăzute (care existaseră de fapt și înainte), ci primelor de încurajare care reprezentau circa 16,5% din valoarea reală a cerealelor exportate ¹⁰⁷. Un pamflet despre primele de încurajare apărut la Londra în 1768 explică această situație astfel: „Ne-am luat sarcina de a-i concura pe polonezi în rolul lor de plugari ai olandezilor...Și, în același timp, am permis confrăților noștri irlandezi să concureze cu danezii pentru rolul de văcari ai olandezilor” ¹⁰⁸. Faptul că primele de încurajare aveau în mod efectiv un caracter general și că efectele acestora s-au simțit în toate zonele de producție agricolă din Marea Britanie apare evident în creșterea uniformității la prețurile grâului în întreaga Mare Britanie din această perioadă de export masiv ¹⁰⁹.

În felul acesta statul britanic urmărea să acapareze o piață olandeză de cereale pentru antreprenorii săi, atât ca un adaos la alte posibilități de profit (într-o epocă în care asemenea posibilități erau reduse), cât și ca un mijloc de realizare de profituri prin efecte înlănțuite. De exemplu, britanicii i-au înlocuit pe olandezi în transporturile de cereale ca un rezultat al faptului că îi înlocuiseră pe producătorii olandezi ¹¹⁰. Desigur că și alții au căutat să facă același lucru. Într-adevăr, în jumătatea de secol de la 1650 până la 1700, sudul Țărilor de Jos și Franța și-au sporit exportul către olandezi, iar aceștia și-au mărit propria producție ¹¹¹; dar primele de încurajare ale britanicilor au făcut ca, în perioada 1700-1750, acești producători să piardă teren prin concurența la care erau supuși ¹¹². Astfel, Marea Britanie și-a consolidat poziția prin veniturile obținute oarecum *faute de mieux*, de pe urma pieței mondiale a cerealelor și contribuind la

revirimentul în întreaga Europă, între 1700 și 1750, a *ager* în raport cu *saltus*¹¹³. Totuși, avînd în vedere că economia mondială în ansamblu era încă slabă, aceasta a dus la o supraproducție de cereale și la o nouă criză agrară între 1730 și 1750¹¹⁴. În ascensiunea generală mondială de după 1750, Marea Britanie își va reduce din nou rolul de producător mondial de cereale în favoarea unei mai mari specializări în producția industrială¹¹⁵.

Situația din Franța, așa cum am mai afirmat, era mai puțin deosebită decît credem față de cea din Anglia. Cînd analizăm schimbările care au avut loc în perioada ce a urmat anului 1690, ne întrebăm, în primul rînd, pentru ce francezii nu au instituit sistemul primelor de încurajare. Este posibil ca Franța să nu fi avut nevoie de acestea întrucît ea era mult mai întinsă decît Anglia. Războaiele dintre 1688 și 1713 au determinat sistarea importurilor de grîne pe care Franța le făcuse anterior, în acest fel „creînd o situație care a favorizat cultivarea cerealelor în sudul Franței”¹¹⁶. În plus, avînd în vedere că războaiele au provocat distrugerii în Spania și astfel piața spaniolă pentru vite și vin a dispărut, iar blocada a închis piețele engleză și olandeză pentru sămînța de in, producătorii din sud-vestul Franței s-au reîntors la cultivarea intensă a grîului¹¹⁷. Începînd din această perioadă pînă spre mijlocul secolului al XVIII-lea, a avut loc o constantă concentrare a pămîntului, regiunea Midi-Pirinei devenind o „zonă de monocultură cerealieră producînd pentru export în regiunea mediteraneană”¹¹⁸. Între timp, agricultura înflorea în Languedoc grație revoluției în transporturi (în 1680 s-a dat în folosință Canal du Midi - unind Oceanul Atlantic cu Marea Mediterană prin fluviul Garonne - iar începînd cu anul 1725 s-au construit noi drumuri); îmbunătățirile înregistrate în domeniul transportului au făcut posibil ca grîul să ajungă la Mărsilia la prețuri destul de scăzute ca să poată fi competitive pe piețele mediteraneene¹¹⁹. Astfel, creșterea producției de cereale din Franța a avut loc în același timp cu creșterea producției la grîu din Anglia, avînd în general aceleași efecte asupra structurii sociale rurale și în ceea ce privește semnificația acesteia pentru economia mondială. Adică, zonele din centru căutau activități „periferiale” aducătoare de profit într-o epocă de stagnare generală.

Avînd în vedere cele de mai sus, de ce există o foarte răspîndită impresie istoriografică potrivit căreia englezii au avut o revoluție agrară între aproximativ 1650 și 1750, iar francezii nu? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să vedem ce s-a întîmplat în sectoarele neagricole. Metalurgia și producția textilă din Anglia după 1700 au manifestat „o tendință generală spre refacere, dar încă nu spre o creștere clară”.¹²⁰ Tendința prețului la produsele manufacturate, asemenea celor din agricultură, va rămîne „ușor descendentă” pînă în 1750, cu o „ușoară tendință ascendentă atît în privința salariilor reale, cît și a cererii pieței”.¹²¹ Această cerere mărită a reprezentat, în primul rînd, cererea la export, îndeosebi cererea colonială, care, așa cum am arătat anterior, reprezenta unul din principalele obiective ale politicii britanice în statele din partea de nord a Americii de Nord britanice. Ea a reprezentat totodată și cererea internă, rezultat al creșterii bogăției în agricultură din perioada respectivă.¹²² Printre primii care au profitat de pe urma creșterii proprii cereri au fost marii latifundiaari. Între 1700 și 1750, rentele funciare, în mod obișnuit scăzute, erau compensate de sporirea surselor de profituri domeniiale prin vînzarea materialului lemnos și prin concesionarea pămîntului pentru cărbune și pentru alte exploataări miniere, ca și pentru exploatarea carierelor de piatră și instalarea unor turnătorii de fontă și cuptoare de ars varul.¹²³

Dezvoltarea producției agricole a constituit un impuls important pentru industria metalurgică¹²⁴, iar războaiele permanente cu Franța au fost și ele un stimulent major.¹²⁵ Războaiele au creat cererea pentru armament din metale, au făcut importurile mai dificile (cel puțin în timp de război) și au epuizat lemnul datorită dezvoltării construcțiilor de nave. Nivelul ridicat al cererii interne a determinat o dezvoltare a construcțiilor, care a stimulat producția de plumb; prețul acestuia a rămas scăzut însă, ceea ce ar putea să ne indice că producerea plumbului s-a dezvoltat, de fapt, prea repede față de cererea care creștea încet.¹²⁶ Gould emite ipoteza că adevărata importanță a prețurilor scăzute la alimente în perioada 1600-1750 constă în reducerea costurilor la producția textilă.¹²⁷ Și aici, ca și în cazul exportului de grîu, elementul esențial al dezvoltării producției l-a constituit intervenția guvernului pe piața mondială.

Guvernul britanic a inițiat ceea ce am numi azi o politică de „substitue” a importului¹²⁸. Încă din 1675, concurența pe care țesătorii englezi au simțit-o din partea comerțului indian fusese discutată în parlament, fixându-se unele taxe vamale asupra stambei imprimate.

Criza economică deosebită care a avut loc în anii 1690 a dus la așa-numita controversă a stambei din 1696-1700, care a culminat cu o lege adoptată în 1700 care interzicea importurile de stambă imprimată din Persia, India și China. Aceasta s-a făcut cu toată opoziția lui East India Company și din partea acelor care vindeau sau prelucrau mărfuri indiene pentru piața engleză. Ea nu a ajutat totuși manufacturile de lână, deoarece stamba putea fi imprimată în Anglia. Revolta țesătorilor din 1719 (provocată de șomaj) a condus la Legea somptuară din 1720, care interzicea purtarea îmbrăcăminte din stambă imprimată (cu câteva excepții). Desigur, eficacitatea constrîngerii a fost limitată. Dat fiind faptul că șifonul mai putea fi importat, o mare cantitate de stambă a fost importată sub denumirea de șifon, iar cretonul era introdus în țară prin contrabandă. În 1735, legea de la Manchester a exclus în mod specific din legile somptuare imprimeurile din pînză de in și bumbacul brut produse în Marea Britanie, dînd de fapt, în sfîrșit, țesăturilor din bumbac și în *droit de cité* cu condiția ca acestea să fi fost manufacturate în Anglia¹²⁹. Efectul cu caracter general al legislației a fost, așadar, „încurajarea producerii înlocuitorilor stambei”¹³⁰ în Anglia. Și totuși nu am ajuns încă la epoca bumbacului, pentru că pînă în anul 1773 așa-numitele bumbacuri englezești erau de fapt un material în care băteala din bumbac, sau firul transversal al țesăturii, se combina cu o urzeală de in sau fir longitudinal¹³¹. Pînza de in a continuat să fie importată în cantități mari, în principal din Germania, Irlanda și Scoția¹³². Pînzeturile de in germane au pierdut teren permanent în cursul secolului al XVIII-lea în favoarea celor scoțiene și irlandeze, și de această dată ca rezultat al politicii guvernului care a început în 1660, și a devenit apoi, în mod constant, tot mai restrictivă¹³³. Desigur, după 1707 Scoția făcea parte din Marea Britanie. Efectul principal al unirii l-a constituit faptul că stofele englezești din lână au luat locul celor scoțiene (cu excepția sortimentelor de calitate inferioară); dar, în schimb, pînzeturilor scoțiene li s-a permis să ia avînt în

Anglia¹³⁴. Cît de avantajos a fost acest lucru pentru proprietarii de pămînt-antreprenori¹³⁵ a constituit multă vreme o problemă disputată. Situația irlandezilor a fost mai unidimensională. Războiul dus de William al III-lea între 1689-1691 se încheiase cu Tratatul de la Limerick, care prevedea că autoritatea regelui se exercita și asupra Irlandei, așa cum se exercita în colonii¹³⁶. Impactul asupra activității productive a fost imediat. Încă din perioada Răstaurării apăruseră măsuri de reducere a activității industriale din Irlanda prin interzicerea relațiilor comerciale directe cu coloniile din America¹³⁷. Marea Lege a vitelor din 1666 a exclus produsele irlandeze de pe piața engleză, obligînd astfel ca atenția să se îndrepte asupra exportului de lînă spre Anglia¹³⁸.

În perioada ce a urmat Revoluției Glorioase, britanicii au mers mult mai departe. Ei au desființat manufacturile de lînă irlandeze prin Legea lînii irlandeze din 1699¹³⁹. Această lege a împins pe irlandezi spre producția de pînzeturi prin intermediul industriilor artizanale cu salarii foarte scăzute¹⁴⁰. James pretinde că acesta nu a fost un dezavantaj pentru Irlanda deoarece i-a dat posibilitatea ca în secolul al XVIII-lea să exporte, așa cum făcea și Scoția, în Anglia și în coloniile britanice, Indiile de Vest devenind o piață predominantă pentru produsele alimentare irlandeze¹⁴¹. Aceasta nu ține însă seama de faptul că principalii beneficiari ai acestui export erau marii proprietari de pămînt *englezi* din Irlanda. Afirmatia lui Hill pare mai rațională: „După sclavii negri, Irlanda a fost principala victimă a sistemului de navigație care a asigurat Angliei hegemonia mondială”¹⁴². Ceea ce observăm este deci un sistem prin care guvernul britanic a folosit în mod activ, între anii 1650-1750 (și îndeosebi după 1689), măsuri mercantile în vederea creșterii ponderii Angliei în producția metalurgică și textilă mondială¹⁴³. Angliei i-au fost rezervate produsele din lînă și bumbac, iar Scoției și Irlandei li s-a permis să contribuie la producția de pînzeturi din in¹⁴⁴. Întrebarea rămîne, cum se poate compara această indiscutabilă creștere a producției industriale britanice cu ceea ce s-a întîmplat în Franța?

Imbert afirmă că în Franța capitalul industrial a făcut un progres incontestabil în ultimele trei secole ale așa-numitului *Ancien Régime*, dar totuși un progres mai mic decît al capitalului industrial englez¹⁴⁵. La început,

Franța deținea întâietatea, iar Mendels crede că în perioada dintre 1700 și 1750 ea a continuat să fie prima putere industrială a lumii¹⁴⁶. Léon arată că, deși procentul exporturilor franceze de produse manufacturate a rămas același în cursul secolului al XVIII-lea, în termeni absoluți acestea au crescut de patru ori, afirmând că această industrie orientată spre export era sectorul cel mai avansat din punct de vedere tehnologic¹⁴⁷. Nef susține că volumul producției franceze a crescut într-un ritm mult mai rapid între 1640 și 1740 decât între 1540 și 1640 și că ritmul de creștere în Anglia a slăbit o dată cu Războiul civil, revenindu-și doar în anii 1750. El apreciază astfel că cele două ritmuri de creștere economică au fost convergente.¹⁴⁸ Datele cantitative sînt puține, iar oamenii de știință se contrazic, ceea ce înseamnă că trebuie să procedăm cu prudență. Ar trebui, poate, să facem o comparație calitativă sau structurală a producțiilor engleză și franceză în această perioadă post-Restaurație, post-colbertiană. Cunningham a făcut în 1892 această comparație:

„În cea mai mare parte [a perioadei dintre 1689 și 1776] a fost în vigoare [în Anglia] o remarcabilă politică [sistemul primelor de încurajare] privind exportul și importul de cereale...Se acordă o mare importanță acestei magistrale reușite politice, căci ea pare să fi generat marele progres în dezvoltarea agriculturii care a avut loc atunci cînd această politică a fost menținută...Acesta pare să fi fost elementul original englez al proiectului cunoscut sub numele de Sistemul mercantil. Francezii încurajaseră industria, iar olandezii transporturile maritime. Englezii au adoptat o linie de promovare a dezvoltării agriculturii...În secolul al XVIII-lea, această măsură s-a dovedit a fi piatra de temelie a prosperității engleze¹⁴⁹.

Se nasc două întrebări. Este corect să considerăm deosebirea dintre politica guvernamentală engleză și cea franceză din această perioadă ca fiind deosebirea dintre accentul pe agricultură și respectiv accentul pe industrie? Explică aceasta mai marea prosperitate de mai tîrziu a britanicilor? Un recent studiu al lui Markovici înclină să confirme generalizarea lui Cunningham privind examinarea raporturilor de schimb în agricultura și industria celor două țări în secolul al XVIII-lea. El

constată că în Franța prețurile industriale erau ridicate în raport cu cele din agricultură și că în Anglia situația era exact inversă¹⁵⁰. De ce a trebuit să fie așa? Poate pentru că așa au dorit guvernele respective; și dacă a fost așa, aceasta nu poate avea oare legătură cu suprafața celor două țări în contextul stagnării pe termen lung a economiei mondiale? Nici piața internă a Angliei, nici cea a celor Cinci mari ferme ale Franței nu erau suficient de mari pentru a susține o tendință majoră spre mecanizarea industriei. Pentru Anglia, această însemna cucerirea de piețe externe; pentru Franța însemna realizarea integrării economice a statului¹⁵¹.

Data fiind diminuarea cererii mondiale în această perioadă, exportul de cereale, mai degrabă decât al mărfurilor manufacturate, a părut englezilor o cale mai sigură pentru dobândirea accesului la principalele piețe străine și a controlului final al acestora. Astfel, guvernul a pus accent pe primele de încurajare pentru cultivarea cerealelor, fără să excludă însă și alte tactici. Situația francezilor era diferită. O bună parte din industria franceză era în Ponant, o zonă din afara celor Cinci mari ferme, care avea legături comerciale dintre cele mai strânse cu cele două Americi. Unii antreprenori din Ponant au constatat că era mai greu să vândă produsele lor în restul Franței decât în Olanda. În scopul menținerii legăturilor comerciale cu Olanda, ei au început să renunțe la anumite industrii, ca de exemplu rafinarea zahărului, vânzând olandezilor zahăr nerafinat din Indiile de Vest în schimbul imprimeurilor din bumbac și articolelor de fierărie¹⁵². Aceasta începea să pună Ponantul față de Olanda într-o poziție analoagă cu aceea a Portugaliei față de Anglia. Politica colbertiană nu a reușit să „încorporeze” Ponantul, dar a salvat Franța de a urma soarta Portugaliei, creînd în alte regiuni industria care în Ponant decădea. La începutul secolului al XVII-lea, Ponant era regiunea bogată, o regiune a stofelor și a pînzeturilor; o dată cu Colbert, lucrurile au început să se schimbe, industria apărînd atît în nord-est (în cele Cinci mari ferme) cît și în Languedoc¹⁵³. În perioada dintre 1700 și 1750, 55% din industria linii se afla în nord-est, 28% era în sud, iar în vest era foarte scăzută – doar 4%¹⁵⁴. Accentul pe care îl puneau Franța pe industrie răspundea unei nevoi urgente, pe termen lung acesta dînd roade. Cînd politica lui Colbert a fost pe deplin aplicată în era

napoleoniană, baza industrială, necesară realizării unei astfel de politici, fusese păstrată. „*Laissez-faire, laissez-passer*“ se referea la început la idealul abolirii barierelor în cadrul Franței mercantile¹⁵⁵.

Accentul mai mare pus de Marea Britanie pe exportul produselor agricole în perioada dintre 1700 și 1750 poate constitui oare explicația succeselor sale economice din secolul care a urmat?¹⁵⁶ Poate, dar numai indirect. Atenția deosebită acordată comerțului exterior (care se întâmpla să constea în momentul respectiv mai mult din cereale) a făcut ca Marea Britanie să pună în centrul preocupărilor sale marina și coloniile, care, la rândul lor, i-au permis să obțină victoriile militare în îndelungata luptă cu Franța. În timp ce statul francez se străduia să depășească dificultățile interne, acesta a fost manipulat de statul englez cu mai multă iscusință. Departe de a fi fost un triumf al liberalismului, aceasta a însemnat triumful statului puternic, a cărui forță era totuși rezultatul necesității. Forța productivă a Marii Britanii și a Franței poate fi evaluată cel mai bine dacă o raportăm la aceea a fostei puteri hegemonice, Republica Olandeză. De-a lungul întregului secol al XVII-lea, costurile de producție ale olandezilor au crescut comparativ cu cele din Anglia și Franța, diferența apărând în mod clar prin anul 1700¹⁵⁷. Creșterea costurilor era rezultatul a doi factori care, în mod normal, însoțesc hegemonia: impozitele mărite¹⁵⁸ și nivelul ridicat al salariilor¹⁵⁹, acesta din urmă în special afectând sectoarele bazate pe folosirea intensivă a forței de muncă (în acest caz textilele, construcția de nave, fabricile de bere)¹⁶⁰. În măsura în care produsele olandeze erau mai puțin competitive pe piața mondială, capitalismul olandez a putut să mai trăiască din venitul obținut din investițiile străine. Astfel, declinul olandez nu a fost absolut, ci numai raportat la Anglia și Franța¹⁶¹.

Schimbarea lentă a tipurilor de producție din Anglia și Franța (și relativul declin continuu al Țărilor de Jos, pentru a nu mai vorbi de acela al Spaniei și Portugaliei) a dus la noi tipuri de activitate comercială, sau cel puțin la accentuarea unor tendințe anterioare. În perioada 1660-1700, Anglia s-a dezvoltat ca un important antrepozit pentru reexportarea produselor coloniale; dar comerțul maritim continua să aibă în economia mondială „un caracter preponderent european“ și era, în mare

măsură, încă în mâinile olandezilor. Totuși, expansiunea economică, în special după 1700, s-a îndreptat vizibil spre vest în noul comerț cu coloniile și în felul acesta Anglia căuta să-i înlăture pe olandezi¹⁶². Perioada războaielor anglo-franceze, dintre 1689 și 1713, a marcat apariția în Anglia a dezbaterei deschise asupra avantajelor politicii mercantile pentru comerț. Pe de o parte, Actul de navigație englez din 1696 și înființarea Ministerului Comerțului au marcat acordarea de către guvern a unei și mai mari atenții orientării dezvoltării comerțului¹⁶³. Pe de altă parte, s-a cerut o mai mare liberalizare a comerțului și modificarea politicii mercantile¹⁶⁴. Nici una din aceste poziții nu a fost suficient de puternică pentru a se impune, oglindind tocmai faptul că Anglia devenea mai puternică în economia mondială dar era încă departe de a avea hegemonia¹⁶⁵.

În comerțul vestic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea pe primul loc se plasa zahărul¹⁶⁶, iar în al doilea rînd comerțul cu sclavi, care făceau posibilă producerea zahărului¹⁶⁷. Anglia domina deja în mod clar comerțul mondial cu zahăr în 1700, dar prin 1750 înțietatea a trecut de partea Franței¹⁶⁸. Această schimbare poate fi explicată probabil cel mai bine prin compararea producției jamaicane, unde a avut loc o creștere a costurilor datorită epuizării zonelor de coastă, cu regiunile producătoare controlate de francezi, care erau relativ noi¹⁶⁹. Înseamnă aceasta că Franța i-a scos de pe piață pe englezi? Nu chiar, pentru că, așa cum observă Vilar, în timp ce comerțul exterior al Franței a devenit în secolul al XVIII-lea „americanizat”, comerțul exterior al Marii Britanii a devenit „universalizat”¹⁷⁰. Ceea ce Anglia a pierdut în comerțul cu zahăr a câștigat în altă parte – în primul rînd la comerțul cu sclavi. În secolul al XVII-lea lumea se bătea pentru comerțul cu sclavi din Africa, iar olandezii au fost la început adversarul cel mai puternic¹⁷¹, ceea ce se potrivea cu rolul pe care aceștia îl jucau atunci. Principala piață erau coloniile spaniole; de aici rezultă lupta pentru *Asiento*, o instituție care a reapărut în 1662¹⁷².

În Anglia, Royal Africa Company avea, începînd din 1663, un monopol al comerțului cu sclavi¹⁷³. La început, profitul a fost mic din cauza crizei mondiale a zahărului, însă situația s-a schimbat în urma războiului din 1689¹⁷⁴. Această companie engleză avea monopolul vânzărilor de

sclavi în coloniile engleze și făcea obiectul unei exceptări de la Actul de navigație în baza căruia i se permitea să vîndă sclavi unor cumpărători spanioli din porturile engleze din Caraibi (porturile spaniole fiind închise vînzătorilor de sclavi englezi), care își luau „marfa” în nave spaniole. Aceasta i-a determinat pe plantatorii englezi să atace compania, întrucît constatau că aceste tranzacții cu spaniolii măreau prețul sclavilor și sporeau posibilitățile de concurență ale Spaniei¹⁷⁵. Plantatorii au cerut comerț liber cu sclavi, iar monopolul companiei a luat practic sfîrșit în 1698, deși aceasta susținea că negoțul cu sclavi africani constituia o necesitate publică¹⁷⁶. Și totuși, profiturile provenite din comerțul cu sclavi părea a fi o cauză ce trebuia apărută de guvernul britanic, la fel de legitimă ca și veniturile pe care le producea cultivarea trestiei de zahăr. Singurul mijloc prin care guvernul putea satisface ambele părți era de a-și asigura „un contract separat pentru furnizarea de sclavi Americii spaniole”¹⁷⁷ – pe scurt, *Asiento*, care, așa cum am văzut, a fost obținut în 1713.

Plantatorii englezi au obținut comerțul liber cu sclavi, dar negustorii de sclavi englezi au cucerit piața spaniolă. Plantatorii considerau că în acest compromis avantajul înclina de partea negustorilor de sclavi¹⁷⁸. În afară de aceasta, toți cei de pe insula Jamaica, beneficiari ai faptului că aceasta fusese antrepozitul de sclavi, sufereau acum că South Sea Company nu are acces direct în porturile spaniole¹⁷⁹. De asemenea, *Asiento* a redus mult comerțul ilicit francez în Americi, francezii fiind obligați să se reîntoarcă la un mod mai vechi și mai puțin rentabil de comerț cu America spaniolă – expedierea prin consignație a mărfurilor către negustorii din Spania care le reexportau în nave spaniole¹⁸⁰. Spre deosebire de francezi, englezii aveau trei modalități diferite de a lovi în comerțul spaniol. Ca și francezii, ei făceau comerț prin Spania, folosind însă în același timp și vasul anual al societății South Sea Company și comerțul ilicit, dar semiprotejat, via Jamaica¹⁸¹. Flota comercială spaniolă era pe cale de dispariție¹⁸² și, în măsura în care a supraviețuit, englezii au profitat acum de avantajul împrumuturilor pentru garantarea navelor¹⁸³.

La începutul secolului al XVII-lea, francezii au jucat un rol mai mare decît englezii în comerțul mediteranean (Masson îl denumeste preponderent¹⁸⁴). Participarea

Angliei a crescut în mod constant în tot cursul secolului¹⁸⁵, dar a scăzut în perioada războiului, între 1689 și 1713. Pe de o parte, aceasta s-a datorat diplomației pline de succes a Franței. În 1690, Franța a semnat cu Algeria un tratat care a avut drept urmare încetarea atacurilor îndreptate asupra comerțului francez de către corsarii berberi, care continuau însă să amenințe comerțul altor puteri europene¹⁸⁶. Franța a mai obținut o poziție privilegiată în Egipt (pe care a pierdut-o când Ludovic al XIV-lea a semnat tratatul de la Rijswijk în 1697 fără să-i consulte pe aliații săi turci)¹⁸⁷. În general, a fost un avânt evident al participării franceze în comerțul cu Levantul¹⁸⁸. Cauza principală pare să fi fost calitatea superioară a textilelor franceze, sau cel puțin calitatea lor superioară în comparație cu textilele englezești de nivel mediu care erau oferite în vremea aceea în Levant¹⁸⁹. Comerțul francez era monopolizat, atât formal, cât și *de facto*¹⁹⁰, de Marsilia, care după aceea a putut să devină și un centru de reexportare a diverselor produse ale Levantului și ale Africii de nord¹⁹¹. În ciuda acestei situații, Imperiul otoman continua să fie în fond o zonă externă¹⁹², și de aceea comerțul lui reprezenta un procent mai mic, mai degrabă decât unul semnificativ, al comerțului total al Franței (și de fapt al Europei occidentale)¹⁹³.

În comerțul asiatic cu Europa, de la sfârșitul secolului al XVII-lea a început să se manifeste o lentă trecere de la piper și condimente la alte produse de lux: țesături indiene, mătăsuri din China, Bengal și Persia, bibelouri chinezești (obiecte lăcuite, porțelanuri etc.)¹⁹⁴, precum și ceai și cafea, care la început erau și ele considerate produse de lux¹⁹⁵. Acest comerț care se dezvolta nu a periferializat încă regiunea Oceanului Indian. În primul rînd, creșterea producției textile nu a fost „însoțită de schimbări semnificative în tehnica manufacturării”¹⁹⁶ sau, drept urmare, de vreo schimbare (pînă acum) în relațiile sociale de producție. Desigur, puterile europene începuseră să se plaseze pe poziția de a forța o schimbare. În 1674, English East India Company a făcut o alianță cu Mahrattas, locuitorii statului Maharashtra; iar în 1684 au fortificat Bombay-ul, capitala acestui stat, punînd capăt politicii „fabricilor fără apărare” (fabrici în sensul agențiilor comerciale). Sutherland afirmă că a fost „un început modest cu consecințe nebănuite”¹⁹⁷. Acest

interes crescînd al europenilor a dus la o mai intensă competiție intra-europeană, care a luat forma unui război, după 1746, o dată cu capturarea Madras-ului, deținut de englezi, de către francezi. După aceasta, și în ciuda unei păci de scurtă durată în Europa, conflictele subterane au continuat¹⁹⁸; ele au luat sfîrșit cu supremația definitivă britanică numai după Tratatul de la Paris din 1763.

Totuși, cu tot interesul sporit al europenilor pentru comerțul cu Asia¹⁹⁹, aceasta a rămas o zonă externă. Statele din centru au fost atrase încetul cu încetul să devină, între 1600 și 1750, puteri coloniale sau semicoloniale în vaste zone ale lumii. Dacă acestea s-au arătat interesate de America de Nord (deoarece le dădea posibilitatea să-și extindă piețele prin coloniile de imigranți)²⁰⁰ și de Indiile de Vest (de unde puteau să se aprovizioneze în mod eficient cu zahăr), ele erau însă foarte reticente față de zona Oceanului Indian, de coastele africane și Mediterana musulmană. Autoritatea politică europeană se amesteca uneori chiar și în aceste regiuni, de obicei pentru a preveni vreo pretenție sau vreo amenințare a unui rival. Treptat, din punctul de vedere al europenilor, produsele importate nu mai erau de lux. Adevărata periferializare nu va începe, însă, decît după avîntul economic mondial de la mijlocul secolului al XVIII-lea, și chiar atunci aceasta s-a produs mai întîi în regiunile cele mai promițătoare din punct de vedere economic, cum erau India și Indonezia²⁰¹. Pentru a înțelege ce înseamnă să vorbim despre sfîrșitul hegemoniei comerciale a olandezilor în economia mondială în perioada ce a urmat anului 1689, trebuie să privim cît mai atent la comerțul din regiunea baltică și a Mării Albe. Desigur, poziția olandezilor a slăbit și în alte părți, în Caraibi și în Atlantic, în general, precum și în comerțul cu Asia²⁰²; dar comerțul de bază al Olandei era comerțul cu nordul, și aici Olanda a fost lovită cel mai tare de adversarii ei, englezii și francezii.

Ca și în cazul Indiei, comerțul cu Rusia s-a intensificat, fără ca aceasta să fie periferializată²⁰³. Comerțul în vrac (produse precum cereale, cîneapă și potasă) se caracteriza în perioada aceea prin iregularitate, grînele fiind importate în Europa de vest de la Arhanghelsk numai atunci cînd prețurile pe piața europeană erau foarte ridicate; însă produsele de lux, așa cum erau ceara, caviarul și blămurile, „în al căror preț de

vînzare costurile de transport erau de o importanță secundară“, erau importate cu regularitate²⁰⁴. Olandezii și-au reținut, evident un important segment din comerțul cu Rusia²⁰⁵, însă treptat, după 1700, englezii au preluat rolul pe care l-au jucat olandezii²⁰⁶, îndeosebi ca importatori de cherestea pentru nave²⁰⁷. Englezii au început să domine și importul de fier suedez²⁰⁸. Franța și-a sporit comerțul cu nordul în această perioadă, mai puțin decît au făcut-o englezii, dar din nou pe seama Olandei²⁰⁹. Wilson afirmă că „monopolul practic“ al Olandei asupra transporturilor și comerțului european „a rămas intact pînă în jurul anului 1730“²¹⁰ și că numai după 1740 a fost atacată în mod serios funcția de antrepozit a olandezilor²¹¹. Poate că Wilson are dreptate, dar există două elemente care ne-ar putea face să credem că sfîrșitul monopolului practic a avut loc chiar mai devreme. Primul se referă la faptul că în secolul al XVII-lea, mărfurile engleze erau depozitate la Amsterdam și Rotterdam și vîndute în comision, dar prin secolul al XVIII-lea situația s-a inversat: Londra a devenit antrepozit, iar pînzeturile olandeze au fost acceptate în Anglia numai pe bază de comision.²¹² Al doilea element: există dovezi că oamenii avizați din Anglia secolului al XVIII-lea nu mai credeau în hegemonia olandeză; pe bună dreptate, după părerea noastră, ei îi considerau pe francezi concurenți mai serioși decît olandezii.²¹³ Aceștia din urmă, evident își mențineau avansul în domeniul finanțelor. Dar chiar și aici au avut loc în cele din urmă schimbări uimitoare în pozițiile englezilor și ale francezilor. Cel de-al doilea Război de 100 de ani, care a început în 1689, a pus mari probleme financiare atât Angliei cît și Franței, dar în special acesteia din urmă.²¹⁴ Ca putere „continentală“, Franța trebuia să dispună de fonduri nelimitate pentru a-și susține forțele mercenare și diplomația în întreaga Europă. Statul francez a căutat mai întîi să acopere aceste costuri sporite printr-un șir de devalorizări²¹⁵ efectuate între 1690 și 1725.²¹⁶ Aceste devalorizări au fost, pe termen scurt, în sprijinul statului în diverse moduri²¹⁷, dar costurile au fost mari pe termen mediu²¹⁸, deoarece creșterea prețului nominal a provocat acute crize ciclice, o reducere generală a producției și o mărire a impozitelor²¹⁹.

Englezii au putut să depășească mai ușor presiunile financiare produse de aceste războaie, pe de o parte

deoarece cheltuielile lor pur militare erau mai scăzute, iar pe de altă parte pentru că situația lor în domeniul metalelor prețioase era mai favorabilă. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, întreaga Europă a trecut printr-o criză a argintului. Anglia, desigur, nu a făcut excepție, iar în anii 1690 ea a instituit o prohibiție parțială asupra exporturilor, excepție făcând comerțul cu Indiile de Est și regiunea baltică²²⁰. Am arătat deja că, întrucât producția franceză se vindea în cea mai mare parte pe piața internă, necesitând moneda națională (argintul), în timp ce Anglia (datorită dimensiunii sale) era orientată în mod deosebit spre piața externă care necesita o monedă de circulație internațională (aur), aceasta din urmă se îndrepta spre monometalism-aur *de facto*, iar Franța spre unul de argint.²²¹ Această situație s-a consolidat datorită naturii legăturilor pe baza cărora se făcea comerț cu metalele prețioase: Franța obținea argint din Mexic prin Spania, în timp ce Anglia avea monopolul aurului care venea din Brazilia prin Portugalia.²²² Anglia a folosit perioada războaielor, între 1689 și 1714, pentru a-și asigura aprovizionarea cu aur.²²³ Astfel, criza argintului a afectat mai puțin Anglia decât Franța. Tocmai în momentul în care Franța își slăbea structura de stat prin manipularea unor rezerve suprasolicitate de argint, Anglia își întărea structura de stat prin controlul comercial al unei rezerve crescînde de aur.

Fără îndoială, importanța metalelor prețioase nu era intrinsecă, ci era reflectarea prețului slab al altor mărfuri²²⁴; dar într-o asemenea epocă, controlul unui stoc corespunzător de metale prețioase era totuși un factor crucial în lupta dintre puterile din centru. Ambele țări căutau să-și plaseze finanțele statului pe o bază mai sănătoasă. În ambele state aveau loc creșterea numărului organismelor specializate, o mărire a impozitelor, apariția bancnotelor, o creștere a împrumuturilor publice.²²⁵ Totuși, războaiele care au avut loc între 1689 și 1714 au produs în anul 1715 un „haos de nedescris”²²⁶ în finanțele publice ale Franței, și o relativă solvabilitate a finanțelor publice din Anglia. Care era deosebirea? Van der Wee afirmă că mercantilismul francez „era pus prea mult în slujba unei politici de expansiune militară în timpul *politicii de grandoare* a lui Ludovic al XIV-lea”, în timp ce mercantilismul englez „era pus sistematic să slujească o politică de expansiune economică”.²²⁷ Astfel

Van der Wee pune în contrast o expansiune militară (implicit o folosire neproductivă a fondurilor de stat) cu o expansiune economică (mai meritorie). Aceasta este o opinie standard, dar ea nu explică pentru ce o asemenea deosebire trebuie să existe.

Am mai menționat deja că situația geografică diferită a Franței față de Anglia a obligat Franța să facă eforturi costisitoare pentru o expansiune economică bazată pe agricultură – în primul rând, unificarea economică a Franței înseși. Relativul succes al Franței ca putere terestră nu trebuie evaluat prin comparație cu Anglia, ci cu Austria. „La începutul secolului al XVIII-lea, deși monarhia austriacă deținea teritorii tot atât de întinse și aproape tot atât de populate ca și acelea ale regatului francez, veniturile sale provenite din impozite erau de cinci ori mai mici!“²²⁸ Nu numai Franța, dar și Anglia trebuia să cheltuiască mai mult decât câștiga, ceea ce într-un sistem capitalist este totdeauna posibil cu condiția ca încrederea să prevaleze. Încrederea reflectă în mare măsură realitatea economică. Succesul generează succes, iar eșecul generează eșec. Statul francez, așa cum am văzut, a folosit devalorizarea ca pe un mecanism de finanțare a debitului. Un lucru chiar și mai important, statul francez a creat o formă de a împrumuta în baza viitoarelor venituri, provenite din impozite. Spre sfârșitul anilor 1690, bancherii-negustori au început să vândă acțiuni sub valoarea nominală în baza viitoarelor venituri din impozite pe care Trezoreria conta. Deoarece acest proces s-a extins, realitatea era că bancherii-negustori emiteau de fapt o formă de monedă fiduciară bazată pe promisiunile guvernului din timpul războiului, care nu inspirau încredere. Acest edificiu al creditului s-a prăbușit în 1709. Statul a instituit un moratoriu privind rambursarea bancherilor-negustori. Așa cum afirmă Lüthy, „de fapt, statul și-a acordat lui însuși un moratoriu“.²²⁹

Între timp, *affermage*, sau arendarea impozitelor, a devenit un mecanism central pentru creșterea veniturilor regale; aceasta a durat jumătate din perioada dintre Colbert și Revoluția franceză.²³⁰ Arendarea (*affermage*) era pentru stat un mecanism costisitor; Léon afirmă că *les financiers*, un costisitor corp de intermediari, erau indispensabili „într-un stat slab dezvoltat“, în care apelul direct pentru împrumuturi publice „părea dificil, dacă nu imposibil“.²³¹ În Anglia, evoluțiile din această perioadă

erau complet diferite. Este adevărat că pentru stat au existat și în trecut dificultăți asemănătoare în a-și asigura fondurile financiare. Clapham vorbește despre „finanțele fără siguranța zilei de mâine de la sfârșitul perioadei Stuartilor”²³². Totuși, în perioada războaielor, din 1689 pînă în 1714, care în Anglia a fost epoca domniei lui William și a Mariei, iar după aceea a reginei Ana, englezii au făcut pasul decisiv al creării unui sistem al împrumuturilor publice pe termen lung și deci al datoriei publice, care a plasat statul pe o bază financiară sigură la un cost relativ scăzut. Banca Angliei s-a înființat în 1694. În plus, în aceasta perioadă s-a reorganizat United East India Company și o nouă societate - South Sea Company. Tuturor celor trei societăți li s-au acordat privilegii în schimbul unor împrumuturi pe termen lung acordate statului²³³. Împrumuturile celor trei companii „au jucat un rol crucial... în tranziția de la datoria națională nesigură la cea consolidată”²³⁴.

Desigur, aceste împrumuturi erau o bună afacere. Pentru autorități împrumuturile erau permanente deși rambursabile, iar pentru acțioanari rata dobînzii era bună, acțiunile putînd să crească în valoare. Totuși aceasta cerea o oarecare încredere. Carter afirmă că după ce William și Maria au venit la putere, cercurile financiare au socotit că pot avea încredere în guvern. „Efectele asupra evoluției financiare au fost profunde”²³⁵. Cine investea? În afara locuitorilor din orașe (și chiar anumitor persoane din provincie), Carter vorbește despre persoane străine, evreii sefarzi și hughenotii.²³⁶ La o cercetare mai atentă pare foarte clar că principala încredere pe care se putea clădi împrumutul englez de stat era încrederea bancherilor olandezi și a aliaților lor în domeniul financiar, inclusiv a acelor care au creat ceea ce s-a numit internaționala hughenotă.²³⁷ Este evident pentru ce hughenotii preferau să-și păstreze banii în băncile din Anglia și nu în cele din Franța, în perioada dificilă după revocarea Edictului de la Nantes²³⁸ și pentru ce olandezii, care erau în războaie aliați cu Anglia împotriva Franței, acționau la fel. Dar de ce nu se investeau banii în Olanda? Este posibil că, după 1689, englezii au riscat să trăiască mai bine decît le permiteau veniturile împrumutînd, și poate că este adevărat, așa cum menționează Charles Wilson, că „folosindu-se de profiturile realizate din împrumuturi în epoca de aur a

Olandei, Anglia a mizat pe un viitor imperial, și a mizat cu succes²³⁹; dar olandezii trebuiau să vrea să acorde împrumuturi.

Dacă bancherii olandezi au manifestat un interes „deosebit de viu”²⁴⁰ în împrumuturile de stat engleze în secolul al XVIII-lea, probabil că a existat un motiv. Cred că motivul era mai puțin legat de Anglia decât de Olanda.²⁴¹ Începem cu două aspecte. În secolul al XVIII-lea, străinii participau în mare măsură la împrumuturile de stat engleze,²⁴² și după 1689, Anglia a ajuns să fie „locul preferat de investiție pentru capitalul de la Amsterdam”²⁴³. Rezultatul net al politicilor mercantile ale Angliei și Franței în secolul al XVII-lea consta în eliminarea avantajului olandezilor în sferele producției și chiar într-o mare măsură în comerț. Costurile salariului olandezilor se măriseră. Supremația tehnologică a olandezilor dispăruse și rata impozitelor de stat era extrem de înaltă, în parte din cauza costurilor ridicate ale serviciului datoriei.²⁴⁴ Ratele scăzute ale dobânzii, care fuseseră consecința puterii Olandei în economia mondială, păreau acum că se mențin datorită unui „climat de afaceri stagnant care ar justifica transferul de fonduri în unele valori străine”.²⁴⁵ Dat fiind faptul că rata dobânzii scăzuse în Provinciile Unite de la 6,25 % la începutul secolului al XVII-lea la 2,50 % la mijlocul secolului al XVIII-lea, cei 6 % oferiți de Banca Angliei (și 5 % în anuități și ipoteci coloniale) păreau foarte atractivi pentru investitorii olandezi.²⁴⁶

Pe scurt, nici nu aveau prea mult de ales. Nu a fost o mentalitate „de afaceri feudală”, nici lipsa de patriotism ceea ce a determinat pe olandezi să-și plaseze banii în Anglia. „Costurile comparative, profiturile comparative ale capitalului și politica fiscală – toate favorizau investiția [olandeză] în acțiuni rentiere, în țară sau în străinătate, și nu în industrie”.²⁴⁷ Sombart a analizat această evoluție ca o mărturie a faptului că burghezul totdeauna „degenerează”, dar istoricul liberal olandez A.N. Klein nu este de acord cu aceasta „discutabilă” expresie a lui Sombart, preferînd explicația lui Marx potrivit căreia fiecare capitalist este un „*Fanatiker der Verwertung des Werts*”, un fanatic al valorizării capitalului sau al autodezvoltării acestuia. Klein susține că această caracterizare se potrivește perfect olandezilor:

„Negustorul olandez din secolul al XVII-lea și descendentul său rentier din secolul al XVIII-lea se încadrează în această concepție, cu condiția să realizăm că posibilitățile economice ale acestuia din urmă fuseseră limitate la domeniul mult mai puțin spectaculos al plasamentului financiar. Dacă un fanatic își atinge țelul mai repede și mai eficace decât altul, aceasta se datorește probabil mai marilor sale posibilități, și în mod cert nu unei atitudini mai hotărâte”²⁴⁸.

Schimbările în domeniul financiar al olandezilor nu au fost nici bruște, nici totale. A avut loc mai curînd un proces gradat. Băncile olandeze continuau să fie un loc serios în care se puteau plasa metale prețioase²⁴⁹, iar ritmul baterii monedelor a continuat să crească în secolul al XVIII-lea²⁵⁰.

De abia în 1763 încrederea europenilor în Amsterdam ca centru financiar mondial s-a clătinat²⁵¹; dar deja la începutul secolului al XVIII-lea, olandezii își plasau banii acolo unde obțineau profit mai mare, și acest loc era Anglia. Era „un aranjament de afaceri direct”²⁵², în care profitul mare al investitorului olandez ajuta statul englez să mențină scăzut costul împrumuturilor pe care le contracta. În cele din urmă, englezii ar fi putut să-și procure banii în țară, așa cum au făcut francezii, dar investițiile olandezilor „au dat posibilitatea Angliei să-și ducă războaiele cu o dislocare minimă a economiei sale”²⁵³. Aranjamentul simbiotic dintre o fostă putere hegemonică și noua stea ce apărea a asigurat un venit mulțumitor pentru puterea care se retrăgea și un stimulent substanțial pentru cealaltă în raport cu rivala sa. Scenariul s-a repetat mai târziu, în perioada dintre 1873 și 1945, cu Marea Britanie jucînd rolul olandez, iar Statele Unite pe cel englez.

După Utrecht, francezii au făcut un puternic efort pentru a anula avantajul incipient al englezilor în finanțele mondiale. Harsin arată exact care era problema Franței: „Lipsa unui adevărat credit de stat fusese pînă în 1715 cea mai gravă lacună din sistemul financiar francez”²⁵⁴. Banca „particulară” a lui John Law era menită să elimine această lacună. Ceea ce Law a încercat era refacerea creditului statului francez prin crearea unei bănci în care să se depoziteze venitul statului; pe această bază s-ar fi emis bancnote valabile convertibile în aur.

Obiectivul de perspectivă era să se asigure stabilitatea monetară, să se mărească lichiditățile, să se micșoreze rata dobânzii, să se îmbunătățească rata de schimb cu monede străine, și poate mai presus de toate, să se reducă cheltuielile statului (atît în ceea ce privește datoria publică, cît și permanenta însușire de fonduri din venitul statului de către păturile intermediare de funcționari). Toate acestea vor face posibil un program de dezvoltare substanțială maritimă și colonială. Pentru realizarea acestor obiective, Law a propus în primul rînd două lucruri: creșterea masei banilor sub formă de hîrtie și reforma fiscală²⁵⁶. Părea o încercare de completare a operei lui Colbert, un salt înainte plin de imaginație care ar fi putut să readucă Franței un avantaj clar în lupta ei cu Anglia. Proiectul a eșuat total. După ce a obținut capitalul inițial, banca lui Law a înființat *Compagnie d'Occident*, care trebuia să exploreze și să exploateze valea fluviului Mississippi (cunoscută ca Louisiana) avînd monopol de stat. Banca a procedat la absorbirea și a altor societăți comerciale (*Sénégal, Indes orientales, Chine*) pentru a crea în 1719 *Compagnie des Indes*.

În același timp, banca lui Law a preluat plata datoriilor publice în schimbul încasărilor din impozite. Law a căutat de asemenea să reorganizeze și să raționalizeze sistemul de impozitare, dar nu a reușit niciodată să pună în aplicare acest program într-o perioadă de uriașă febră speculativă creată de inflația de acțiuni și bani de hîrtie. Brusca a apărut o criză de încredere. Încercările de a opri inflația monetară au dat rezultate nedorite, iar sistemul s-a prăbușit în așa-numita „Himeră a Mississippiului”. De ce? Deyon și Jacquart afirmă că în ciuda „admirației” pe care „anvergura proiectului” a suscitat-o, Law nu avea „măiestria punerii în aplicare, a folosirii cu răbdare a timpului, de care depinde succesul și celor mai strălucite strategii”²⁵⁷. Harsin afirmă că Law construisese un sistem care era „îndrăzneț [dar] probabil prematur” și că a eșuat în ultimă instanță din cauza „mării cutezanțe a inițiativelor sale și a ritmului prea rapid al realizării proiectelor sale, mai degrabă decît a lipsei lor de logică și coaliției dușmanilor săi”²⁵⁸. Pentru Max Weber, însă, eșecul lui Law era inevitabil pur și simplu pentru că „nici comerțul cu Louisiana, nici cu China sau cu Indiile de Est nu

aducea un profit suficient pentru a plăti dobînda măcar la o fracțiune din capitalul său²⁵⁹.

Putem aprecia poate mai bine eșecul lui Law dacă aruncăm o privire asupra speculațiilor care aveau loc și în Anglia, care au dus la o criză asemănătoare denumită „Himera Mărilor Sudului“ (Evident, speculațiile nu erau limitate numai la Anglia și Franța. Ci erau în mod activ încurajate de bancherii și investitorii din Geneva, Provinciile Unite, Hamburg și nordul Italiei)²⁶⁰. „Sistemul“ lui John Law înglobase trei monopoluri de stat: o bancă de emisiune (*Banque Royale*), o societate comercială (*Comapagnie des Indes*) și un depozit centralizat pentru impozite indirecte (*Ferme générale des impôts*). În octombrie 1719, cînd Law s-a oferit să ramburseze restul datoriei naționale de 1,5 miliarde de franci, cererea de acțiuni a crescut mult mai mult decît se anticipase, atît în Anglia cît și în Franța. Drept rezultat, englezii au copiat proiectul, folosind South Sea Company care exista deja.²⁶¹ Și în cazul acesta, cererea a depășit așteptările. În ambele cazuri, elementul hotărîtor a constatat în faptul că creditorul individual al guvernului a fost îndemnat, nu forțat, să cumpere acțiuni.²⁶² Totuși, în Franța, după un astfel de îndemn sub presiune, regulile jocului s-au schimbat și bancnotele au fost reduse, ca bani de cont, cu 50 %. Așa cum notează Hamilton:

„Panica domnea, deoarece atît Law cît și regentul au promis solemn și în repetate rînduri că bancnotele nu vor fi niciodată schimbate ca bani de cont. Deoarece dintr-o trăsătură de condei – ceea ce Coroana era de fapt obligată să nu facă – a fost luată jumătate din valoarea nominală a bancnotelor, deținătorii acestora au încercat să le cheltuiască sau să le investească înainte de a se trage a doua oară cu condeiul!“²⁶³

„Marele crah“ s-a întins de la Paris la Londra. Fără îndoială, aceasta „a demonstrat grăitor fragilitatea noului edificiu financiar“, dar este tot atît de clar că a arătat „vigoarea noilor tehnici financiare“.²⁶⁴ Atît Anglia cît și Franța au intrat atunci într-o perioadă de stabilitate financiară de lungă durată care a continuat pînă la Revoluția franceză.²⁶⁵ În acest sens, rezultatul a fost dintre cele mai bune. Totuși, tentativa Franței de a folosi sistemul lui John Law în scopul reducerii diferenței mereu crescînde în ceea ce privește puterea financiară dintre cele două state nu dăduse rezultatele dorite. Banca

centrală a Angliei creată anterior a supraviețuit planului „Himerei Mărilor Sudului”, dar structura similară din Franța a dus la nereușita „Himerei Mississippiului” și de aceea a murit o dată cu ea. „Domnia lui Law, extrem de scurtă, a pus totul în mișcare fără a realiza nimic”.²⁶⁶ În Anglia parlamentul a sprijinit falimentul societății South Sea Company; el „a salvat aparențele”, și deci a salvat creditul englez.²⁶⁷ Din rațiuni politice, în Franța nu era posibil acest lucru. Efectele negative directe ale sistemului lui John Law au fost exagerate;²⁶⁸ au fost și efecte pozitive.²⁶⁹ Adevăratul efect negativ a fost faptul că sistemul însuși nu a reușit, nereușind din această cauză nici recuperarea decalajului.

Pe măsură ce secolul al XVIII-lea se scurgea, importanța Angliei ca centru financiar al economiei mondiale creștea, în timp ce a Franței scădea²⁷⁰, deoarece statul francez nu era tot atât de puternic ca și cel englez. Prin urmare, întrebarea care se pune este cum a devenit statul englez atât de puternic în comparație cu cel francez. Pentru cei care apreciază puterea unui stat după măsura în care cetățenii lui sînt protejați împotriva deciziilor arbitrare ale guvernului sau după mărimea aparatului funcționăresc, această întrebare poate apărea absurdă. În ceea ce ne privește, ne-am expus clar poziția arătînd că un stat este puternic în măsura în care cei care guvernează pot face ca voința lor să se impună voinței altora din afara sau din interiorul țării. Folosindu-ne de un asemenea criteriu, credem că statul englez a depășit în mod clar statul francez la începutul secolului al XVIII-lea. Adevăratul stat puternic rar are nevoie să-și arate pumnul de fier. Temperley observă că, dacă epoca lui Walpole a fost o perioadă „a păcii [și] fără evenimente”, aceasta s-a datorat faptelor de bravură din trecut: „Tratatul Methuen cu Portugalia din 1703, clauzele comerciale ale Păcii de la Utrecht din 1713 au fost considerate de toată lumea drept concesii făcute comerțului englez, pe care numai armele sau amenințarea cu armele ar fi putut să le smulgă”.²⁷¹ Dar puterea armelor nu a fost suficientă; era nevoie, totodată, de o administrație eficientă. Plumb afirmă că „prin 1714 Marea Britanie se bucura probabil de aparatul guvernamental cel mai eficient din Europa”.²⁷²

Noi am adoptat poziția potrivit căreia compromisurile sociale care au avut loc în Anglia și Franța spre sfîrșitul

secolului al XVII-lea au fost mai puțin diferite decât se sugerează și că în ambele cazuri ele au dus la o relativă stabilitate internă în cursul războaielor anglo-franceze dintre 1689 și 1763. Secolul al XVIII-lea a fost „epoca reconcilierii dintre monarhie și nobilime în întreaga Europă”²⁷³, această reconciliere bazându-se pe sprijinul puternic al guvernului pentru veniturile claselor posesoare de pământ. Dacă pentru Franța acest lucru este îndeobște acceptat, Anglia nu a fost ea oare patria unui capital comercial triumfător? Fără îndoială, dar era oare aceasta atât de liberă de venitul agricol?²⁷⁴ În afara suprapunerii de personal, guvernele sprijineau pe de o parte întreprinderile comerciale, industriale și financiare prin toate mijloacele pe care le-am descris deja; dar în același timp ele permiteau proprietarilor de pământ să-și însușească o mare parte din surplus. Și acest lucru este îndeobște acceptat și pentru Franța. Nobilimea, care nu plătea impozite, și venala *noblesse de robe* se afla în centrul imaginii noastre despre așa-numitul *Ancien Régime*²⁷⁵, dar aceasta nu se întâmpla oare și în Anglia? În „epoca marilor domenii”, cu un „monopol aristocratic al pământului”²⁷⁶, care era efectul stabilității walpoliene? E.P.Thompson consemnează cu asprime:

„Viața politică din Anglia în anii 1720 avea ceva din calitatea proastă a unei «banane republic»* ... Fiecare politician își aduna în jurul său, prin nepotism, diverse avantaje și, cu bani, o suită de vasali loiali. Intenția era de a-i răsplăti prin oferirea de posturi în care ei să poată mulge din veniturile publice: finanțele armatei, biserica, taxele de acciză...

Cei din categoriile superioare ale *gentry*, speculanții și politicienii erau oameni ce dețineau mari bogății și ale căror venituri se înălțau deasupra sărăciei omului de rînd precum piscurile Anzilor deasupra pădurilor ecuatoriale”²⁷⁷.

Era acest „banditism de stat”²⁷⁸ atât de diferit în ceea ce privește consecințele pentru proprietarii de pământ bogați față de versiunea sa franceză, ușor deosebită? Trebuie să ne reîntoarcem la întrebarea noastră: ce a făcut ca statul englez să fie mai puternic decât cel francez? Poate cel

* Stat mic, de obicei în zona tropicală, dependent economic de capitalul străin și dominat de acesta. (N. Tr.)

mai simplu răspuns ar fi că aceasta este rezultatul abilității sale militare de a ține piept Franței în războaiele dintre 1689 și 1714; iar faptul că a învins în acest război a fost rezultatul alianței anglo-olandeze, nu atât datorită ajutorului militar al olandezilor (deși acesta nu a fost de neglijat), cât sprijinului financiar pe care l-a constituit investiția acestora în statul englez. Interesul olandez a determinat o asemenea atmosferă de încredere încât a devenit posibilă crearea Băncii Angliei și supraviețuirea după criza „Himerei Mărilor Sudului”. Mai presus de toate, a fost în sfârșit posibil ca în statul walpolian unipartinic să fie soluționată problema divizării claselor conducătoare engleze, care începuse în perioada primilor Stuarți și continuase într-o formă diferită în luptele aprige dintre partidele Tory și Whig între 1689 și 1715.²⁷⁹

Statul englez a devenit puternic, iar antreprenorii englezi au continuat să cucerească lumea economică nu pentru că Anglia era mai democratică decât Franța, ci pentru că într-un anumit sens ea era mai puțin democratică.²⁸⁰ Peste noapte, atmosfera s-a schimbat dintr-una de violență într-una de stabilitate politică.²⁸¹

Reconcilierea politică a păturilor superioare, esența stabilității engleze din secolul al XVIII-lea, s-a realizat numai parțial în Franța. Exact ca în Anglia, segmentele mai noi ale păturilor superioare câștigaseră *droit de cité* în structura politică și încetaseră să mai fie o forță de opoziție;²⁸² același lucru se întâmpla cu grupul similar, *noblesse de robe*, în Franța.²⁸³ Totuși, spre deosebire de Anglia, executivul nu a ajuns niciodată să aibă controlul total asupra statului. „Prăpastia dintre teorie și practică [în absolutism] a rămas extrem de adâncă”.²⁸⁴ Pentru a explica reconcilierea incompletă a păturilor sociale superioare în Franța, să ne reîntoarcem la problema hughenotilor și a revocării Edictului de la Nantes. În secolul al XVI-lea, „Partidul protestant” avea sprijinul a jumătate din nobilimea franceză, îndeosebi din partea nobilimii de mijloc și inferioară. Consecința curioasă a acestei situații a fost că nobilimea inferioară, sub presiunea funcționarilor regali, a revenit la „o relativă și paradoxală toleranță față de țărani lor”. Când însă compromisul politic din 1598 s-a transformat în victoria regală din 1629, consecințele pe plan social au fost imense: „Înfrângerea Partidului protestant a fost mai întâi de toate înfrângerea nobilimii”.²⁸⁵ Într-un ritm lent după

1598 și rapid după 1630, nobilimea a abandonat protestantismul; este ceea ce a făcut posibilă revocarea din 1685.²⁸⁶

Revocarea a produs o dispersare mai ales a elementelor urbane;²⁸⁷ dar acestea reprezentau doar 10 % din protestanții francezi. Mulți alții s-au convertit.²⁸⁸ Ce a rămas?

„Atitudinea severă a regelui a distrus acel protestantism - centralizat, instituțional, clerical și burghez - care ocrotise în cursul secolului al XVII-lea protestantismul Reformei. În condiții de restriște, acesta a fost recreat. La început fără preoți, urmînd cuvîntul unor simpli mireni, predicatorii. ...Grație acelor nobili și țărani (*ruraux*) care fuseseră principala forță a bisericilor reformate din secolul al XVI-lea. Cînd revocarea i-a forțat să reinventeze o tehnică de rezistență, prima reacție instinctivă a fost să se revolte“²⁸⁹.

Această biserică protestantă reconstituită avea următoarele trăsături fundamentale: era „congregaționalistă, federalistă, seculară, parlamentară și adeptă a egalitarismului“²⁹⁰. Egalitaristă și răzvrătită! Statul francez era amenințat de o potențială revoltă de clasă a păturilor mijlocii - nobilii mai săraci și țărani mai bogați - ceea ce era grav. El a intrat în această situație dificilă din cauza dilemelor istorice pe care le-a pus în secolul al XVI-lea întinderea unui stat care era prea mare și economic prea diferențiat pentru a permite crearea rapidă a unei structuri statale puternice.

Sectoarele care ar fi putut provoca o răscoală trebuiau calmate și ținute în frîu, și așa au și fost, în parte prin micșorarea impozitelor țărănimii după 1720²⁹¹, ca și prin lărgirea învățămîntului primar în zonele rurale ca o formă de culturalizare folosită de o Contra-Reformă triumfătoare²⁹². Totuși, scăderea impozitelor nu a făcut decît să adîncească și mai mult prăpastia deja existentă între puterea statelor englez și francez²⁹³. Progresul realizat pe linie de învățămînt și religie, deși este posibil să fi ținut sub control „radicalismul“ și „criminalitatea“²⁹⁴ în Franța rurală a secolului al XVIII-ea, a fost în mod clar insuficient pentru a elimina total sentimentul de excludere politică al fermierilor mai înstăriți, grupul de oameni care în Anglia erau numiți *gentry*, sau cel puțin micii *gentry* inferiori. Fără angrenarea politică a acestui

grup, statul nu putea să devină cu adevărat puternic.²⁹⁵ Luptele interne din Franța nu au fost total străine de crearea foarte importante alianțe anglo-olandeze. La mijlocul secolului al XVII-lea era absolut clar că în secolul al XVIII-lea olandezii vor prefera o alianță cu englezii decât una cu francezii. Englezii erau principalul dușman al olandezilor, în timp ce cu Franța aceștia aveau numeroase legături. Într-adevăr, așa cum am văzut, ei erau în plin proces de transformare a Ponantului într-o curea de transmisie economică, așa cum urmau să devină Portugalia și Spania.

Dilemele interne ale Franței, însă, au forțat-o să adopte și mai mult poziția unei puteri militare expansioniste orientată spre uscat care și-a suprimat protestanții. Pentru deținătorii de capital olandezi, fie ei republicani sau regaliști, o înțelegere cu Anglia li se părea probabil mai puțin defavorabilă decât una cu Franța. Aceasta îi amenința pe olandezi cu anexarea și suprimarea. Englezii ofereau o osmoză lentă a două păături capitaliste. Preluarea puterii în Anglia de către Casa de Oranția nu a făcut decât să confirme preferința olandezilor pentru englezi. Astfel, așa cum se întâmplă adesea, puterea duce la putere și slăbiciunea la slăbiciune. Dificultățile creării unei structuri de stat în secolul al XVI-lea au dezbinat Franța, au făcut-o să clocotească, ducând în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, la o Franță cu o integrare incompletă. Anglia secolului al XVI-lea a fost un stat compact. Fiind forțată de tulburările provocate de Războiul civil să refacă o clasă conducătoare unită, Anglia a fost capabilă să absoarbă și să încorporeze grupul celtic; și a știut cum să atragă suficient capital olandez care să ajute la crearea în secolul al XVIII-lea a unui stat walpolian unipartinic stabil.

Tocmai această creștere constantă a puterii relative a statului englez - mai degrabă decât deosebirile importante în privința organizării producției franceze, și respectiv engleze, în perioada 1600-1750 sau în privința sistemelor de valori - i-a dat posibilitatea Angliei să depășească Franța în mod categoric în perioada 1750-1815.

În întregul volum, de fapt, am pus accentul pe asemănările în domeniul organizării producției engleze și franceze. În ceea ce privește înnoirile în domeniul tehnologic și intelectual, totul depinde de ce cărți de istorie ați citit. Valorile burgheze, capitaliste au început,

fără îndoială, să domine în Provinciile Unite și în Anglia; dar nu trebuie să uităm clasică demonstrație a lui Paul Hazard conform căreia ideile Iluminismului au ajuns să domine Franța nu în timpul Revoluției și nici chiar al enciclopediștilor, ci în perioada dintre 1680 și 1715²⁹⁶. După cum spune Labrousse, „secolul al XVIII-lea [în Franța] gândește burghez”²⁹⁷. Acest lucru era valabil nu numai pentru Franța. Deși aspectele de suprafață ale ideologiei unei lumi apuse mai domneau încă în întreaga economie mondială europeană, tot mai multe grupuri de oameni tindeau să acționeze de la început pînă la sfîrșit în manieră burgheză sau proletară, urmărindu-și propriile interese și apărîndu-și propriile avantaje într-un sistem capitalist.

Accasta este într-adevăr esența a ceea ce am susținut. Nu apăruseră încă nici cultura burgheză, nici cea proletară; dar practicile burgheze și proletare începuseră deja să constituie cadrul esențial de limitare a acțiunii sociale.

NOTE

1. Evident, datele care se referă la economia mondială europeană constituie un subiect de interminabile discuții. În timp ce Pierre Chaunu susține, pe de o parte, că „din 1580 pînă în 1760, nu există nici o modificare fundamentală” în relația dintre om și pămînt în Europa (1966a, p.242), el mai afirmă, pe de altă parte, că „începutul fazei lungi de expansiune din secolul al XVIII-lea trebuie datat undeva între 1680-1690, atît în ceea ce privește Manila și America, cît și Indiile de Est olandeze. Urmează apoi un avînt care a precedat cu aproximativ 40 sau 50 de ani ascensiunea mult întîrziată a Europei continentale” (1960a, p.213). Atît Pierre Goubert cît și Pierre Vilar datează ascensiunea începînd cu anul 1733 (Goubert 1970g, p.333; Vilar, 1962b, I, p.708); dar Vilar mai declară: „Din punct de vedere economic, așa-numitul «mare elan» din secolul al XVIII-lea a început, părere larg răspîdită, în 1733, dar s-a afirmat numai după 1760 și a continuat pînă în 1817” (1962a, p.11). În același sens, C.-E. Labrousse apreciază că între 1726 și 1763 a avut loc o ascensiune lentă, „elanul” producîndu-se însă numai după această perioadă (1970, p.388).

2. Christopher Hill susține: „Revoluția de la 1688 nu a fost numai un moment de cotitură în istoria economică, dar și în cea politică și constituțională a Angliei. Cu o săptămînă înainte ca Iacob să fugă, Royal Africa Company continua încă, în virtutea rutinei, să emită mandate autorizînd sechestrarea vaselor de contrabandiști care încălcău prevederile Cartei din 1672. Printr-o decizie care n-a fost înregistrată

nicăieri, „compania a renunțat la această pretenție de a-și consolida monopolul cu ajutorul măsurilor coercitive. Mai târziu, printr-o lege votată de parlament, s-a adoptat oficial comerțul liber; dar s-a recunoscut că adevăratele schimbări au avut loc o dată cu înlăturarea lui Iacob al II-lea” (1961a, p.262). Heckscher (1935, pp.262-263) folosește și el anul 1688 ca punct de delimitare, momentul principal al divergenței dintre Anglia (liberală) și Franța (colbertiană); dar în ceea ce mă privește, mi-am exprimat deja scepticismul față de o asemenea interpretare.

3. Vezi Sheridan (1969, p.13). Vezi, de asemenea, Seeley (1971, p.64). Braudel consideră că victoria Angliei asupra Franței ar fi avut loc „încă de la Tratatul de la Utrecht din 1713”, dar el afirmă că Anglia a „triumfat” abia „în 1815” (1977, p.102).

4. Nef (1968, p.149). Vezi, de asemenea, Goubert, care spune că „forța numerică, întințitatea în domeniul demografic, era trăsătura caracteristică a Vechiului Regim” (1970b, p.21). Fred Cottrell, pe de altă parte, susține că Anglia deținea un avantaj în domeniul „energiei”: „Anglia a fost locul în care vasul cu pînze a produs întreaga revoluție de care era capabilă. Ca insulă, Anglia, avea anumite avantaje asupra puterilor continentale. Principala sa protecție a obținut-o prin folosirea vasului cu pînze, el însuși un producător în plus [de energie], și nu a armatei terestre. Surplusul necesar apărării împotriva unei invazii era mai mic decît acela de care aveau nevoie vecinii ei, astfel încît energia putea fi folosită și în alte scopuri, fără a pune în pericol securitatea țării. Armatele Europei continentale absorbeau permanent surplusurile” (1955, pp.69-70).

5. Wilson (1965, p.282).

6. Vezi Andrews (1915, p.546).

7. Uneori acest eveniment este datat în 1688. Această nepotrivire se datorează faptului că Anglia a mai folosit pînă în 1752 calendarul iulian. Noul an 1689 a început astfel în Anglia la 25 martie. William a devenit „administrator” la 7 ianuarie și împreună cu Maria a acceptat coroana și Declarația drepturilor la 23 februarie. De aceea, Revoluția Glorioasă a avut loc fie în 1688, fie în 1689. Vezi Murray (1961, p.162) și De Beer (1970, pp.206-208).

8. În teorie, acesta a fost unilateral. Deși William, ca rege al Angliei, Scoției și Irlandei, a declarat război Franței la 17 mai 1689, Franța nu a declarat niciodată război Angliei; Ludovic al XIV-lea a continuat să-l recunoască pe Iacob al II-lea ca rege legitim pînă în 1697, respectiv pînă la Tratatul de la Rijswijk. (Vezi Clark (1970, p.226, nota 2).

9. C.Hill (1961a, p.257).

10. Vezi prezentarea lui Fayle (1923, p.285), care arată că școala continentală a anticipat astfel propunerea ducelui de Choiseul făcută spaniolilor în 1762, ca și blocada continentală a lui Napoleon.

11. Vezi Plumb (1967, pp.120, 134).

12. Plumb (1967, p.135).

13. Roseveare (1969, p.93). Vezi, de asemenea, Barnett, care vorbește despre reînnoirea *anuală* a „a gărzilor și gamizoanelor” în Britania georgiană [1714-1830]: „Baza presupus temporară a acestor forțe în timp de pace era păstrată cu grijă, deși în fiecare an cheltuielile pentru înăbușirea revoltelor dădeau posibilitate membrilor conservatori ai parlamentului să ceară reducerea sau desființarea a ceea ce ei numeau cu groază «o armată permanentă». De-abia în 1755 «armata permanentă» a dobândit recunoașterea oficială, atunci când primele liste ale acestei armate au fost publicate” (1974, p.166).

14. Finer (1975, pp.123-124). Vezi, de asemenea, Barnett: „Torii erau «maritimi», whigii «continentali»” (1974, p.148).

15. Aceasta este o expresie a lui J.R.Jones (1966, p.85).

16. Graham afirmă: „Pînă în secolul al XVIII-lea, operațiunile navale britanice arareori depășeau teatrul european. ...Bolile și furtunile erau cei mai mari dușmani. ...Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, însă, îmbunătățirile în construcția de nave și [în] tehnica navigației, ca și [în] metodele de asigurare și protecție a sănătății, au permis navelor să rămînă pe mare perioade mai lungi de timp și la distanțe mai mari de porturile lor de origine” (1948, p.95).

17. „Cînd flota mai puternică asigura controlul comunicațiilor pe mare, ea, dobîndea ceea ce ar echivala cu un monopol exclusiv” (Graham, 1958, p.VIII).

18. Symcox (1974, p.1).

19. Vezi Symcox (1974, pp.43, 49).

20. Vezi Symcox (1974, pp.37-40). Carter, însă, susține: „Wilhelm [de Orania] a obținut, în 1686, un alt mare avantaj, ca rezultat al unei mai bune atmosfere dintre el și adversarii săi interni. Aceasta a creat posibilitatea refacerii flotei olandeze, realizată printr-o decizie de înființare a unor taxe vamale olandeze, sumele astfel obținute, care nu erau așa de mici, fiind plătite prințului în scopul amintit. Astfel, în 1688, forțele navale ale republicii erau destul de puternice” (1975a, pp.24-25).

21. Vezi Ehrman (1953, p.395).

22. Symcox arată că deși principala tactică navală în această bătălie, ca și în cele precedente, a fost aceea a „canonadei nemiloase” dintre „vasele de linie” construite special pentru o astfel de luptă, „tunurile de pe nave erau total necorespunzătoare”; de aceea, bătălia navală, afirmă el, era „o luptă neîndemînică și prost coordonată”. În această situație, victoriile depindeau de „avantajul pozițional și direcția vîntului” (1974, pp.56, 60-61, 64, 67).

23. Mahan (1889, p.225).

24. Ehrman (1953, p.398). Bromley și Ryan arată: „Olandezii, care în 1689 contestaseră comanda englezilor asupra forțelor navale combinate, au fost forțați să participe cu opt vase în 1714 la o escortă pentru regele George I” (1970, p.790).

25. Symcox (1974, p.147).

26. Adeseori se dă o explicație legată de stagnarea economică din Franța din perioada 1683-1717, provocată probabil de emigrarea

hughenoșilor după revocarea Edictului de la Nantes. După cum afirmă Scoville, acesta este un bun exemplu de eroare *post hoc propter hoc*. Desigur, revocarea „n-a rezolvat problemele” (1970, pp.218-219), însă cei mai mulți dintre protestanți au rămas, ca noi convertiți. Într-adevăr, „în loc să le slăbească și să le reducă vigoarea, persecuția religioasă pare să le fi întărit fermitatea” (1960, p.252). În acest sens, Scoville prezintă dovezi din toate domeniile - manufacturi, comerț, construcția de nave, agricultură. Despre criza economică din Franța din această perioadă, vezi, de asemenea, Léon (1956, p.152).

27. Mahan (1889, p.226), care susține că ceea ce a făcut ca „Anglia să câștige mai mult decât toate celelalte state puterea maritimă” a fost *combinația* dintre o flotă mare și un comerț eficient (p.225).

28. Vezi Symcox, (1974, pp.5-6, 187-220).

29. Clark (1960, pp.123-124). Vezi, de asemenea, Symcox (1974, pp.68-69). Clark continuă: „Partea care avea flota mai puternică putea să închidă mările pentru comerțul inamicilor săi, dar propriile ei transporturi comerciale atrăgeau atacurile razizilor corsari, care scăpaseră vigilenței flotelor. Cu cât volumul comerțului unei națiuni era mai mare, cu atât această formă de atac era mai răsplătită. Din aceste motive pirateria a atins o cotă înaltă în Franța.”

30. Symcox (1974, pp.222-223).

31. Bromley (1950, p.465).

32. Henri Martin, *History of France* (Boston, 1865), II, p.167, citat în Morgan (1968, p.174). Morgan face următoarea observație: „Rijswijk marchează pentru Ludovic al XIV-lea începutul sfârșitului. Rijswijk a depus oul distrugerii, iar Utrecht l-a clocit” (p.195). Hazard afirmă despre tratat: „Cât de mult trebuie să fi fost umilită mândria acestui *Grand Monarque*” (1964, p.84).

33. Bromley afirmă că menținând Alsacia și Strasbourg, Ludovic „și-a păstrat...cheia strategică a regatului său în momentul în care relațiile franco-imperiale erau în mod obișnuit în centrul calculelor sale” (1970, p.26).

34. Vezi Carter (1975a, pp.25-26).

35. J.R.Jones (1972, p.329).

36. Stork-Penning (1967, p.113).

37. J.R.Jones (1966, p.93).

38. Vezi Clark (1923, pp.4-6, 121).

39. Vezi Stork-Penning (1967, pp.113-114). După cum afirmă Wilson, atitudinea olandezilor a fost de un „pacifism empiric, interesat și limitat” (1968, p.165).

40. Vezi Carter (1975a, pp.30-31).

41. Murray arată că părerea convențională potrivit căreia Unirea coroanelor din 1603 a fost consolidată prin Unirea parlamentelor „poate fi o poveste frumoasă, dar este îndoielnic că a fost adevărată”. El susține că formularea corectă din punct de vedere juridic este aceasta: „Succesiunea la tron a fiecărui regat a continuat să depindă de legea regatului respectiv. Legea scoțiană privind succesiunea se deosebea de cea din Anglia, deși nu prea mult, și dacă ar fi apărut o posibilitate

adecvată, coroanele ar fi putut să se separe din nou, fiecare avînd propria succesiune...Asocierea coroanelor engleză și scoțiană a continuat (cu excepția intervenției lui Cromwell) pînă în 1707, cînd Tratatul de unire a intrat în vigoare. Pînă atunci «Unirea coroanelor» a fost o asociere temporară mai degrabă decît o unire permanentă. Ceea ce a creat Codul Unirii în 1707 a fost în esență o unire indisolubilă a coroanelor» (1961, p.162). În urma acestei uniri din 1707, Anglia și Scoția au devenit Marea Britanie. H.R.Trevor-Roper arată că, de fapt, unirea din 1652 era mai puternică decît cea din 1707, dar, desigur, nu a durat (1964, p.79).

42. Pentru o istorie politică mai detaliată, vezi Brown (1914).

43. Smout (1963, p.256). Vezi, de asemenea, Trevor-Roper (1964, p.78).

44. Vezi Smout (1963, pp.29, 238).

45. Vezi Insh (1952, pp.32-37, 51-55). „Dar cînd barierele comerciale care au acționat ca protectoare împotriva concurenței fabricanților englezi de stofe au fost îndepărtate prin Tratatul de unire, compania scoțiană inițiatoare a intrat treptat în declin. La 16 februarie 1713, clădirea din Edinburgh în care stofele acesteia fuseseră depozitate a fost vîndută. O lună mai tîrziu au fost vîndute mașinile și stocul de materiale rămase» (p.55).

46. Vezi Insh (1952, pp.69-71). T.Keith arată că legea din 1695 „a provocat o oarecare alarmă [în Anglia]. Exista teama că... scoțienii vor acapara din ce în ce mai mult comerțul cu America, la care aveau deja o importantă participare ilicită» (1909, p.54). Vezi, de asemenea, H.Hamilton, care vorbește despre „creșterea rapidă în importanță» a orașului Glasgow în comerțul atlantic în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea (1963, p.249). Într-adevăr, T.Smout explică opoziția negustorilor din Glasgow față de unire exact pe această bază: „Tocmai pentru că Glasgow făcea deja progrese [în ceea ce privește comerțul exterior, negustorii] socoteau că orașul ar fi prosperat fără unire» (1960, pp.211-212).

47. T.Keith (1909, p.60). Insh afirmă: „În toamna anului 1706 presiunea evenimentelor din Europa avea să-și exercite din nou atotputernica influență asupra relațiilor anglo-scoțiene» (1952, p.80). Aliații Angliei - Olanda și Austria - își disputau controlul asupra părții de sud a Țărilor de Jos, nu de mult recapturată de la francezi. Carol al XII-lea al Suediei tocmai îl învinsese pe Petru cel Mare, cucerise Polonia și ocupase Saxonia, iar acum amenința Boemia; Ludovic al XIV-lea încerca să-l convingă să atace, în sud, Austria. „Între timp, avînd în vedere situația apăsătoare care domnea, atît în est cît și în vest, era foarte important să nu existe o Scoție furioasă și virtual independentă care să constituie o amenințare pentru intrigile iacobite și să ofere un motiv pentru acțiunile militare franco-iacobite» (1952, p.81).

48. Iacob Francis Eduard, „Bătrînul Pretendent», Cavalier al Ordinului Sf.Gheorghe, era un ostaș activ de partea francezilor. El a emis pretenții atît la tronul Scoției cît și al Angliei. Ar fi acceptat, fără îndoială, și numai tronul Scoției, dacă ar fi putut să-l obțină. G.H. Jones

sustine: „Unirea Angliei cu Scoția a devenit o problemă atât de presantă, ...cum nu era alta...datorită atitudinii luate de iacobiti în parlamentul scoțian... [O lege votată de parlamentul scoțian în 1704] prevedea ca succesorul reginei Ana în Scoția să facă parte din linia dinastică a Scoției, dar *nu* una și aceeași persoană cu cea care ar succeda-o în Anglia. ...Dacă numai unirea ar fi putut să elimine posibilitatea [unei succesiuni iacobite în Scoția], trebuia să aibă loc unirea, și încă repede” (1954, p.73).

49. Cauza lui Iacob al II-lea era chiar mai populară în Irlanda decât în Scoția. În Scoția „religia adoptată de Iacob al II-lea, [ca rege al Angliei], și al VII-lea [ca rege al Scoției] a constituit un permanent motiv de ofensă, irlandezii plăcându-l însă cu atât mai mult cu cât era romano-catolic” (Petrie, 1958, p.100). Englezii au înăbușit cu dificultate Expediția irlandeză a exilului regal dintre 1689-1691 (vezi Petrie, 1958, pp.100-135). Totuși englezii au câștigat, și nu o victorie neînsemnată. „Tratatul de la Limerick a marcat sfârșitul Vechii Irlande, așa cum Appomattox a însemnat sfârșitul declinului vechiului Sud” [în războiul american de secesiune] (James, 1973, p.17).

Excluzînd pe catolici din administrație și de la proprietățile funciare, legile penale care au urmat au fost atât de „paralizante” încît irlandezii nu s-au răsculat în timpul revoltelor iacobine din 1715 și din 1745. Petrie remarcă: „Adversarilor Revoluției [Glorioase] din celelalte două regate nu li s-a aplicat un astfel de tratament vindicativ, și după ce au fost înșelați la Limerick [în legătură cu condițiile capitulării], irlandezii au sperat tot atât de mult că vor reuși să reziste cuceritorilor lor prin forța armelor, așa cum au sperat evreii în timpurile mai recente să înfrîngă nu foarte diferita tiranie a lui Hitler” (1958, p.133). Pentru o descriere a legilor penale, vezi James (1973, pp.22-25). Dat fiind faptul că pînă la Tratatul de la Utrecht din 1713 existau opt sau nouă regimente irlandeze care luptau în cadrul armatei franceze, este posibil ca englezii să se fi temut totuși că orice succes al cauzei iacobite în Scoția ar fi redeschis problema în Irlanda.

50. Vezi Insh (1952, pp.74-77), care spune: „Pierderile și necazurile provocate de expedițiile spre istmul Darien au dus la acea cerere pentru libertate a comerțului, pentru accesul la piețele coloniale ale englezilor, care a constituit cel mai puternic stimulent scoțian în vederea acceptării condițiilor pentru realizarea unirii din 1707” (p.50). Dar Lenman neagă importanța accesului la coloniile engleze în controversa scoțiană (vezi 1977, p.55). În plus, în anii 1696 și 1699 au avut loc puternice crize ale mijloacelor de subzistență care făceau parte din ceea ce iacobiti numeau „Cel 7 ani bolnavi al regelui William” (vezi Lenman, 1977, pp.45-52).

51. Lenman (1977, p.51). Vezi, de asemenea, Smout: „O mare putere ar fi reușit în această încercare [din golful Darien] dacă ar fi avut suficiente resurse de curaj, experiență, bani, oameni și putere maritimă. Scoțienii aveau numai curaj: orice altceva, inclusiv cunoașterea propriilor limite, le lipsea cu desăvîrșire” (1963, p.252). Smout susține în continuare că eșecul din Darien a fost numai unul din cele patru

dezastre ale anilor 1690, celelalte trei fiind efectele negative ale războaielor anglo-franceze, patru ani de foamete și acerbele bătălii tarifare care au afectat pretutindeni comerțul - în Anglia, Provinciile Unite, Sudul Țărilor de Jos, Franța, America de Nord și Norvegia (vezi pp.244-253).

52. Riley (1969, p.498). Carstairs pune problema diferit. El afirmă că dintr-o perspectivă mai largă presiunea pentru realizarea unirii a venit din partea engleză, dar dintr-una mai apropiată, „interesele economice ne oferă o explicație plauzibilă pentru faptul că scoțienii și-au dat în cele din urmă acordul pentru o unire împotriva căreia au luptat cu arma în mină secole de-a rîndul” (1955, p.65). Smout face distincție între motivele politice ale englezilor și cele economice ale scoțienilor (vezi 1964b, p.462).

53. Vezi R.W.Harris (1963, pp.68-70).

54. Lenman împărtășește scepticismul meu: „Ar fi fost necesare o mai puternică voință și vigoare decît dădea dovadă conducerea scoțiană pentru a suporta pînă la capăt crizele și pentru a vedea dacă Anglia era cu adevărat atît de nesocotită încît să se aventureze într-un război la frontiera sa de nord atîta timp cît se afla implicată adînc într-un serios conflict în Europa” (1977, p.57).

55. Smout (1963, p.273).

56. Vezi Insh (1952, pp.84-89) și Lenman (1977, pp.58-60). Carstairs este sceptic în ceea ce privește posibilitatea obținerii unor avantaje imediate. El susține că dezvoltarea comerțului cu America de Nord britanică și cu Indiile de Vest a avut loc numai după 1750. El afirmă că *nu* unirea a fost aceea care a determinat dezvoltarea industriei pînzeturilor, deoarece pînă la mijlocul secolului pînzeturile germane și austriece formau principalele importuri ale coloniilor americane, acestea ajungînd la destinație prin Anglia, folosindu-se sistemul *drawback*. Numai după 1742, o dată cu crearea sistemului primelor guvernamentale de încurajare, exportul pînzeturilor scoțiene a început să se dezvolte (vezi 1955, pp.69-70). Lenman ajunge la un compromis. El este de acord cu Carstairs că la început unirea a oferit scoțienilor un avantaj minor, dar consideră anul 1727 ca moment de cotitură, „care anunță sosirea primelor rîndunele în această vară deosebită” (1977, p.66).

57. „Niciodată planurile franceze nu au apărut atît de amenințătoare pentru Anglia și Provinciile Unite ca în perioada imediat următoare acceptării de către Ludovic al XIV-lea a testamentului lui Carol al II-lea al Spaniei. ...Urma oare ca imensa piață a imperiului spaniol să devină «terenul de vînătoare particular» al negustorilor francezi?” (Deyon, 1978b, p.235). Goubert observă cît de repede au reacționat englezii și olandezii: „Semnarea *Asiento*-ului a fost urmată la numai cîteva zile de

* Tarife vamale rambursate pentru produse importate care vor fi ulterior exportate sau vor fi folosite la producerea altor produse pentru export (N.Tr.)

Marea Alianță de la Haga. Acolo împăratul și puterile maritime, strâns uniți, i-au dat lui Ludovic al XIV-lea două luni pentru a ajunge la o înțelegere. În caz contrar, urma să fie război, cu scopul de a anula succesiunea Bourbonilor în Spania, de a interzice accesul Franței în Țările de Jos, de a obține controlul asupra Italiei și a Mediteranei, de a oferi aliaților acces în coloniile spaniole și în același timp de a menține comerțul francez în afara acestora" (1970a, pp.237-238).

58. Detaliile diverselor tratate sînt prezentate în A.W.Ward (1908, pp.440-450).

59. Carter (1975a, p.26).

60. Plumb (1966, p.29), care afirmă: „Pentru un mare număr de englezi din secolul al XVIII-lea războaiele au fost...admirabile ocazii de a-și săraci vecinii, de a acapara bogățiile lumii și a demonstra în ce măsură națiunea îi disprețuia pe francezi, acei sclavi tiranizați de Papă, gurmanzi, meschini, încălțați cu saboți" (p.14). Vezi, de asemenea, Sutherland (1956, pp.56-57).

61. Thomson (1966, p.436).

62. Temperley (1909b, p.197). Seeley împărtășește aceste opinii: „Principala caracteristică a Angliei în această fază mi se pare a fi faptul că ea este în același timp comercială și războinică" (1971, p.88).

63. Vezi Dickson: „Incompatibilitatea pozițiilor din cadrul negocierilor din 1739, dintre Austria, pe de o parte, și Anglia și Olanda, pe de altă parte, este clară. Englezii și olandezii doreau să rețină posesiunile austriece din Țările de Jos ca pe o colonie economică, parțial apărută de garnizoanele olandeze plătite de Austria, poziție la care s-a ajuns prin Tratatul barierei din 1715. ...Din punct de vedere economic, [în 1746] Anglia a dorit să-și mențină avantajele vamale dinainte de 1746 și balanța comercială favorabilă cu Țările de Jos de care se credea că depinde. Ea a tratat cu o descurajare glacială pretențiile flamande de a se micșora taxele vamale în Anglia, sau acelea privind accesul direct în comerțul cu Indiile de Est" (1973, pp.83, 107).

64. Temperley (1909b, p.204). Vezi V.L.Brown: „Comerțul de contrabandă era o parte integrantă a fiecărei faze a operațiunilor Societății South Sea Company" (1928, p.179). Vezi, de asemenea, Nelson (1945, p.55).

65. Temperley consemnează că, în tot cursul secolului al XVIII-lea, Spania a fost „uneori un spectator pasiv, mai adesea un inamic activ, niciodată prietena Angliei". Totuși, în 1739, guvernul consideră că „a împinge Spania în brațele Franței însemna să fie pusă în pericol supremația engleză în Lumea Nouă" (1909b, p.198).

66. Vezi din nou Temperley: „Studierea documentelor nu confirmă opinia răspîndită, potrivit căreia dorința Angliei de a menține comerțul ilicit al contrabandiștilor și al altor indivizi particulari a influențat profund Ministerul. Atenția lor era rezervată pentru South Sea Company - societatea atît de strîns legată de guvern prin relațiile ei financiare, care avea să-l răsplătească pe Walpole pentru că a salvat-o în 1720 prin ruina lui în 1739" (1909b, p.222).

67. Vezi K.G.Davies: „În general sînt înclinat să cred că (exceptînd războiul din America), războaiele atlantice dintre Marea Britanie și Franța au făcut mai mult bine decît rău plantatorului britanic, deși trebuie să recunoaștem existența a numeroase excepții” (1960, p.109). Davies remarcă în această privință războaiele din 1739-1748 și 1689-1713).

68. Viner (1969, p.84). „După o dezbatere prelungită, parlamentul a refuzat să considere această practică ilegală.”

69. Fayle (1923, p.288). Desigur, francezii au mers chiar și mai departe, „și au legat escorta de un rigid rol defensiv. ...Ceea ce este și mai surprinzător...este că vasele de război franceze erau de fapt închiriate negustorilor...în schimbul unui comision reprezentînd un procent din valoarea încărcăturii transportate în siguranță”.

70. Léonard (1958, p.192) dă următoarele cifre pentru anul 1740: Franța, 160.000; Prusia, 84.000; Austria, 107.000; Anglia, 59.000 (inclusiv locuitorii Hanovrei).

71. Richmond (1928, p.173).

72. Andrews (1915, p.780).

73. Vezi Carter (1963, pp.820-821).

74. Vezi Christelow (1946, pp.24, 29). A fost, însă, o eroare din partea spaniolilor. „Intrarea nehibzuită a Spaniei în Războiul de 7 ani a dat posibilitate englezilor să-și consolideze, la încheierea conflictului respectiv, succesele realizate în anii precedenți și să-și deschidă noi căi de acces la bogățiile lumii coloniale spaniole” (Brown, 1928, p.186).

75. Dehio (1962, p.117).

76. Darby (1973, p.304).

77. Tucker (1963, p.214).

78. Vezi Wilson (1977b, p.116).

79. Vezi Goubert (1965, p.473).

80. Vezi Goubert (1965, p.473), Henry (1965, p.455) și C.E.Labrousse (1953, p.22).

81. Tucker (1963, p.214).

82. Vezi Flinn: „N-a mai fost probabil niciodată în Europa de vest o foamete atît de cruntă și atît de răspîndită ca aceea din anii 1690” (1974, p.301). Flinn menționează că Anglia a constituit o excepție. În Franța, însă, „marcă majoritatea a populației...era amenințată, suferea sau chiar murea din cauza foametei” (Goubert, 1970a, p.216). Pentland are pentru Anglia o explicație complicată. Între 1690 și 1710, Anglia a înregistrat un ritm de creștere a populației foarte înalt, într-o perioadă cu prețuri foarte ridicate la produsele agricole (probabil datorită foametei din întreaga Europă). Din această cauză, ca și datorită faptului că adulții tineri erau pușini în această perioadă (ca urmare a ritmurilor anterioare scăzute de creștere a populației), posibilitățile de angajare în agricultură au determinat căsătorii la vîrste mai mici și o rată înaltă a natalității, care, la rîndul lor, au dus la o diminuare a posibilităților, iar după 1705-1710 la un declin. O dată cu prăbușirea prețurilor după 1720, mortalitatea a crescut, ceea ce explica marile epidemii din anii 1720 - „urmare logică a unui deceniu în care condițiile s-au înrăutățit, din

cauza excedentului (și nu insuficienței) producției agricole comparativ cu cererea și surplusul derivat din aceasta (și nu insuficiența) forței de muncă" (1972, p.174).

83. Vezi Goubert (1970d, p.60) și Jacquart (1975, p.187).

84. Vezi Rambert (1954, pp.606-617). Pentru Reinhard și Armengaud, ultima epidemie de ciumă a avut loc în 1668, după care epidemiile au fost „rare” (1961, p.131); dar ei menționează una în Spania în 1694 (1961, p.143). În ciuda epidemiei de la Marsilia, Le Roy Ladurie vorbește despre un avînt demografic francez între 1720 și 1737 (1975a, p.364).

85. Deprez denumesc anul 1740 „marele moment de cotitură în istoria demografică a Europei” (1965, p.626). Explicația obișnuită o constituie sfîrșitul epidemiilor și foametei. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, p.388) și Helleiner, care vorbește despre absența catastrofei (1967, p.95).

86. Hufton (1974, p.15).

87. Jacquart (1975, p.187). Totuși, Goubert atribuie sfîrșitul perioadelor de foamete din Franța unei clime mai blînde, mai calde și mai puțin umede (vezi 1970d, p.63). Le Roy Ladurie pune în evidență rolul esențial al climei care, cel puțin în Franța, era în general umedă dar nu rece (vezi 1967, p.281). Același lucru îl susțin Reinhard și Armengaud (1961, p.115).

88. Vandenbrocke (1971, p.38). Argumentul constă în faptul că, în comparație cu cerealele, cartoful furniza de peste două ori mai multă hrană în calorii pe persoană. În timp ce conținutul de calorii la chintal al cartofilor este de aproximativ o cincime din acela al grînelor, producția lor este de zece ori mai mare. „Mai mult decît atît, cartofii sînt o cultură de vară și de aceea depind mai puțin de vreme. Cultivarea cerealelor a fost totdeauna riscantă întrucît depindea atît de mult de condițiile climatice”. Totuși, Salaman (1949, pp.455-456) susține că, în alimentația săracului din Anglia, cartoful nu a fost atît de prezent pînă în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, deși în timpul celor două secole precedente folosirea sa se răspîndise în mod constant. El afirmă că pînă prin 1775 a fost folosit mai ales ca hrană pentru animale: „Înainte de a fi putut să joace rolul de nutreț pentru omul sărac, cartoful trebuia să-și dovedească valoarea ca hrană pentru porci”.

89. Vezi C.Hill (1969, p.256).

90. Vezi, de asemenea, Coleman (1977, p.125). Mingay (1963, pp.81-82) și Lavrovsky (1960, pp.354-355). Mingay remarcă un declin puternic al numărului micilor proprietari de pămînt între 1660 și 1750 (1968, p.31).

91. „În ceea ce privește anul 1750, este evident că o mare parte din Anglia era deja îngrădită” (Holderness, 1976, p.52).

92. „Chiar în satele care în tot cîrsul secolului [al XVIII-lea] au rămas cu terenuri fără haturi exista o puternică preferință pentru unități mai puține și mai mari” (Mingay, 1962, p.480). Aceasta se pare să fi avut loc în Anglia în ciuda faptului că „productivitatea înaltă a recoltelor de cartofi a făcut posibilă obținerea unor mijloace de trai

chiar și pe parcele foarte mici de pământ" (Vandenbrocke, 1971, p.38). Aceasta poate să însemne că producția de grâne era variabila financiară vitală.

93. Cine putea să-și permită aceasta? Probabil aceia care realizau deja un venit total mai mare. Bairoch susține, probabil într-o abordare ciclică, că posibilitatea de a plăti noile unelte reieșea din creșterea productivității în agricultură (vezi 1966, p.16).

94. „Fără ajutorul napilor, întreținerea turmelor de vite în timpul iernii și al primăverii ar fi fost o problemă dificilă" (Emle, 1912, p.176). Prin 1720, în întreaga Anglie erau cunoscuți nu numai napii, ci și trifoiul, mărul paradis și seșara (vezi Holdemess, 1976, p.65).

95. „Ceea ce se întâmplă este că micul fermier, producând în anii buni numai un mic surplus pentru piață, pierde venitul în bani în anii dificili, dar ceea ce pierde el reprezintă un câștig pentru marele fermier care beneficiază uneori de un profit suplimentar prin retragerea din competiție a acestor mici producători" (Gould, 1962, p.321).

96. Emle (1912, pp.168-169), Gould (1962, p.323) și Hartwell (1969, p.25).

97. John (1969, p.171). Vezi, de asemenea, Wilson (1965, p.245) și Holdemess (1976, pp.74-75).

98. Vezi R.Ashton (1969, pp.49-50).

99. Mingay (1960, p.337). Între 1700 și 1750 cerealele au crescut ca pondere în exporturile engleze de la 3,7 % la 19,6 %. Vezi T.S.Ashton (1960, p.12). Slicher van Bath afirmă că între 1690 și 1720 „media ponderată a raportului dintre prețurile produselor agricole și neagricole" s-a inversat temporar în favoarea agriculturii, în contextul unui raport nefavorabil care a durat din 1620 pînă în 1740 (1963a, p.211).

100. Vezi Gould (1962, pp.331-332).

101. „Îmbunătățirea [salariilor reale în Anglia] între 1660 și 1760 a fost substanțială, dar nu spectaculoasă. ...În 1750 situația era totuși considerabil mai bună față de 1600. Rata mai scăzută a inflației prețurilor după 1670, o încetinire a creșterii populației înainte de 1750, acumularea de surplusuri agricole (îndeosebi alimentare), revigorarea activității economice, în special în domeniile bazate pe folosirea intensivă a forței de muncă - toate acestea au determinat creșterea salariilor reale înainte de 1750" (Holdemess, 1976, p.204).

Chiar dacă salariile reale au crescut, nu a crescut și șomajul? Da, a crescut, însă a fost cel puțin parțial compensat de crearea în astfel de perioade de alte locuri de muncă. Muncitorii au devenit contrabandiști și tilhari de drumul mare. Femeile s-au îndeletnicit cu torsul. S-a înregistrat o dezvoltare a industriei pescuitului („una din ultimele munci la care putea recurge săracul"), oamenii preferînd să accepte dificultățile vieții pe mare în ambarcații mici. Numărul negustorilor ambulanți a crescut. Chiar și construcțiile păreau să prospere, aproape luînd locul înfloririi exporturilor (vezi T.S.Ashton, 1959, p.138). Deși salariile reale au crescut în această perioadă, calitatea vieții urbane nu a reușit aproape deloc să-i îndepărteze pe muncitori din cîrciumi. „În mijlocul eleganței și al luxului, murdăria și boala abundau. În timpul

domniei lui George I și în prima parte a domniei lui George al II-lea, Londra era murdară, mocirloasă, o metropolă împroșcată cu noroi, plină de cartiere sărace" (Plumb, 1966, p.17).

102. Gilboy (1930, p.613). Procesul era, desigur, circular. Salariile reale mai mari au dus la creșterea producției de gin, care, la rândul ei, cerea o mai mare aprovizionare cu cereale. Dacă existau cantități disponibile de cereale, vânzările suplimentare de gin puteau rezolva dilema. Vezi Chambers: „Epoca ginului [a fost] ceva mai mult decât aberația inexplicabilă a poporului de jos din Londra prostit de beție. ...Recolte bune obținute succesiv au dus la creșterea ofertei de cereale, în timp ce epidemii în șir au subțiat rîndurile consumatorilor. Cînd în 1739 a început Războiul de succesiune din Austria și exportul de cereale s-a prăbușit, un nou debușeu pentru grîne a fost parțial închis. ...Degenerarea din Londra a venit în ajutorul fermierilor din centrul țării, victime ale situației neplăcute a belșugului; prisosul de care se plîngeau era înghițit parțial de excesele din străzile unde se vindea ginul" (1957, p.44).

Acești fermieri au suportat însă cheltuielile pe termen mediu ale veniturilor pe termen scurt. Distilerile și fabricile de bere din Londra și-au dezvoltat activitatea anexă de folosire a deșeurilor drept hrană pentru vite și porci. Acest tip de activitate a căpătat o largă răspîndire. Pe măsură ce în secolul al XVIII-lea laptele și carnea londonezilor proveneau din ce în ce mai mult de la porcii și vacile de lapte din regiunea urbană a Londrei, fermierii din comitatele din jurul orașului erau puternic concuși de ceea ce „acum era producție «capitalistă» de carne realizată sistematic" (Mathias, 1952, p.254).

103. Vezi Ormrod (1975, pp.39-40). Prima de încurajare era plătită la cantitatea brută. Orzul putea lua avînt, ceea ce încuraja exportul acestuia față de celelalte cereale. Această perioadă a fost totodată și epoca ginului în Olanda. Vezi John (1976, p.53).

104. „Fiind legați de importurile [de cereale engleze], olandezii erau, poate, vulnerabili, dar puteau fi tot atît de bine legați de cerealele ieftine sau subvenționate, ca și de cele nesubvenționate" (de Vries, 1975, p.55). Țările de Jos nu erau singura piață de export pentru englezi. Portugalia constituia o a doua piață importantă. Vezi Fisher (1971, p.64).

105. Vezi Slicher van Bath (1963a, p.212). Dacă prețurile au scăzut din nou între 1720 și 1740, n-a fost aceasta parțial o reacție la creșterea producției britanice?

106. John deține cifre surprinzătoare asupra mediei anuale a exporturilor de cereale din Marea Britanie și din regiunea baltică. Din 1650 pînă în 1699, regiunea baltică a exportat aproximativ 7.840.980 kg, iar Marea Britanie exporta circa 333.375 kg; între 1700 și 1749, exporturile baltice au scăzut la 4.133.850 kg, iar cele britanice au crescut la 5.600.700 kg. Totalul exporturilor din cele două regiuni a crescut de la 7.774.305 kg la 9.734.550 kg (vezi John, 1976, p.56, tabelul nr.6). Vezi, de asemenea, Lipson (1956, II, p.460). Jeannin (1964, p.332) și Ormrod (1975, p.38).

107. John (1976, p.59).

108. *Considerations on the Effects which Bounties Granted on Exported Corn, Malt and Flour have on Manufactures of this Kingdom* (Londra, 1768, pp.61-62, notă de subsol), citat de John (1976, p.56).

109. „Privind nedogmatic, așa cum se potrivește unui domeniu complex și nesigur,... înclinăm spre opinia că, cel puțin în ceea ce privește grâul, autonomia piețelor poate fi în mod serios exagerată” (Granger și Elliott, 1967, p.262).

110. Vezi Ormrod (1975, p.40).

111. Vezi J.de Vries (1974, p.171).

112. Vezi Abel, care observă că din 1711 până în 1740 exporturile engleze au închis piața internațională pentru producătorii francezi și germani (1973, p.265). J.C.G.M.Jansen observă că în perioada dintre 1680 și 1740 producătorii agricoli din Limburgul de sud, confrunțați cu o prăbușire a prețurilor, și-au redus producția la cerealele obișnuite (*korikoren* și alac), trecînd la cultivarea „grîului scump” (ca și la ovăz) „pentru a compensa scăderea prețurilor la cereale” (1971, p.255).

113. Vezi Chaunu (1966a, p.242). Ager reprezintă suprafețele cultivabile, spre deosebire de *saltus*, care este pămîntul acoperit de vegetație naturală (1966a, p.640).

114. Vezi Mingay (1956, pp.324, 336).

115. Vezi T.S.Ashton despre cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: „Trecerea de la exporturi la importuri putea fi cu greu evitată într-o perioadă în care populația creștea rapid și în care Anglia trecea de la agricultură la manufactură” (1969, p.50).

116. Vezi Slicher van Bath (1977, p.75).

117. Vezi Enjalbert (1950, p.116) și Braudel (1951, p.71).

118. Frêche (1974, p.835).

119. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, pp.397-400).

120. Kellenbenz (1977a, p.547), care afirmă: „Mai existau încă numeroase handicapuri, îndeosebi în metalurgie, în ciuda îndreptării spre Rusia, bogată în fier și păduri”. Vezi East: „Ca și în cazul cărbunelui, și în domeniul fierului, evoluțiile *pe scară largă* care urmau să-și lase amprenta pe hartă au așteptat secolul al XIX-lea” (1951, p.512, subl. noastră)

121. Coleman (1977, p.151), care afirmă că perioada dintre 1650 și 1750 „a fost o epocă a investiției și întreprinderii în industria engleză, care nu s-a manifestat în nici o schimbare spectaculoasă - așa cum se va întîmpla în secolul următor -, dar de o importanță vitală pentru crearea unei baze mai puternice și mai flexibile de pe care revoluția de mai târziu putea fi lansată”.

122. Vezi Wilson (1977a, p.8).

123. Vezi Mingay (1960, p.373).

124. Bairoch (1966) analizează aceasta în detaliu, în legătură atît cu folosirea fierului la unelte, cît și cu creșterea numărului uneltelor folosite. El pune de asemenea accentul pe folosirea într-o mai mare măsură a cailor și pe noua practică de a-i potcovi. El apreciază intervalul dintre 1720 și 1760 drept perioada cheie pentru Anglia în

această privință, iar 1760-1790 sau chiar 1790-1820 drept perioada cheie pentru Franța. Vezi, de asemenea, Chambers, care consideră că agricultura Angliei din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a contribuit cu trei factori la dezvoltarea industriei: furnizarea de capital și preponderență în dezvoltarea industriei plumbului, a fierului și a cărbunelui; consumul produselor industriale; promovarea schimbărilor în domeniul transportului, îndeosebi barierele de la intrarea în orașe unde se percepea vama (1957, p.36).

125. John susține că acești factori „au grăbit căutarea metodelor pentru folosirea cărbunelui în topitorii”, ceea ce a dus la inventarea, între 1688 și 1698, a cuptorului cu reverberație. El ne reamintește, de asemenea, că „între 1714 și 1763, flota s-a dublat” (1955, pp.330, 333). Kellenbenz arată că o dată cu substituirea mangalului cu cărbunele în topirea fierului, incompatibilitatea dintre producția de fier și populația densă a dispărut, ceea ce, afirmă el, explică evidenta trecere a producției din Suedia în Anglia (vezi 1974, pp.206-207).

126. Vezi Burt (1969, p.266).

127. Gould (1962, p.320). Dimpotrivă, Gould respinge ca „hazardată” (p.319) orice încercare de a distinge o semnificație directă și constantă a fluctuațiilor recoltelor pentru situația activității economice; el accentuează efectele contrare pe care asemenea fluctuații le pot provoca. Wilson nu este atât de sigur că Gould are dreptate: „Dar în ce măsură proliferarea manufacturilor în anii dintre Restaurație și industrializarea de la sfârșitul secolului al XVIII-lea s-a datorat nivelării și chiar scăderii nivelului general al prețurilor produselor de primă necesitate aceasta rămîne o problemă nerezolvată” (1977a, p.13).

128. Vezi Ormrod (1975, p.40). Marea prohibiție din 1678, care viza în primul rînd Franța, a fost considerată la timpul respectiv drept un moment de cotitură (Ashley, 1897, p.338).

129. Vezi P.J.Thomas (1963, pp.68, 101, 125, 139, 150, 163-164). Cu toate acestea, țesăturile din lînă au rămas principalul produs manufacturat din Anglia în tot cursul secolului al XVIII-lea (Deane, 1957, p.207), trecînd printr-o perioadă de „pronunțată ascensiune” din anul 1700 pînă în 1740-1750 (p.221).

130. Smelser (1959, p.53). Heckscher susține că deosebirea dintre politica mercantilă franceză și cea engleză consta în faptul că Anglia încuraja înlocuirea importurilor. El socotește necesar să adauge că ceea ce era „probabil cel mai important” era faptul că Anglia nu a aplicat cu o prea mare strictețe măsurile prohibitive în materie de import, în timp ce Franța a făcut-o (1935, I, pp.174-175). Avem vreo dovadă în legătură cu aceasta, sau este o simplă prejudecată liberală (antifranceză)?

131. Vezi Warden (1864, p.373).

132. Cît de mult se puteau bizui pe importurile de în este o chestiune discutabilă. Harte susține: „Este probabil... că se producea mai multă pînă de în în Anglia pentru consumul intern decît se importa din Scoția și Irlanda la un loc” (1973, p.107). Poate, dar se importa mai mult din toate părțile decît se prelucra pe plan local, iar pînzeturile scoțiene și irlandeze jucau un rol tot mai mare.

133. Harte (1973; p.76). Vezi, de asemenea, Davis (1962, pp.287-288). „Taxele vamale la cele mai multe categorii de pînzeturi...practice s-au dublat nominal în două rînduri în secolul respectiv după 1690” (Harte, 1973, p.78). Harte susține că pînzeturile franceze au fost afectate din motive de concurență directă, iar cele germane, flamande și olandeze, „din motive pur fiscale” (p.97). Fără îndoială, dar cum el însuși recunoaște, „efectul secundar al cerințelor finanțelor naționale, al nevoii crescînde de venituri pentru a acoperi cheltuielile de război” (p.76) era aproape tot atît de mare ca și taxele excesive aplicate francezilor.

134. Vezi Gulvin (1971), H.Hamilton (1963, p.255) și Durie (1973, p.47). Campbell afirmă: „Este o suficientă justificare economică să spunem că unirea de la 1707 a făcut posibil ca, atunci cînd la timpul convenit vor avea loc alte dezvoltări, economia Scoției [să se specializeze] în acele domenii în care, datorită anexărilor de teritorii engleze, i se va garanta o piață pentru produsele ei” (1964, p.477).

135. Asupra acestei combinații a insistat Smout, care arată că Scoția a dat o „întorsătură ironică simplificării demodate”, potrivit căreia Revoluția industrială a fost un triumf al burgheziei asupra aristocrației. „Proprietarii de pămînt [scoțieni] din secolul al XVIII-lea au luptat cot la cot cu clasele de mijloc pentru dezvoltarea unui nou fel de economie dinamică... - și cînd au reușit, aceasta a devenit un Frankenstein, care le-a tăiat avantajul privilegiilor și rolul de conducere” (1964a, p.234).

136. Vezi James (1973, p.277), care sugerează că Irlanda a fost tratată chiar mai rău decît coloniile din America, deoarece „guvernarea irlandeză se baza pe cucerire și nu putea să se sustragă cu ușurință de la originile sale militare” (p.290). Cullen consideră rolul Irlandei în sistemul englez „în anumite privințe colonial”, chiar din secolul al XVII-lea, și vorbește despre „dependența crescîndă de Anglia” în secolul al XVIII-lea (1968, pp.2, 46).

137. Vezi James (1973, pp.191-192).

138. Vezi Cullen (1968, p.53).

139. Vezi Kearny (1959); Cullen consideră Legea liniei irlandeze ca avînd mai puține consecințe serioase și fiind mai renumită decît Legea vitelor și diversele Acte ale navigației numai pentru că, spre deosebire de acestea din urmă, care erau legi engleze menite să reglementeze problemele comerțului englez, Legea liniei reglementa exporturile irlandeze, fiind un „exemplu flagrant al pretențiilor parlamentului britanic de a emite legi pentru Irlanda” (1967, p.2).

140. Vezi Kellenbenz (1965, pp.385-386), Gill (1925, p.31) și Warden (1864, p.393).

141. „În loc să vîndă vite negustorilor englezi, irlandezii vindeau acum carne de vacă și de porc și unt unor clienți din toată lumea” (James, 1963, p.576). Vezi, de asemenea, James (1973, pp.190-217). Cullen arată, însă, un important efect secundar negativ al Actelor de navigație: „inexistența unui comerț colonial direct și a unui comerț de reexport a diminuat necesitatea unor instituții financiare complicate.” (1977, p.171).

142. Hill (1969, p.164).

143. Ralph Davis susține că anii 1690 au fost perioada în care în Anglia a început politica protecționistă, că „prin 1722 a apărut și a fost recunoscută în mod clar protecția în domeniul industrial”, și că în următorii 50 de ani aceasta s-a extins (1966, pp.306, 313, 317).

144. Chiar și așa, perioada 1740-1790 a fost o „importantă perioadă de dezvoltare” a producției de pînzeturi englezești (Harte, 1973, p.107). Durie, însă, arată că în momentul acela pînzeturile englezești nu erau competitive la *export* cu cele scoțiene (1973, p.37).

145. J.Imbert (1965, p.385).

146. Vezi Mendels (1972, pp.258-259); cf. Markovitch (1968b, p.579). Léon, însă, consideră Franța ca fiind în urma Angliei în ceea ce privește *ponderea* industriei în producția totală - o cincime față de o pătrime în secolul al XVIII-lea (1970c, p.528). Heckscher, mare susținător al Angliei față de Franța, recunoaște că superioritatea Angliei nu era cantitativă ci „tehnologică”. De ce nu era cantitativă? Pentru că „chiar și în Anglia, la izbucnirea Revoluției franceze, industrializarea de-abia ieșise din faza sa embrionară, iar inovațiile erau mai degrabă potențiale decît efective” (1935, I, pp.202-203).

147. Vezi Léon (1970b, pp.229-230). C.-E.Labrousse afirmă: „În această întrecere, capitalismul, deja înfloritor în secolul al XVIII-lea, a înlăturat ușor vechiul sector feudal și beneficiile sale tradiționale” (1970, p.704).

148. Nef (1968, p.149). Crouzet este de acord pentru perioada 1700-1750, dar apreciază că tabloul comparativ care prezintă Anglia și Franța în perioada 1750-1800 trebuie inversat (1966, p.268).

149. Cunningham (1892, II, pp.371-372).

150. Markovitch (1968b, p.578).

151. Vezi Richard Roehl: „În Anglia, piața internă era prea mică, iar nivelul cererii totale generată pe plan intern necorespunzător pentru a genera în mod spontan și a susține o revoluție industrială. Franța era o națiune mult mai mare. Aici, cererea internă era suficientă pentru a răspunde nevoilor unei revoluții industriale, iar Franța nu avea nevoie să se bazeze prea mult pe piața mondială pentru a suplimenta cererea totală. Anglia s-a văzut obligată să recurgă la cererea internațională ca un supliment la ceea ce era o piață internă prea mică pentru a susține o expansiune industrială” (1976, p.272).

152. Vezi Boule (1975, p.73). Olandezii, la rîndul lor, i-au ajutat pe negustorii din Nantes în comerțul cu sclavi (vezi Boule, 1972, pp.76-80). Huetz de Lempis observă același fenomen și în cazul negustorilor din Bordeaux. „Poate niciodată viața economică a orașului Bordeaux nu a depins atît de mult de olandezi” (1975, p.614). Morineau vorbește despre rolul esențial al Țării Bascilor franceze, Bayonne în special, ca stație intermediară legală și de contrabandă a comerțului olandez cu Spania (1969a, p. 326).

153. Vezi Léon (1970c, pp.525-526) și de asemenea Le Roy Ladurie (1974a, p.155). Desigur, Languedoc, ca și Ponant, se afla în afara celor Cinci mari ferme, dar piața sa de export era zona

mediteraneană, unde Franța avea condiții mai bune, din rațiuni geografice, să concureze cu Marea Britanie și Țările de Jos. Carrière vorbește despre simbioza dintre Languedoc și Marsilia după 1689 (1974, p.169).

154. Vezi Markovitch (1968b, p.556).

155. Vezi Bosher (1964, pp.66-69).

156. Posibila bogăție a națiunii britanice trebuie apreciată ținând seama de afirmația lui J.H.Plumb referitoare la situația de la începutul secolului al XVIII-lea: „În 1714, Anglia era o țară cu orașe mici și o populație dispersată; bogăția englezilor nu se compara cu aceea a francezilor și a olandezilor” (1966, p.28).

157. Vezi Wilson, care spune că „în jurul anului 1700, englezii au început să se plîngă de prețurile și calitatea mărfurilor olandeze” (1968, p.236). Roessingh stabilește data declinului prelucrării tutunului olandez față de cel englez în anul 1720 (1976, pp.501-502). Boxer afirmă că în anii 1730 constructorii de nave englezi îi învățau tehnici noi pe olandezi (1964, p.149). Carrière susține că dezvoltarea industriei în sudul Franței în anul 1700 era un complement al declinului olandezilor (ca și al englezilor) în regiunea mediteraneană (1974, p.172).

158. Vezi Barkhausen (1974, p.246). Vezi, de asemenea, Wilson, care oferă date conform cărora în această perioadă olandezii plăteau impozite aproximativ de trei ori mai mari decât englezii și francezii (1969b, p.120).

159. Vezi Swart (1975, p.47) și J.de Vries (1975, p.56), care spune: „O destindere pe scară largă plină de generozitate instalată în republică, oferind salarii mai mari decât plăteau mulți patroni pentru anumite munci, [a permis] ca șomajul și lipsa forței de muncă să coexiste.”

160. Kossmann (1975a, p.53). Aceasta se combina cu dezastrele din mediul înconjurător - moluștele (*T.Navalis*) care distrugneau pilonii digurilor și poluarea apelor care obliga pe finisorii de stofe să importe apă dulce pentru vopsit. Vezi Knoppers (1975b), Carter (1975a, p.67) și Van Veen (1950 p.73). După 1731, olandezii au investit în lucrările de îndiguire din piatră, dar aceasta a fost o cheltuială enormă.

161. Vezi Morineau (1965, p.170) și Klein (1970, p.33). Hazard prezintă corect tabloul: „Olanda era prosperă și Olanda era puternică. Dacă în domeniul comercial ea avea în Anglia un rival; dacă, după 1688, ea a început să arate ca o bărcuță lângă un vapor, dacă treptat ea a pierdut acel spirit de luptă și aventură care a făcut din ea o mare putere maritimă și colonială, nu trebuie să credem că a fost sărăcită de situația ei schimbată. Olanda era bogată și gusta din plăcerile bogăției” (1964, p.96).

162. Wilson (1957b, pp.27-28). „Principalul element dinamic în comerțul exterior englez în toate deceniile de mijloc ale secolului al XVIII-lea a fost... comerțul colonial” (Davis, 1962, p.290).

163. Vezi Clark (1923, pp.135-137), Andrews (1929, p.285), Ogg (1970, p.261) și Hoffenden (1970, pp.490-491).

164. Vezi Cherry (1953, p.119).

165. Poziția politică oscilantă a guvernului britanic oglindea, fără îndoială, realitățile economice oscilante. „Este posibil că cea mai mare parte a progresului oarecum modest înregistrat [în comerțul internațional] în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a avut loc în primii 20-25 de ani și că evoluția a fost apoi oprită pentru aproximativ 20 de ani, când s-a declanșat, în anii 1740, o mult mai puternică expansiune multilaterală care s-a accentuat în deceniile ce au urmat” (Deane și Cole, 1962, p.61).

166. Moreno Fragnals consideră zahărul „produsul primar de bază din lume, adică, marfa care ocupa locul întâi din punctul de vedere al valorii totale a tranzacțiilor în comerțul internațional” (1978, I, p.22).

167. „Importanța comerțului cu sclavi spre Europa și America nu consta într-o rentabilitate neobișnuită - care era probabil legendară - ci în sprijinul indispensabil al acestuia dat economiei tropicale din Caraibe” (Davis, 1973b, p.137).

168. „Între 1701 și 1725, progresul înregistrat [de Franța] a fost atât de rapid încât... francezii nu aprovizionau numai Franța, ci vindeau sub prețurile englezilor pe piața continentală, îndeosebi la Hamburg, în Flandra, Olanda și Spania, iar prin Strâmtoarea Malacca, [francezii, împreună] cu Portugalia livrau în Levant zahăr din Brazilia” (Andrews, 1915, p.550). Reexporturile de zahăr ale englezilor au scăzut constant. În perioada 1698-1700 ele reprezentau 37,5 % din toate reexporturile, scăzând la 4,2 % între 1733 și 1737 (vezi Sheridan, 1957, p.64). Între timp, „în Franța” a fost „cel mai dinamic sector economic” (Boulle, 1972, p.71). Vezi, de asemenea, Moreno Fragnals (1978, I, p.27), și Léon și Carrière (1970, p.197).

169. Moreno Fragnals este de părere că momentul de cotitură al acestor factori „economici și tehnici” s-a produs în jurul anului 1730 (1978, I, pp.32-34), care se corelează bine cu momentul crucial al politicii britanice despre care vorbește Andrews: anul 1731, când legea care interzicea importul în Marea Britanie sau în coloniile sale al zahărului care nu provenea din Anglia nu a fost adoptată (1915, p.772). Ceea ce deplînge L.P.May că ar fi o lentă prăbușire a protecționismului francez în Martinica între 1673 și 1757 poate fi semnul forței zahărului (1930, p.163).

170. Vilar (1974, p.323). În termeni absoluți, însă, comerțul francez se dezvolta. Romano vorbește despre „condiția solidă și bună din punct de vedere structural a vieții comerciale franceze” în secolul al XVIII-lea - cu excepția perioadelor de război (1957, II, p.1278).

171. K.G.Davies (1957, p.2). Ceilalți rivali erau Portugalia, Franța, Anglia, Suedia, Danemarca, Brandenburg și Scoția.

172. Vezi K.G.Davies (1957, p.13).

173. Monopolul aparținea societății Company of Royal Adventures into Africa, succedată în 1672 de Royal Africa Company (vezi Dunn, 1972, p.20).

174. Vezi K.G.Davies (1957, pp.335-343).

175. Vezi Parry (1961, p.175).

176. Waddell (1960, p.9).

177. Parry (1961, p.176).

178. Vezi Rich (1967, p.356), care-l citează p-e Malachi Postlethwayte în problema clauzelor *Asiento* din Tratatul de la Utrecht: „Arareori a putut fi imaginat un tratat care să aducă un atât de neînsemnat avantaj națiunii.” Ceea ce trebuie să avem în vedere este faptul că plantatorii au realizat ceea ce au dorit - abolirea monopolului - în 1698, în timp ce negustorii de sclavi au dobândit *Asiento* în 1713. În perioada care a survenit, importul de sclavi în Jamaica s-a triplat, iar populația totală s-a dublat. „Astfel, când Pacea de la Utrecht a încheiat războaiele franceze, Jamaica a devenit, în fine, o societate a zahărului proporționată clasic, dominată total de marii plantatori” (Dunn, 1972, p.165). De aceea, nu aveau decît să-și apere poziția de forță.

179. *Asiento* „stînjenea un comerț considerat de [Jamaica] drept propriul său prerogativ” (Donnan, 1930, p.442). Donnan citează o carte publicată la Londra în 1731 intitulată *Importance of the British Plantations in America to this Kingdon*: „Insula Jamaica a înflorit pînă în anul 1716; și un comerț considerabil se desfășura, ca valoare aproape cum n-a mai fost niciodată: și erau angajați în acest comerț între 1200 și 1500 de oameni, care deveneau, dacă situația o cerea, o forță importantă de apărare și constituiau, de asemenea, un profit sporit pentru Jamaica, derivat din faptul că atât de mulți oameni își cheltuiau banii acolo. Și într-adevăr, nu puțini dintre aceștia erau autentici locuitori [ai insulei], fiind fie căsătoriți, fie născuți acolo. Dar acest comerț care aducea insulei avantaje atât de mari a durat pînă în 1716, cînd agenții ai *Asiento* s-au stabilit în Indiile de Vest, însușindu-și lunar între 25 și 30% din avantajele respective. Aceasta însemna, așa cum în general se admite, realizarea unor cîștiguri de 300-400 000 de pistoli pe an, care chiar dacă nu a distrus total [acest comerț] l-a afectat foarte puternic, făcîndu-l practic neînsemnat și nesigur. Astfel că, așa cum se crede în prezent, datorită companiei *Asiento* și negustorilor particulari abia jumătate din populație mai este folosită comparativ cu perioada anterioară. Efectele nocive ale acestei situații asupra Jamaicai sînt vizibile și palpabile”.

În afară de beneficiile pe care le-au obținut agenții din Jamaica angajați legal în comerțul cu sclavi, *Asiento* a afectat, de asemenea, profiturile corsarilor. „Întrucît mijloacele lor de trai depindeau de posibilitatea de a captura nave spaniole, corsarii priveau cu îngrijorare la dezvoltarea comerțului [cu sclavi] protejat și semilegal între jamaicani și spanioli” (Nettels, 1931b, p.6). De aceea ei și-au unit forțele cu plantatorii împotriva așa-numiților „asiențiști”. Această nemulțumire a corsarilor a avut serioase urmări, după cum observă Pares: „Se recunoaște în general că șomajul în rîndul corsarilor a provocat aproape în întreaga lume o dezlănțuire a pirateriei după războiul regelui William și Războiul pentru succesiune la tronul Spaniei. În afară de aceasta, după Pacea de la Utrecht, li s-a cerut marinarilor Angliei și ai Spaniei din America să uite nu numai obiceiurile celor două lungi războaie, ci și ale unui secol de încăierări și jaf. Într-adevăr, important nu este faptul că aceștia ar fi continuat pentru

un timp ostilitățile și jaful cu care se obișnuiseră, ci că nu le-au pus capăt deloc" (1963, p.17).

180. Vezi Penson (1929, p.345). În orice caz, francezii nu au obținut succese prea mari în comerțul de contrabandă. Vezi Pares: „Eșecul comparativ al comerțului francez de contrabandă se explică, poate, el mai bine prin supoziția că aceștia au fost concurați în materie de prețuri de olandezi și englezi. ...Nu atât dorința realizării unui profit exagerat l-a afectat pe concurentul francez, cât taxele suplimentare ce i-au fost impuse. Transportul maritim francez pare să fi fost mai scump decât cel englez, și dacă...acesta era mai puternic înarmat și echipat pentru comerțul respectiv, diferența în favoarea englezilor trebuie să fi fost și mai mare, mai ales pentru că englezii erau uneori salvați de convoaie de la riscurile de contracarare a vaselor pentru paza de coastă (*Guarda-Costas*)" (1960, p.132). Costurile înalte ale transportului maritim francez au rămas un factor de presiune în tot cursul secolului al XVIII-lea. Knoppers observă că în 1785 „negustorii francezi, asigurându-și contracte pentru livrarea de cherestea pentru flota franceză”, au înființat o companie nouă, *Compagnie française du Nord*. Dar considerațiile de natură patriotică nu au putut să depășească faptul că armatori care nu erau francezi ofereau prețuri de navlosire mult mai scăzute. Marina franceză a anulat contractul cu această companie în 1786, oferindu-l armatorilor olandezi. (1977b, p.1).

181. Vezi H.E.S.Fisher (1963, p.219).

182. Vezi Haring (1947, pp.335-347).

183. Vezi John (1953, p.154). Totuși, unii susțin că avantajele comerciale erau exagerate. McLachlan merge atât de departe încât le consideră o iluzie (1940, p.28). Dacă așa stăteau lucrurile, însă, este dificil să ne dăm seama pentru ce veniturile pe care le realiza South Sea Company îi deranjau permanent pe spanioli. Vezi Hildner (1938, pp.322-323). În plus, o dată ce *Asiento* a fost abandonat după Tratatul de la Aix-la-Chapelle din 1748 și de la Madrid din 1750, se părea că englezii au continuat să beneficieze de avantajele lor comerciale pe atunci bine înrădăcinate (vezi Scelle, 1910, p.658).

184. Masson (1967a, p.522).

185. Vezi Cernovodeanu (1967, p.457).

186. Vezi Bono (1964, pp.51-61). Francezii au încheiat și ei un tratat cu Tripoli în 1687.

187. Vezi Paris (1957, p.91). Relațiile diplomatice dintre Franța și Sublima Poartă au înregistrat o linie sinuoasă în tot secolul care a urmat (vezi Paris, 1957, pp.91-100).

188. Stoianovici vorbește despre o „prăbușire a comerțului englez în Alep între 1680 și 1720” (1974, p.80). Masson numește aceasta un „foarte neașteptat reviriment care a surprins chiar și pe francezi” (1967b, p.367).

189. Vezi Stoianovici (1974, pp.86, 100). Masson (1967b, p.370), și Paris (1957, p.100).

190. Vezi Paris (1957, pp.12-15, 30-36).

191. Vezi Paris (1957, pp.5-6).

192. Neguev datează includerea zonei în economia mondială abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1975, p.11). Paris arată că înainte de aceasta „negustorii europeni depindeau într-o mare măsură de Poartă și deci de relațiile acestora cu suveranii lor” (1957, p.80).

193. În timp ce la începutul secolului al XVII-lea, comerțul cu Levantul reprezenta 50% din comerțul exterior al Franței, în 1789 el constituia 5%. În 1750, el se plasa mult sub acela cu Americile și Spania, deși era aproximativ același ca acela cu Olanda (vezi Masson, 1967b, p.429).

194. Vezi Boxer (1965, p.199), Vilar (1974, p.345) și Glamann (1974, p.447 și urm.). Vilar vorbește despre un comerț în sens unic pînă în jurul anului 1765 (vezi pp.345, 354).

195. Vezi Boxer (1965, pp.174-178) și Glamann (1958, p.14). Avînd în vedere că aceste produse au devenit populare în Europa, ele au început să fie imitate aici la un preț mai scăzut: ceramica de Delft de la mijlocul secolului al XVII-lea, porcelanul de Meissen în 1709 și stamba în Anglia în secolul al XVIII-lea. Evident, ceaiul și cafeaua n-au putut fi cultivate în Europa, însă avîntul pe care l-a luat ceaiul datează din 1734, iar al cafelei încă și mai tîrziu.

196. Boxer (1965, p.197). Cu toate acestea, creșterea cantitativă a luat avînt. Mai întîi, grație încurajării active din partea societății English East India Company, care din această cauză a fost puternic atacată în parlament în 1696 și 1699 de către fabricanții de lînă și mătase (vezi P.J.Thomas, 1963, p.39). Leuilliot menționează consecințele acestui avînt: „Dacă introducerea în Europa a pînzeturilor din bumbac și a șifoanelor indiene au provocat la început o reacție protecționistă - prohibiție în Franța în 1686, la Veneția și în Flandra în 1700, în Anglia în 1701 (și pentru stamba imprimată în 1721), iar în Prusia aproximativ în aceeași perioadă - aceasta a stimulat totodată industria bumbacului, influențată și de colonizarea din Lumea Nouă, asociată cu comerțul cu sclavi din Africa. Extinderea acestor imitații ale produselor indiene a avut loc mai mult sau mai puțin simultan în Anglia, în Germania, în Țările de Jos și în Franța” (1970, p.260).

197. Sutherland (1952, p.3).

198. Sutherland (1952, p.48).

199. Mi se pare că Léon exagerează cînd afirmă că în perioada 1650-1750, „centrul de interes al comerțului [european] pe scară largă s-a deplasat spre Asia” (1970a, p.128).

200. Aș plasa, însă, regiunile cu comerț cu blănuri din America de Nord, într-o mare măsură Canada, în zona externă. Lawson vorbește despre blănuri ca despre o „cerere a unui produs de lux” (1943, p.2). Vezi, de asemenea, Glenday (1975), îndeosebi pp.24-35). K.G.Davies afirmă că aceasta a început ca un lux, dar vede în pălăria de castor „blana democratizării”, adică aliniind-o categoriilor de prețuri pe care le plătea burghezul (1974, p.168). „Șuvița de apă” din anul 1600 a devenit, spune el, „pîrîul” anului 1650 și „suvoiul” din 1700 (p.174). Rich constată o supraproducție în anul 1696 (1966, p.26). Totuși, trebuie să ținem seama de opinia lui Cobbett în parlamentul englez în

secolul al XVIII-lea. El menționa că pentru lupta cu francezii în vederea apărării unui comerț în valoare de 50.000 de lire sterline se efectuase o cheltuielă militară de 800.000 de lire: „Dacă ne imaginăm că întregul comerț cu blănuri s-ar fi scufundat în mare, care ar fi fost paguba pentru această țară?” (citată în Innis, 1943, p.XX).

201. „Economia europeană în Oceanul Indian nu devine colonială în adevăratul sens al cuvântului...decît după 1750. Înțelegem prin aceasta momentul în care ea reexportă în Europa profiturile antreprenoriale” (Chaunu, 1966b, p.893). „Trebuie subliniat că, deși Dutch East India Company a devenit [în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea] o putere teritorială în Java, Ceylon și în insulele Moluca, ea a rămas totdeauna un corp străin la marginea societății asiatice, chiar și în regiunile pe care le administra în mod direct” (Boxer, 1965, p.194).

202. În ceea ce privește rivalitatea anglo-olandeză în domeniul importurilor de produse textile din Asia, Glamann spune că după 1700 „comerțul englez a reușit să-l depășească pe cel al rivalului său olandez” (1977, p.251).

203. Chaunu apreciază că schimbarea decisivă ar fi avut loc la mijlocul secolului al XVIII-lea, după care el consideră Rusia ca parte a politicii economice europene (1966a, p.639).

204. Ohberg (1955, pp.131-133). Totuși, produsele în vrac din imediata vecinătate a Arhanghelskului - gudron, catran și piele - și seul, un articol pentru care deținea monopolul, erau, de asemenea, expediate cu regularitate.

205. Într-adevăr, Knoppers apreciază perioada de la 1716-1717 pînă la începutul celui de-al patrulea deceniu ca pe un punct culminant, după care a avut loc un declin brusc (1977b, p.12).

206. Vezi Åström (1963, pp.188, 196-198).

207. Vezi Bamford (1956, p.141) și W.S. Unger (1959), care constată de asemenea o creștere a importului de fier.

208. Vezi Birch (1955).

209. Morineau afirmă că în 1742 exporturile franceze spre nord le-au egalat pe cele olandeze (1965, p.206). Jeannin, însă, arată: „Comerțul direct al Franței cu regiunile din nord a beneficiat în secolul al XVIII-lea de o expansiune datorată în parte diminuării rolului olandezilor ca intermediari. Dar dacă Hamburg s-a substituit mai mult sau mai puțin Amsterdamului, această schimbare a avut oare o atît de mare importanță din punctul de vedere al negustorilor francezi?” (1975, p.71).

210. Wilson (1954, p.254).

211. Vezi Wilson (1941, p.137).

212. Ormrod arată: „Aceasta însemna că negustorul olandez plătea efectiv taxele vamale și suporta toate riscurile, cu capitalul său blocat pînă cînd pînzeturile erau vîndute. Negustorul englez își încasa comisionul de 2% fără a avea vreun risc, capitalul său rămînînd liber pentru alte acțiuni mai rentabile” (1975, p.72).

213. Vezi Andrews: „Opinia vremii privind eficacitatea rivalității olandeze poate fi dedusă din faptul că, în 1713, John Withers a socotit

necesar să scrie o scrisoare «din partea unui Cetățean către un Om de stat», intitulată *Olandezii sînt mai buni prieteni decît francezii*, în care el pleda împotriva opiniei care prevala potrivit căreia olandezii erau «adversarii noștri în comerț și ne subminează în acest domeniu; și că dacă ei vor fi vreodată zdrobiți, comerțul lumii va fi al nostru». ... El se străduia să demonstreze că în realitate francezii erau marii rivali ai Angliei, iar olandezii prietenii Angliei” (1915, pp.545-546, n.18).

Recunoașterea de către olandezi că au pierdut avantajul comercial și modul de a trata această problemă le găsim în retragerea lor în neutralitate, în măsura posibilului, în timpul războaielor anglo-franceze. Explicațiile cu caracter intern sînt, în mod curios, contradictorii. Vezi, de exemplu, Alice Carter și David Hom. Neutralitatea olandezilor în secolul al XVIII-lea, spune Carter, „s-a datorat în parte formelor constituționale și unui sistem politic în care practic era imposibil să se ia o hotărîre rapidă, dar cu toate acestea s-au servit interesele destul de bine” (1963, p.818). Hom afirmă: „Disparația bruscă după înțelegerea de la Utrecht a Provinciilor Unite ca mare putere nu trebuie atribuită eșecului puterii economice, ci paralizării voinței...Dacă neintervenția, șireticurile și stratagemele folosite în cadrul neutralității i-au discreditat pe olandezi în fața ambelor tabere, cel puțin au ajutat la amînarea zilei socotelilor finale” (1967, pp.24, 88). Ambii autori dau o explicație pur politică (forme constituționale, paralizarea voinței) și sfîrșesc prin a recunoaște că politica de neutralitate era avantajoasă din punct de vedere economic. Într-o situație în care costurile produselor lor au crescut comparativ, olandezii au rămas competitivi prin reducerea „costurilor de protecție”.

214. Pierre Goubert notează în legătură cu primul din cele două războaie: „A hrăni, a înarma și a echipa 200.000 de oameni și două flote timp de nouă ani pe patru fronturi principale și tot atît de multe teatre de război îndepărtate, împotriva a aproape întregii Europe, a Băncii Amsterdamului și nu peste mult timp (în 1694) și a Băncii Angliei, era o sarcină uriașă, ale cărei costuri, calculate în bani, depășeau literalmente orice măsură” (1970a, p.205).

215. Ceea ce numim astăzi devalorizarea, însemnînd reducerea valorii banilor de hîrtie (bani de cont) față de banii metalici, a fost considerată la începutul timpurilor moderne ca o creștere a valorii banilor lichizi (*augmentation des espèces*), adică banii metalici valorau acum mai mult decît banii de cont, deoarece ponderea monedelor față de alte feluri de bani era în această perioadă cu mult în favoarea monedelor. Pentru Franța, vezi Lüthy (1959, p.99); pentru Anglia, vezi T.S. Ashton (1959, p.106).

216. Vezi Lüthy (1959, pp.114-120).

217. Lüthy remarcă trei avantaje pentru stat: impozitul pe venit (*droit de seigneurage*) din baterea de noi monede; reducerea datoriei de stat; mărirea cantității de monede în casă, pentru că statul de fapt returna mai puține monede față de cît primea în toate aceste operațiuni (1959, p.101). Besnier adaugă un al patrulea avantaj și anume faptul că statul francez combina marile devalorizări cu permanente reevaluări

minore, ceea ce avea drept efect crearea unei presiuni asupra deținătorilor de bani lichizi de a-i împrumuta statului: „De exemplu, în 1703 Chamillart anunța mai multe reevaluări succesive, determinînd astfel pe rentieri să accepte o conversiune a titlurilor lor la o dobîndă mai mică, deoarece erau amenințați să fie rambursați în bani lichizi, a căror scădere a valorii, care anunța demonetizarea, era iminentă” (1961, p.83).

218. Fiecare devalorizare ducea la o „scurgere de bani metalici în detrimentul Franței” (Lüthy, 1959, p.118). Lüthy susține că „Trezoreria franceză a plătit scump pînă în cele din urmă iluzia că nu trebuie să plătească” (p.120). Braudel și Spooner, privind retrospectiv din punctul de vedere al anului 1750, afirmă: „În toată Europa anului 1750, devalorizările apar, privind în urmă, a fi fost deosebit de severe în trei sisteme politice imense: în Polonia, Turcia și Franța” (1967, p.382). În secolul al XIX-lea, Polonia încetase să mai existe, iar Turcia era „bolnavul Europei” - și Franța...? Totuși, devalorizările aveau o altă fațetă. Pe termen lung, ele îi slăbeau pe seniori. „Orice slăbire a banilor de cont constituia un pas în evoluția milenară care rodea încetul cu încetul obligațiile ereditare (*charges*), în cele din urmă stingîndu-le cu totul” (Lüthy, 1959, p.101).

219. Vezi Jacquart (1975, p.211). Vezi, de asemenea, opiniile sceptice ale lui Richet privind situația economiei franceze între 1690 și 1720. El se îndoiește că a fost o răsturnare a contracției economice din vremea lui Colbert (1660-1690). În bani de cont, prețurile la cereale au crescut brusc, așa cum au crescut și la vin și ulei de măsline; dar în bani metalici, prețurile au continuat să rămînă scăzute. „Era o creștere «nominală» provocată artificial de deprecierea monetară, semn al sărăciei și nu un simptom al prosperității” (1968, p.762).

220. Vezi Wilson (1951, pp.240-241). Excepțiile sînt explicate de Sperling prin rentabilitate. „Argintul s-a îndreptat spre est nu pentru că negoșul ar fi depins de el în ultimă instanță, ci pentru că era rentabil” (1962, p.62). Cauza era diferența dintre cursul argintului în raport cu aurul în diverse părți ale lumii: 17:1 în America spaniolă, 15:1 în Europa, 12:1 în India, 9:1 în Japonia. Blitz dă cursuri asemănătoare 16:1 în Spania, 15:1 în Anglia, 9/10:1 în Est (1967, p.53).

221. Mertens (1944, p.56) consideră că etalonul aur în Anglia își avea originea în lipsa acută a argintului în secolul al XVII-lea; dar cum este posibil acest lucru, atîta timp cît aceeași logică s-ar aplica atunci și Franței?

222. Vezi Bouvier (1970, pp.308-309).

223. Vezi Vilar (1974, pp.278-279). Vezi, de asemenea, Wilson: „Tratatul anglo-portughez din 1703...a avut drept efect redirijarea fluxului de aur din Brazilia spre Londra” (1941, p.8). Adică redirijarea lui din vechiul flux spre Amsterdam. În 1713, 60% din aur provenea din Brazilia (vezi Morineau, 1978h, p.32). În cursul secolului al XVIII-lea, Brazilia a exportat circa 800 tone de aur pur (Morineau, 1978h, p.24).

224. Vilar afirmă: „Trebuie să ne reamintim totdeauna că o perioadă cu prețuri foarte scăzute la produse primare în general

înseamnă o perioadă cu o mare putere de cumpărare pentru metalele prețioase și de aceea o incitare la căutarea lor" (1974, p.247). Pe de altă parte, acest avantaj dispare atunci când economia se refacă, așa după cum notează Morineau: „După ce în 1730 a atins punctul său culminant, în pragul secolului al XIX-lea valoarea comercială [a aurului] a scăzut foarte mult. Pentru a da numai un singur exemplu, un kilogram de aur pur, care în 1740 valora la Lisabona 12 1/4 lăzi de zahăr (circa 7.200 kg.), în 1778 valora mai puțin de 7 lăzi (3.900 kg.), iar în 1796 mai puțin de 3 1/2 lăzi (1.950 kg.). Cine ar fi crezut că între aur și zahăr, prețul primului va înregistra cea mai mare cădere?” (1978h, p.40).

225. Vezi Mousnier (1951, pp.1-8), care insistă totuși asupra faptului că deosebiriile dintre Anglia și Franța sînt mai mari decît asemănările. El ne prezintă, însă, mai puțin o demonstrație decît un argument ideologic *a priori*: Anglia este „mai capitalistă, mai burgheză” (p.8). „În 1713, Franța are un guvern dictatorial cu tendințe totalitare. Anglia are un guvern plutocratic cu tendințe liberale” (pp.13-14).

226. Van der Wee (1977, p.378).

227. Van der Wee (1977, pp.391-392).

228. Ardant (1975, p.200).

229. Lüthy (1959, p.112). Comparați Van der Wee (1977, p.378) și Harsin (1970, pp.272-273).

230. Vezi Y. Durand (1976, p. 21).

231. Léon (1970d, p.623), care afirmă că în perioada dintre 1685 și 1715, „«domnia» finanțelor a fost absolută în Franța”. În perioada aceea, înțelegem prin *financiers* pe acei *traitants* care erau atît funcționari regali cît și bancheri care împrumutau statul, cărora li se limita totuși proporția pe care puteau să și-o extragă din surplus. „Acești oameni, în aparență atotputemici, rămîneau slabi și dependenți de o putere, care era fără îndoială «controlată» de aceștia, dar care îi și «controla»” (Léon, 1970d, p.624). În timpul secolului al XVIII-lea *les traitants* făceau loc arendașilor de impozite (*fermiers-généraux*) care operau într-o manieră mai stabilă, mai puțin speculativă. Ei nu mai puteau să facă averi nebunești, dar în decursul secolului ei au reușit să culeagă un și mai mare profit. Vezi Léon (1970d, pp.628-630) și Y. Durand (1976, pp. 13-16).

232. Clapham (1944, p. 25).

233. Vezi Clapham (1944, pp. 1-2 și Van der Wee (1977, pp. 352, 387).

234. Van der Wee (1977, p.388). Deyon și Jacquart ne prezintă acest indicator empiric al avantajului noului mod englez de a finanța statul asupra sistemului francez. „Efortul financiar impus Angliei de războaie [1688-1713] era comparabil cu cel al Franței. Impozitele, îndeosebi cele indirecte, și volumul împrumuturilor au crescut în ambele țări cu ritmuri analoage. Totuși, în momentul semnării Tratatelor de la Utrecht, datoria națională a Franței era cam de 5-6 ori mai mare decît cea a Angliei” (1978, p.500).

235. Carter (1955, p.21). Vezi, de asemenea, Roseveare: „Revoluția parlamentară înlăturase îngrijorarea de care erau stăpînite de multă

vreme cercurile financiare londoneze în legătură cu împrumuturile consistente pe care le acordau guvernului, far comunitatea celor avuți, în fruntea cărora se aflau regele și regina, n-au ezitat nici un moment să participe [în 1694] cu suma de 1,2 milioane lire sterline ce se cerea pentru crearea unei societăți" (1969, p.69). Nu toți erau atât de optimiști. În ceea ce privește opoziția unor proprietari de pământuri care considerau că Banca Angliei constituia o sursă de venit independentă de parlament, vezi Rubini (1970, pp. 697-701).

236. Carter (1955, pp.22, 30, 39-41; vezi, de asemenea, 1959).

237. Vezi Monter despre investițiile elvețiene în Anglia, cea de-a doua sursă importantă de fonduri străine după olandezi: „Dacă investitorii elvețieni erau predominant genevezi și dacă locuitorii Genevei erau mai ales hughenoti și dacă alți investitori în acțiuni engleze erau, la începutul secolului al XVIII-lea, predominant hughenoti), atunci subiectul real care trebuie abordat și, dacă este posibil, cuantificat, este activitatea «internațională hughenotilor» la bursa din Londra la începutul secolului al XVIII-lea" (1969, p. 298). Monter arată că berlinezii și hamburghezii care investeau la Londra erau „aproape cu toții hughenoti". Despre internaționala hughenotilor, vezi, de asemenea, Bouvier (1970, p.312). Marrès arată că emigrarea hughenotilor a creat „o rețea de afaceri și totodată de clienți pentru produsele industriale din Languedoc. Aceia dintre frații lor care au rămas în Languedoc și au fost eliminați din serviciul public, au intrat în unele dintre cele mai prospere industrii, îndeosebi cea textilă" (1966, pp. 152-153). Vezi, de asemenea, Lüthy (1959, p.424).

238. Mai târziu, după moartea lui Ludovic al XIV-lea, hughenotii vor investi din nou în Franța, în special în comerțul exterior francez (vezi Bouvier, 1970, pp. 312-313). „A fost, în mod sigur, mai mult decât o simplă coincidență faptul că revoluția financiară a avut loc după sosirea monarhului olandez și a consilierilor săi, care erau pricepuți în problemele fiscale și financiare, mai ales în împrumuturile pe termen lung contractate de guvern, și care aveau legături cu cercurile bancare olandeze" (Braun, 1975, p. 292).

239. Wilson (1949, p. 161). O dovadă a succesului instituției cheie, Banca Angliei, a constituit-o faptul că, deși *de jure* bancnotele sale nu au fost mijloace legale de plată pînă în 1833, *de facto*, „chiar la începutul secolului al XVIII-lea, bancnotele emise de Banca Angliei s-au impus ca general acceptabile în lichidarea finală a datoriilor" - cu alte cuvinte, ca bani (Horsefield, 1977, p. 131).

240. Van der Wee (1977, p. 389).

241. „Se pare că, exceptînd poate cîțiva ani de război, capitalul olandez și-a găsit plasament în fondurile engleze, nu atât datorită necesităților de capital ale Angliei, cît din cauza lipsei unor posibilități interne de investiție" (John, 1953, p. 158).

242. Wilson (1941, pp. 72-73). Olandezii în special dețineau trei șeptimi din datoria publică (Wilson, 1941, pp. 78, 190). Carter susține, însă, că dovezile pentru aceasta sînt „discutabile" (1953a, p. 159). Impresia sa, culeasă din registrele contabile, era că sumele investite de olandezi

nu reprezentau decît între o optime şi o şesime (p. 161). Ea recunoaşte cu toate acestea că în perioada imediat anterioară declanşării războiului pentru succesiune la tronul Austriei, investiţia olandeză în datoria publică engleză ajunsese să constea dintr-o „sumă destul de importantă, raportată la total” (1953b, p.338).

243. Barbour (1963, p. 125).

244. Klein arată că cea mai rapidă creştere a datoriei publice pentru Provinciile Unite a avut loc în secolul al XVII-lea, ceea ce era de aşteptat datorită poziţiei lor hegemonice. Ele au încercat să menţină scăzută rata impozitelor, în parte deoarece una din cauzele ideologice ale războiului împotriva Spaniei fusese revolta provocată de impozite; dar costurile au trebuit pînă în cele din urmă să fie acoperite. „În felul acesta, se poate spune că nu este imposibil ca libertatea olandezilor din secolul al XVI-lea să fi fost plătită cu preţul generaţiilor de mai tîrziu” (1969, p. 19).

245. Morineau (1974, p. 775). Vezi, de asemenea, Carter (1971, pp. 131-135).

246. Vezi Wilson (1954, pp. 263-264).

247. Wilson (1960b, p. 439).

248. Klein (1970, p. 34). Că aceasta era o hotărîre deliberată se poate vedea din faptul că olandezii au fost primii care au aplicat inovaţia financiară din secolul al XVIII-lea a fondurilor de investiţii, o idee care a ajuns în Anglia abia în anii 1870, cînd aceasta a atins stadiul pe care îl atinseseră Provinciile Unite în 1689 (vezi Klein, 1969, p. 12).

249. Vezi Van Dillen (1926, pp. 199-200).

250. Vezi Morineau (1972, p. 4).

251. Vezi Wilson (1954, pp. 264-265).

252. Carter (1953b, p. 323).

253. John (1955, p. 343).

254. Harsin (1970, p. 276).

255. Datorită obiecţiilor aduse de diverse grupuri de persoane propunerii lui John Law pentru crearea unei bănci publice, banca „a fost nevoită, pentru a fi autorizată, să se camufleze sub forma unei instituţii particulare” (Harsin, 1970, pp. 277-278). Despre încercarea lui Law de a înfiinţa o bancă a Franţei, vezi E.J. Hamilton (1969, pp. 140-149). Hamilton denumeşte planul original al lui Law, prezentat în 1702, „unul dintre cele mai bune planuri pentru o bancă naţională din vremea aceea pe care le-am văzut în vreo ţară” (p. 143). Că natura privată a băncii era un camuflaj ne-o indică faptul că atunci cînd, la 4 decembrie 1718, ea a devenit în sfîrşit oficial Banca regală, „toate acţiunile importante fuseseră deja cumpărate de guvern în secret” (E.J. Hamilton, 1969, p. 145).

256. Descrierea intenţiei lui Law este extrasă din Harsin (1970, p. 279). Carswell spune: „Ideea unei monede naţionale de hîrtie care să fie universal acceptată datorită faptului că era sprijinită de autoritatea statului şi controlată printr-o reţea de agenţii locale a constituit miezul planului lui Law care urmărea creşterea bogăţiei lumii. El era atît de sigur că o asemenea monedă va fi preferată metalului încît în forma

originală a proiectului a considerat necesar să stabilească o limită cotării foarte bune de care bancnota s-ar fi bucurat în raport cu aurul și argintul, prevăzând că o datorie de 100 nu va trebui să ceară mai mult de 110 în aur pentru a fi achitată" (1960, pp. 78-79).

257. Deyon și Jacquart (1978, p. 502).

258. Harsin (1970, p. 280).

259. Weber (1950, p. 288), care dă o explicație identică pentru Himera Mărilor Sudului: „Și în acest caz falimentul era inevitabil deoarece comerțul făcut de South Sea Company nu era suficient pentru a plăti dobânda la sumele avansate" (p. 289).

260. Vezi Åkerman (1957, II, partea I, pp. 254-255); Harsin (1970, p. 294); Kindelberger (1978, pp. 120-122). T.S. Ashton adaugă Danemarca, Spania și Portugalia (1959, p. 120). despre Geneva, vezi Sayous (1937). Åkerman denumesc criza din 1720 „prima criză internațională" (p. 255). Weber afirmă că cele două himere au fost „prima mare criză a speculațiilor", distingându-le de marea nebunie a lălelelor din Olanda din anii 1630 (1950, p. 286). Parker folosește aproape aceeași expresie: „prima criză financiară a timpurilor moderne" (1974a, p. 582).

261. Folosirea originală a companiei South Sea în 1711 pentru rambursarea obligațiilor pe termen scurt a avut un deosebit succes. „Această acțiune inteligentă a permis Angliei să iasă cu creditul practic intact din Pacea de la Utrecht din 1713, chiar dacă datoria sa publică era enormă" (Parker, 1974a, p. 581). Flinn (1960) este mai sceptic în ceea ce privește succesul. Însă B.W. Hill susține că a fost un act hotărâtor *din punct de vedere politic*, chiar mai important decât din punct de vedere economic: „Un parlament conservator fusese convins să ia asupra sa menținerea datoriei naționale iar cercurile liberale de afaceri din Londra să-și reia rolul de creditor al națiunii. Atât politic cât și financiar acestea erau evoluții importante pentru viitor; politic, pentru că ele înlăturau teama că creditul public se putea fărâmița ca rezultat al schimbării guvernului [în 1710 whigii au cedat puterea partidului tory], financiar pentru că forma de organizare creată de deținătorii de capital de la Revoluție [Banca Angliei] a fost recunoscută și chiar protejată de un guvern care reprezenta pe cei mai aspri critici ai financiarilor londonezi, *gentry* proprietari de pământ" (1971, p. 411).

262. Vezi Parker (1974a, p. 583).

263. E.J. Hamilton (1969, p. 147).

264. Parker (1974a, p. 586).

265. Pentru Anglia, vezi Vilar (1974, p. 285); pentru Franța, vezi Lüthy (1961, p. 31) și Bouvier (1970, p. 307).

266. Lüthy (1959, p. 414).

267. Harsin (1970, p. 279). Opinia lui Plumb asupra acțiunii guvernului este chiar mai fermă. Walpole, spune el, „a salvat curtea" (1950, p. 59) - și de aceea, doi ani mai târziu, a devenit prim-ministru.

268. Vezi Poisson (1974, p. 266).

269. J. Imbert vorbește despre binefăcătorul „îmbold dat economiei franceze între 1718 și 1721" (1965, p. 354). E.J. Hamilton notează că

Sistemul lui Law a scos Franța din criza comercială, dar nu „pe degeaba” (1969, pp. 147-148).

270. Despre declinul Lyonului ca centru financiar după 1720, vezi Lüthy (1959, p. 55).

271. Temperley (1909a, pp. 40, 49). O dată cu puterea a venit conservatorismul. „Politica [lui Walpole] era extrem de simplă evitarea războiului, încurajarea comerțului, reducerea impozitelor, iar pentru rest, *status quo* - nici o inovație. Așa cum spunea el pe bună dreptate, «nu sînt un sfînt, nici spartan, nici reformator»” (Plumb, 1966, pp. 78-79).

272. Plumb (1967, p. 13). Eficiența este mai importantă decît cifrele dar este util să remarcăm că cifrele nu au fost neglijate în Anglia. „Numărul oamenilor angajați de guvern a crescut mai repede între 1689 și 1715 decît în orice perioadă anterioară din istoria Angliei” (Plumb, 1967, p. 112) - pînă în secolul al XIX-lea. Vezi, de asemenea, Aylmer: „În ceea ce privește simpla creștere a numărului de angajați ai guvernului, perioadele cruciale par să fi fost anii 1642-1652 și 1689-1697 (posibil și anii 1702-1713)” (1974, p. 24). Analizați deosebiriile dintre descrierea lui Plumb și afirmația lui Berger privitoare la presupusa creștere a eficienței administrative a Franței după 1689: „După ce am studiat foametea din 1693 [și-cum s-a ocupat de aceasta guvernul francez] nu ne-a rămas nici o impresie în ceea ce privește aceea mare ofensivă administrativă care se presupune că a fost determinată de obligațiile de război” (1978, p. 120).

273. P. Anderson (1974a, p. 232).

274. Despre Anglia și bogăția produsă de agricultură, vezi Habakkuk: „Nu există nîci o îndoială rațională că situația era mai favorabilă veniturilor provenite din agricultură în acest secol după 1715 decît cele dintre 1640 și 1715” (1967b, p. 9). Vezi, de asemenea, Plumb: „Proprietarul de pămînt se integra din ce în ce mai mult în noua structură economică a societății; comerțul, speculațiile [și] afacerile riscante au încetat în sfîrșit să le mai fie străine” (1967, p. 8). Despre Franța și capitalul comercial, vezi McManners: „Banii constituie cheia înțelegerii societății franceze din secolul al XVIII-lea. Avînd puterea banilor în spatele ei, plutocrația s-a infiltrat în aristocrație” (1967, p. 26). Vezi, de asemenea, Grassby (1960), pentru unele din căile prin care conceptul de *dérogação* a fost eludat și din această cauză nu a putut să mențină barierele stricte dintre nobilime și negustori, pe care ar fi trebuit să le mențină.

275. G.V. Taylor numește aceasta „capitalism de curte”: „Nobili, oameni de afaceri, bancheri și speculanți de profesie au implicat guvernul în operațiuni speculative suspecte și și-au folosit influența pentru a determina decizii oficiale care au dus la creșterea sau scăderea prețurilor, ori i-au scutit pe speculanți de alte angajamente care nu aduceau avantaje” (1964, p. 488).

276. Mingay (1963, pp. 15, 26).

277. E.P. Thompson (1975, pp. 197-198).

278. Expresia aparține lui E.P. Thompson (1975, p. 294).

279. Rolul financiar al olandezilor în politica engleză s-a realizat, desigur, prin intermediul cercurilor financiare ale Londrei. Sutherland consideră sprijinul dat de acestea ca unul din cei patru factori de bază ai sistemului lui Walpole, atât direct, cât și prin societatea conexă East India Company (vezi 1952, pp. 18-23).

280. Plumb susține convingător că anul 1715 a marcat stăvilirea finală a mișcărilor populare pe care Anglia le cunoștea din 1640. „Proprietarul independent devenise în Anglia secolului al XVII-lea un animal politic. ...La mijlocul secolului al XVIII-lea, o mare parte din acel drept prin naștere se pierduse” (1969, pp. 115-116). După 1715, stabilitatea Angliei, susține Plumb, era o funcție a „trei factori importanți: guvernul unipartinic, legislatura sub un control ferm al executivului și un sentiment al identității comune nutrit de aceia care dețineau puterea economică, socială și politică” (1967, p. XVIII).

281. „Exista o tradiție a conspirației, a răscoalei, a complotului și a revoltei în rîndul clasei conducătoare care se trage încă de la normanzi. În 1685, violența în politică era un drept înăscut al englezului” (Plumb, 1976, p. 19, subl.ns.) „Stabilitatea politică, atunci cînd apare, adeseori se instaurează foarte repede, tot atât de repede cum îngheață apa” (p. XVII). Christopher Hill prezintă un tablou similar, însă consideră momentul de cotitură în 1688, mai degrabă decît în 1715: „Anglia era cunoscută în toată Europa pentru violență în politică. ...După 1688, epoca eroică a politicii engleze se încheie. Oscilațiile violente ale precedentilor 50 de ani au fost urmate de un calm relativ” (1969, pp. 119, 213).

282. „[Frațiunea partidului și Walpole] au separat politica whigilor de radicalism. ...Partidul a contopit interesele aristocrației, ale marilor finanțe și ale guvernului executiv, un proces extins de Walpole pentru a cuprinde și nucleul miciei aristocrației financiare” (Plumb, 1967, p. 187).

283. Franklin Ford observă că în timp ce în adunarea Stărilor Generale din 1614, cei din *noblesse de robe* mai figurau încă printre oamenii de rînd, „singurul lucru important în ceea ce privea acest gen de nobilime în 1715 era faptul că din punct de vedere legal nu mai exista nici o îndoială despre [existența] ei” (1953, p. 59). Într-adevăr, continuă el, „în 1715 această *noblesse de robe*, asigurată de titlurile sale nobiliare și cu drepturile politice restaurate, constituia forța cea mai mare în sînul aristocrației” (1953, p. 188).

Nici chiar aceia care continuau să mai fie în mod formal *roturiers*, adică burghezia, nu au fost afectați negativ de așa-numita reacție feudală. Elinor Barber arată că în timp ce burghezia „mijlocie” a găsit blocate drumurile spre carieră, „marea” burghezie, folosindu-și bogăția, a fost „mult mai puțin afectată” (1955, p. 143).

284. Bromley (1957, p. 135), care spune: „Descătușarea guvernului de restricțiile istorice a fost un proces lent, adeseori întrerupt și niciodată desăvîrșit” (p. 137).

285. Chaunu (1965b, pp. 26-27).

286. „Dacă examinăm cu atenție, convertirea [mareșalului-general] Turenne [în 1688] a fost mai importantă decît revocarea Edictului de la

Nantes. Fără convertirea lui Turenne, edictul de la Fontainebleau ar fi fost de neconceput. Regele nu ar fi putut să constrângă jumătate din curtenii săi dacă aceștia s-ar fi dovedit hotărâți. Un secol și jumătate mai târziu, La Fayette, La Rochefoucauld-Liancourt și alți 80 de nobili liberali au făcut mai mult decât discursurile lui Mirabeau pentru a asigura succesul burgheziei la 23 iunie 1789" (Chaunu, 1965b, p. 27).

287. Circa 200.000 de hughenoti au plecat între 1680 și 1720, mergând mai ales în Anglia, în Provinciile Unite, la Geneva și în statele germane (vezi Scoville, 1952, pp. 409-410).

288. Vezi Scoville (1960, pp. 3-5, 118). Unii din cei convertiți se prefăceau de fapt că s-au convertit, fiind un fel de „noi *marranos*” (vezi Léonard, 1948, pp. 177-178).

289. Léonard (1948, p. 178). Așa a izbucnit războiul camisarzilor, de aici tribunalul Antoine și Sinodul din deșert din Basses-Cévennes, în 1715.

290. Léonard (1948, p. 179).

291. Vezi Le Roy Ladurie (1975c, pp. 35-37).

292. Vezi Le Roy Ladurie (1975a, p. 528). Spre deosebire de secolul al XVII-lea, secolul al XVIII-lea a fost „marea epocă a învățămîntului pentru țărani” (1975a, p. 538).

293. Vezi cifrele lui Mousnier pentru compararea încasărilor taxelor vamale, taxelor de acciz, poștale și de timbru în perioada 1690-1715. În timp ce venitul Franței obținut de la Fermele-Unite a scăzut de la circa 70 milioane de *livres tournois* în 1690, la 47 milioane în 1715, venitul englez a crescut de la 20,5 milioane în 1700 la 59,5 milioane în 1713 (1951, p. 18). În cursul secolului, prăpastia s-a adîncit în mod constant. Mathias și O'Brien (1976), după o examinare atentă a poverii impozitelor luate în mod comparativ pentru întreg secolul, afirmă că „în Franța povara impozitelor era mai ușoară decât în Anglia” (p. 634); ei arată că „nu este probabil numai o coincidență” că impozitele din Anglia erau depășite numai de acelea din Provinciile Unite, singura țară „în care piața internă era chiar și mai bine organizată decât în Anglia” (p. 640).

294. Le Roy Ladurie (1975a, pp. 550, 552).

295. Le Roy Ladurie constată contrastul existent între coaliția politică a Angliei rurale și a Franței rurale în secolul al XVIII-lea: seniori și fermieri înstăriți (*gros fermiers*) în Anglia față de „blocul istoric” din Franța al țăranilor săraci și mijlocași, chiar al fermierilor înstăriți, împotriva „feudalității” (1975a, pp. 584-585).

296. „Niciodată nu a existat un contrast mai mare și nici o mai bruscă tranziție decât aceasta. ...Într-o zi francezii, aproape pînă la ultimul om, gîndeau ca Bossuet. A doua zi, ...ca Voltaire. Aceasta nu era o oscilație normală a pendulului, Era o revoluție” (Hazard, 1964, p. 7).

297. C.E. Labrousse (1970, p. 716).

BIBLIOGRAFIE

- Aalbers, J., „Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV“, in A.C. Duke & C.A. Tamse, *Britain and the Netherlands*, VI: *War and Society*, Martinus Nijhoff, Haga, 1977, pp. 79-93.
- Abel, Wilhelm, *Die Drei Epochen der deutschen Agrargeschichte*, ediția a 2-a, Schriftenreihe für Ländliche Sozialfragen XXXVII, Verlag M & H. Schaper, Hanovra, 1964.
- Abel, Wilhelm, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, a 2-a ediție revăzută, Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967.
- Abel, Wilhelm, *Massenarmut und Hungerkrisen in vorindustriellen Deutschland*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.
- Abel, Wilhelm, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècles)*, tradusă din cea de-a 2-a ediție germană, Flammarion, Paris, 1973.
- Aberg, Alf, „The Swedish Army, from Lutzen to Narva“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 265-287.
- Achilles, Walter, „Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Raume im 16. und 17. Jahrhundert“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, VII, 1, 1959, pp. 32-55.
- Adams, Geoffrey, „Myths and Misconceptions: The Philosophic View of the Huguenots in the Age of Louis XV“, *Historical Reflections*, I, 1, iunie 1974, pp. 59-79.
- Ägren, Kurt, „Breadwinners and Dependents: An Economic Crisis in the Swedish Aristocracy during the 1600's?“, in K. Ägren et al., *Aristocrats, Farmers, Proletarians*, Studia Historica Uppsaliensia XLVII, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1973, pp. 9-27. (a)
- Ägren, Kurt, „The reduktion“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 237-264. (b)
- Ägren, Kurt, „Rise and Decline of an Aristocracy“, *Scandinavian Journal of History*, I, 1-2, 1976, pp. 55-80.

- Akerman, Johan, *Structure et cycle économiques*, 2 vol., Presses Univ. de France, Paris, 1957.
- Allen, Theodore, „...They Would Have Destroyed Me: Slavery and the Origins of Racism“, *Radical America*, IX, 3, mai-iunie 1975, pp. 41-64.
- Anderson, M.S., „Russia Under Peter the Great and the Changed Relations of East and West“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 716-740.
- Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, Londra, 1974. (a)
- Anderson, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, New Left Books, Londra, 1974. (b)
- Andrews, Charles M., „Anglo-French Commercial Rivalry, 1700-1750: The Western Phase“, *American Historical Review*, Partea I: XX, 3, aprilie, 1915, pp. 539-556; Partea a II-a: XX, 4, iulie 1915, pp. 761-780.
- Andrews, Charles M., „The Acts of Trade“, in L. Holland Rose et al., ed., *Cambridge History of the British Empire*, University Press, Cambridge, 1929, I, pp. 268-299.
- Anes Alvarez, Gonzalo, & Le Flem, Jean-Paul, „Las crisis del siglo XVII; Producción agrícola, precios e ingresos en tierras de Segovia“, *Moneda y Credito* nr. 93, iunie 1965, p. 3-55.
- Appleby, Andrew B., „Agrarian Capitalism or Seigniorial Reaction? The Northwest of England, 1500-1700“, *American Historical Review*, LXXX, 3, iunie 1975, pp. 574-594.
- Ardant, Gabriel, „Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations“, in Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 164-242.
- Ariès, Philippe, „Nationalisme d'hier et nationalisme d'aujourd'hui“, *La table ronde*, nr. 147, martie 1960, pp. 46-51.
- Asher, Eugene L., *The Resistance to the Maritime Classes: The Survival of Feudalism in the France of Colbert*, Univ. of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1960.
- Ashley, M.P., *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1934.
- Ashley, W.J., „The Tory Origin of Free Trade Policy“, *Quarterly Journal of Economics*, XI, 4, iulie 1897, pp. 335-371.
- Ashton, Robert, „Cavaliers and Capitalists“, *Renaissance and Modern Studies*, V, 1961, pp. 149-175.
- Ashton, Robert, „Puritanism and Progress“, *Economic History Review*, seria a 2-a, 3, aprilie 1965, pp. 579-587.
- Ashton, Robert, „The Parliamentary Agitation for Free Trade in the Opening Years of the Reign of James I“, *Past and Present*, nr. 38, 167, pp. 40-55.

- Ashton, Robert, „Jacobean Free Trade Again“, *Past and Present*, nr. 43, 1969, pp. 151-157.
- Ashton, T.S., *Economic fluctuations in England, 1700-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1959.
- Ashton, T.S., „Introduction“ la Elizabeth Boody Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697-1808*, Clarendon Press, Oxford, 1960, pp. 1-14.
- Ashton, T.S., *An Economic History of England: The 18th Century*, Methuen, Londra, 1969, republicată cu mici corecturi.
- Aspvall, G., „The Sale of Crown Land in Sweden: The Introductory Epoch, 1701-1723“, *Economy and History*, IX, 1966, pp. 3-28.
- Åström, Sven-Erik, „The English Navigation Laws and the Baltic Trade, 1660-1700“, *Scandinavian Economic History Review*, VIII, 1, 1960, pp. 3-18.
- Åström, Sven-Erik, *From Stockholm to St. Petersburg*, Studia Historica, II, Finnish Historical Society, Helsinki, 1962.
- Åström, Sven-Erik, „From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century“, Partea I: „The Growth, Structure and Organization of the Trade“, *Commentationes Humanum Litterarum*, XXIII, 1, 1963, pp. 1-260.
- Åström, Sven-Erik, „From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century“, Partea a II-a: „The Customs Accounts as Sources for the Study of Trade“, *Commentationes Humanum Litterarum*, XXXVII, 3, 1965, 1-86.
- Åström, Sven-Erik, „The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power, 1632-1697“, în M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 58-101.
- Attman, Artur, *The Russian and Polish Markets in International Trade, 1500-1650*. Publicații ale Institutului de istoria economiei al Universității Gothenburg, nr. 26, Göteborg, 1973.
- Aubin, Hermann, „Die Anfänge der grossen schlesischen Leinweberei und-handlung“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXV, 2, 1942, pp. 105-178.
- Aylmer, Gerald E. „Office-holding, Wealth and Social Structure in England, c. 1580-c. 1720“, comunicare la Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“, Prato, 30, apr. 1974.
- Aymard, Maurice, „Commerce et production de la soie sicilienne, aux XVIe-XVIIe siècles“, *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXVII, 1965, pp. 609-640.
- Aymard, Maurice, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.
- Aymard, Maurice, „Une croissance sélective: la population sicilienne au XVIIe siècle“, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IV, 1968, 203-227.
- Aymard, Maurice, „Production, commerce et consommation des draps de laine“, *Revue Historique*, nr. 499, iulie-sept. 1971, pp. 5-12. (a)

- Aymard, Maurice, „In Sicilia: Sviluppo demografico e sue differenziazione geografiche, 1500-1800”, *Quaderni storici*, nr. 17, mai-august 1971, pp. 417-446.
- Aymard, Maurice, „Economie rurale, économie marchande”, in *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens (XVIe-XIXe siècles)*, Actes des Journées d'Etudes Bendor, 25-26 apr. 1975, Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine, Univ. Nisa, 1976, pp. 131-144.
- Baehrel, René, „Economie et histoire à propos des prix”, in *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, I, pp. 287-310.
- Baehrel, René, „Histoire statistique et prix italiens”, *Annales E.S.C.*, IX, 2, apr.-iunie 1954, pp. 213-226.
- Baehrel, René, *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle - 1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.
- Baetens, R., „The Organization and Effects of Flemish Privateering in the Seventeenth Century”, *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976, pp. 48-75.
- Bailyn, Bernard, „Communications and Trade: The Atlantic in the Seventeenth Century”, *Journal of Economic History*, XIII, 4, ianuarie 1953, 378-387.
- Bailyn, Bernard, *The New England Merchants in the Seventeenth Century*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1955.
- Bairoch, Paul, „Le rôle de l'agriculture dans la création de la sidérurgie moderne”, *Revue d'histoire économique et sociale*, XLIV, 1, 1966, pp. 5-23.
- Bairoch, Paul, „Le rôle du secteur tertiaire dans l'atténuation des fluctuations économiques”, *Revue d'économie politique*, nr. 1, 1968, pp. 31-49.
- Bairoch, Paul, „Agriculture and the Industrial Revolution, 1700-1914”, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, III: *The Industrial Revolution*, Collins, Londra, 1973, pp. 452-506.
- Baker, Dennis, „The Marketing of Corn in the First Half of the Eighteenth Century: North-East Kent”, *Agricultural History Review*, XVIII, 2, 1970, pp. 126-150.
- Baker, Norman, „Changing Attitudes towards Government in Eighteenth-Century Britain”, in A. Whiteman, J.S. Bromley, & P.G.M. Dickson, ed., *Statesmen, Scholars and Merchants*, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 202-219.
- Bakewell, P.J., *Silver Mining and Society in Colonial Mexico: Zacatecas, 1546-1700*, University Press, Cambridge, 1971.
- Bakewell, P.J., „Zacatecas: An Economic and Social Outline of a Silver Mining District, 1547-1700”, in Ida Altman & James Lockhart, ed., *Provinces of Early Mexico*, UCLA Latin American Center Publication, Los Angeles, 1976, pp. 199-229.
- Balibar, Etienne, „Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique”, in Louis Althusser & Etienne Balibar, *Lire Le Capital*, ediție nouă integral refăcută, Maspéro, Paris, 1968, II, pp. 79-226.

- Bamford, Paul Walden, „French Shipping in Northern European Trade, 1660-1789“, *Journal of Modern History*, XXVI, 3, sept. 1954, pp. 207-219.
- Bamford, Paul Walden, *Forests and French Sea Power, 1660-1789*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1956.
- Bamford, Paul Walden, „Entrepreneurship in Seventeenth- and Eighteenth- Century France“, *Explorations in Entrepreneurial History*, IX, 4, apr. 1957, pp. 204-213.
- Bangs, Carl, „Dutch Theology, Trade and War: 1590-1610“, *Church History*, XXXIX, 4, dec. 1970, pp. 470-482.
- Baranowski, B., et al., *Histoire de l'économie rurale en Pologne jusqu'à 1864*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1966.
- Barber, Elinor G., *The Bourgeoisie in 18th Century France*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1955.
- Barbour, Violet, „Marine Risks and Insurance in the Seventeenth Century“, *Journal of Economic and Business History*, I, 1929, pp. 561-596.
- Barbour, Violet, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century“, in E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, Edw. Arnold, Londra, 1954, pp. 227-253. (Initial in *Economic History Review*, II, 2, 1930).
- Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Univ. of Michigan Press, Ann Arbor, 1963.
- Bargalló, Modesto, *La minería y la metallúrgica en la América Española durante la época colonial*, Fondo de Cultura Económica, Mexico, 1955.
- Barker, Ernest, *The Development of Public Services in Western Europe, 1660-1930*, Archon Books, Hamden, Conn., 1966.
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent*, State Univ. of New York Press, Albany, 1967.
- Barker, Thomas M., „Military Entrepreneurship and Absolutism: Habsburg Models“, *Journal of European Studies*, IV, I, 1974, pp. 19-42.
- Barker, Thomas M., „Armed Service and Nobility in the Holy Roman Empire: General Aspects and Habsburg Particulars“, *Armed Forces and Society*, IV, 3, mai 1978, pp. 449-500.
- Barkhausen, Max, „Government Control and Free Enterprise in Western Germany and the Low Countries in the Eighteenth Century“, in Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 212-273. (Tradus din *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1958).
- Barnett, Correlli, *Britain and Her Army, 1509-1970*, Pelican, Londra, 1974.
- Baron, Salo W., *A Social and Religious History of the Jews*, XV, *Late Middle Ages and Era of European Expansion (1200-1650)*:

- Resettlement and Exploration*, Columbia Univ. Press, New York, 1973.
- Barraclough, Geoffrey, *The Origins of Modern Germany*, Basil Blackwell, Oxford, 1962.
- Barral, Pierre, „Note historique sur l'emploi du terme «paysan»“, *Etudes rurales* nr. 21, apr.-iunie 1966, pp. 72-80.
- Barrett, Elinore M., „Encomiendas, Mercedes and Haciendas in the Tierra Caliente of Michoacán“, *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, X, 1973, pp. 71-111.
- Barrett, Ward, „Caribbean Sugar Production Standards in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, in J. Parker, ed., *Merchants and Scholars. Essays in the History of Exploration and Trade*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1965, pp. 145-170.
- Barrow, Thomas C., *Trade and Empire: The British Customs Service in Colonial America, 1660-1775*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1967.
- Bassett, D.K., „Early English Trade and Settlement in Asia, 1602-1690“, in J.S. Bromley și E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 83-109.
- Batie, Robert Carlyle, „Why Sugar? Economic Cycle and the Changing of Staples in the English and French Antilles, 1624- 54“, *Journal of Caribbean History*, VIII, 1, nov. 1976, pp. 3-41.
- Baynes, John, *The Jacobite Rising of 1715*, Cassell, Londra, 1970.
- Bazant, Jan, „Feudalismo y capitalismo en la historia económica de México“, *Trimestre económico*, XVII, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 84-98.
- Bazant, Jan, „Evolution of the Textile Industry of Puebla: 1544-1845“, *Comparative Studies in Society and History*, VII, 1, oct. 1964, pp. 56-69.
- Beaujon, A., *History of the Dutch Sea Fisheries: Their Progress, Decline and Revival*, William Clowes & Sons, Londra, 1884.
- Beer, George Louis, *The Old Colonial System 1660-1754*, Partea I: *The Establishment of the System, 1660-1668*, 2 vol., Macmillan, New York, 1912.
- Behrens, Betty, „Government and Society“, *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 549-620.
- Beiguelman, Paula, „A destruição do escravismo capitalista“, *Revista da História* XXIV, 69, 1967, pp. 149-160.
- Béranger, Jean, „Public Loans and Austrian Policy in the Second Half of the Seventeenth Century“, *Journal of European Economic History*, II, 3, iama 1973, pp. 657-669.
- Berengo, Marimo, & Diaz, Furio, „Noblesse et administration dans l'Italie de la Renaissance: la formation de la bureaucratie moderne“, comunicare la cel de-al III-lea Congres Internațional de științe istorice, Moscova, 16-23 aprilie 1970.

- Berger, Patrice, „French Administration in the Famine of 1693“, *European Studies Review*, VIII, 1, jan. 1978, pp. 101-127.
- Bergier, Jean-François, „Il XVI secolo segnò l'inizio di una nuova concezione del salari“, *Revista storica italiana*, LXXVIII, 2, 1966, pp. 431-438.
- Bernard, Léon, „French Society and Popular Uprisings under Louis XIV“, *French Historical Studies*, III, 4, toamna 1964, pp. 454-474.
- Berthe, Jean-Pierre, „Xochimancas: Les travaux et les jours dans une hacienda sucrière de Nouvelle-Espagne au XVIIe siècle“, *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, III, 1966, pp. 88-117.
- Berthold, Rudolf, „Wachstumprobleme der landwirtschaftlichen Nutzfläche in Spätfudalismus (zirka 1500 bis 1800)“, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, II-III, 1964, pp. 5-23.
- Besnier R., *Histoire des faits économiques: La fin de la croissance et les prodromes d'une révolution économique en Europe au XVIIIe siècle*, Cours de doctorat, 1960-1961, Paris: Les Cours de Droit, 1961.
- Beutin, Ludwig, „Nordwestdeutschland und die Niederlande seit dem Dreissigjährigen Krieg“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXII, 2, 1939, pp. 105-147.
- Birch, Alan, „Foreign Observers of the British Iron Industry During the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XV, 1, 1955, pag. 23-33.
- Blanchard, Marcel, „Le sel de France en Savoie (XVIIe et XVIIIe siècles)“, *Annales d'histoire économique et sociale*, IX, 47, sept. 1937, pp. 417-428.
- Blaschke, Karlheinz, „Das Bauernlegen in Sachsen“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLII, 2, 1955, pp. 97-116.
- Blitz, Rudolph C., „Mercantilist Policies and the Pattern of World Trade, 1500-1750“, *Journal of Economic History*, XXVII, 1, martie 1967, pp. 39-55.
- Bloch, Marc, „La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle“, *Annales d'histoire économique et sociale*, II, 7 iulie 1930, pp. 329-383; II, 8, oct. 1930, pp. 511-556.
- Bloch, Marc, *French Rural History*, University of California Press, Berkeley, 1966.
- Bluche, François, „L'origine sociale des Secrétaires d'Etat de Louis XIV (1661-1715)“, *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 8-22.
- Bodmer, Walter, „Tendenzen der Wirtschaftspolitik der eidgenössischen Orte in Zeitalter des Merkantilismus“, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, I, 4, 1951, pp. 562-598.
- Boelcke, Willi, „Zur Geschichte der Gutsherrschaft und der zweiten Leibeigenschaft in der Oberlausitz“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, IV, 6, 1956, pp. 1223-1232.
- Boëthius, B., „Swedish Iron and Steel, 1660-1955“, *Scandinavian Economic History Review*, VI, 2, 1958, pp. 144-175.

- Bog, Ingomar, *Der Reichsmerkantilismus*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1959.
- Bog, Ingomar, „Der Merkantilismus in Deutschland“, *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, CLXXIII, 2, mai 1961, pp. 125-145.
- Bog, Ingomar, „Türkenkrieg und Agrarwirtschaft“, in O. Pickl, *Die Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, I, Graz, 1971, pp. 13-26.
- Bogucka, Maria, „Merchants' Profits in Gdansk Foreign Trade in the First Half of the 17th Century“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 23, 1971, pp. 73-90.
- Bogucka, Maria, „Le marché monétaire de Gdansk et les problèmes de crédit public au cours de la première moitié du XVIIe siècle“, *Quarta settimana di studio*, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“, Prato, 20 apr. 1972.
- Bogucka, Maria, „Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 3, aug. 1973, pp. 433-447.
- Bogucka, Maria, „The Monetary Crisis of the XVIIIth Century and Its Social and Psychological Consequences in Poland“, *Journal of European Economic History*, VI, 1, primăvara 1975, pp. 137-152.
- Boissonade, P., *Le socialisme d'état: L'industrie et les classes industrielles pendant les deux premiers siècles de l'ère moderne (1453-1661)*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1927.
- Bonney Richard J., „The French Civil War, 1649-53“, *European Studies Review*, VIII, 1, ian. 1978, pp. 71-100.
- Bono, Salvatore, *I corsari barbareschi*, Ed. Rai, Torino, 1964.
- Borelli, Giorgio, *Un patriato della terraferma veneta tra XVII e XVIII secolo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1974.
- Bosher, J.F., *The Single Duty Project: A Study of the Movement for a French Customs Union in the Eighteenth Century*, Athlone Press, Londra, 1964.
- Boswell, A. Bruce, „Poland“, in A. Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 154-171.
- Boulle, Pierre H., „Slave Trade, Commercial Organization, and Industrial Growth in Eighteenth-Century Nantes“, *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LIX, 214, trimestrul I 1972, pp. 70-112.
- Boulle, Pierre H., „«Failed Transition», Lombardy and France: General Comments“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 72-74.
- Bourde, André-J., „Louis XIV et l'Angleterre“, *XVIIe siècle*, numerele 46-47, trimestrul I și al II-lea 1960, pp. 54-83.
- Bouvier, Jean, „Vers le capitalisme bancaire: l'expansion du crédit après Law“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, coord.,

Histoire économique et sociale de la France, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 301-321.

Bouwsma, William J., „The Secularization of Society in the Seventeenth Century“, comunicare prezentată la cel de-al XII-lea Congres Internațional de Științe istorice, Moscova, 16-23 aug. 1970, Nauka, Moscova, 1970.

Bowman, Francis J., „Dutch Diplomacy and the Baltic Grain Trade, 1600-1660“, *Pacific Historical Review*, V, 4, 1936, pp. 337-348.

Boxer, C.R., *Salvador de Sá and the Struggle for Brazil and Angola*, Athlone Press, Londra, 1952.

Boxer, C.R., „Vicissitudes of the Anglo-Portuguese Alliance, 1600-1700“, *Revista da faculdade de letras* (Universitatea din Lisabona), seria a 3-a, 1958, pp. 15-46.

Boxer, C.R., *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*, Witswatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1961 (Retipărită la Univ. of California Press, 1969).

Boxer, C.R., „Sedentary Workers and Seafaring Folk in the Dutch Republic“, în J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 148-168.

Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*, Knopf, New York, 1965.

Boxer, C.R., „Brazilian Gold and British Traders in the First Half of the Eighteenth Century“, *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, aug. 1969, pp. 454-472. (a)

Boxer, C.R. *The Golden Age of Brazil, 1695-1750*, Univ. of California Press, Berkeley, 1969. (b)

Boxer, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969. (c)

Boyer, Richard, „Mexico in the Seventeenth Century: Transition of Colonial Society“, *Hispanic American Historical Review*, LVII, 3, aug. 1977, pp. 455-478.

Brading, D.A. & Cross, Harry E., „Colonial Silver Mining: Mexico and Peru“, *Hispanic American Historical Review*, LII, 2, nov. 1972, pp. 545-579.

Braudel, Fernand, „L'économie française au XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, VI, 1, ian.-martie 1951, pp. 65-71.

Braudel, Fernand, „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle“, *Les Cahiers de Tunisie*, IV, nr. 14, trim. II, 1956, pp. 175-197.

Braudel, Fernand, „L'histoire des civilisations: le passé explique le présent“, în *Ecrits sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1969, pp. 255-314. (Inițial cap. V în *Encyclopédie française*, XX. „Le Monde en devenir [Histoire, évolution, prospective]“, 1959.)

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol., Harper & Row, New York, 1973.

Braudel, Fernand, „Discorso inaugurale“, în *La Lana come materia prima*, Atti della Prima Settimana di Studio (18-24 aprilie 1969).

- Florența, Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, Prato, 1974, pp. 5-8.
- Braudel, Fernand, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1977.
- Braudel, Fernand, „The Expansion of Europe and the ‘Longue Durée.’” in H.L. Wesseling, ed., *Expansion and Reaction: Essays on European Expansion and Reaction in Asia and Africa*, Leiden Univ. Press, Leiden, 1978, pp. 1-27.
- Braudel, Fernand, Jeannin, Pierre, Meuvret, Jean, & Romano, Ruggiero, „Le déclin de Venise au XVIIe siècle”, *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Atti del Convegno 27 giugno-2 luglio 1957, Istituto per la Collaborazione Culturale, Venezia-Roma, 1961, pp. 23-86.
- Braudel, Fernand & Spooner, Frank, „Prices in Europe from 1450 to 1750”, in *The Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich & C.H. Wilson *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 374-480.
- Braun, Rudolf, „Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building: Great Britain and Brandenburg-Prussia”, in Charles Tilly, ed. *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 243-327.
- Braure, Maurice, „Quelques aspects des relations commerciales entre la France et l'Angleterre au XVIIIe siècle”, *Annales du Midi*, LXV, 21, jan, 1953, pp. 67-89.
- Breen, T.H., „A Changing Labor Force and Race Relations in Virginia, 1660-1710”, *Journal of Social History*, VII, 1, toamna 1973, pp. 3-25.
- Brenner, Robert, „The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650”, *Journal of Economic History*, XXXII, 1, martie 1972, pp. 361-384.
- Brenner, Robert, „England, Eastern Europe, and France: Socio-Historical versus ‘Economic’ Interpretation: General Conclusions”, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transition to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 68-71.
- Brenner, Robert, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, nr. 70, febr. 1976, pp. 30-75.
- Briggs, Martin, S., „Building Construction”, in C. Singer et al., *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c 1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 245-268.
- Bromley, J. S. „The Channel Island Privateers in the War of the Spanish Succession”, *La Société Guernésiaise*, Report and Transactions for the Year 1949, XIV, 4, 1950, pp. 444-478.

- Bromley, J. S., „The Decline of Absolute Monarchy (1638- 1774)“, in J.M. Wallace-Hadrill & John McManners, ed., *France: Government and Society*, Methuen, Londra, 1957, pp. 134-160.
- Bromley, J. S., „The French Privateering War, 1702-1713“, in H.E. Bell & R.L. Ollard, ed. *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 203-231.
- Bromley, J. S., „Introduction“, in *New Cambridge Modern History*, VI: *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 1-36.
- Bromley, J. S. & Ryan, A. N., „Armies and Navies: (3) Navies“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J. S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 790-833.
- Brown, P. Hume, *The Legislative Union of England and Scotland*, Clarendon Press, Oxford, 1914.
- Brown, Vera Lee, „Contraband Trade as a Factor in the decline of Spain's Empire in America“, *Hispanic American Historical Review*, VIII, 2, mai 1928, pp. 178-189.
- Bruchey, Stuart, *The Roots of American Economic Growth, 1607-1861*, Harper & Row, New York, 1965.
- Bruchey, Stuart, *The Colonial Merchant. Sources and Readings*, Harcourt, Brace & World, New York, 1966.
- Bruford, W. H., „The Organisation and Rise of Prussia“, in *New Cambridge Modern History*, VII: J. O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 292-317.
- Brulez, W., „Anvers de 1585 à 1650“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LIV, 1, 1967, pp. 75-99.
- Bulferetti, Luigi, „L'oro, la terra e la società: una interpretazione del nostro Seicento“, *Archivio storico lombardo*, seria a 8-a, IV, 1953, pp. 5-66.
- Bulferetti, Luigi & Constantini, Claudio, *Industria e commercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700-1860)*, Banca Commerciale Italiana, Milano, 1966.
- Burckhardt, Jacob, *Frägments historiques*, Lib. Droz, Geneva, 1965.
- Bürgin, Alfred, „The Growth of the Swiss National Economy“, in Hugh G. T. Aitken, ed., *The State and Economic Growth*, Social Science Research Council, New York, 1959, pp. 213-236.
- Burke, Peter, *Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth-Century Elites*, Temple Smith, Londra, 1974.
- Burt, Roger, „Lead Production in England and Wales, 1700-1770“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXII, 2, aug. 1969, pp. 249-267.
- Busquet, Raoul, Bourrilly, V.-L. & Agulhon, M., *Histoire de la Provence*, Presses Univ. de France, Paris, 1972.
- Caizzi, Bruno, *Industria, commercio e banca in Lombardia nel XVIII secolo*, Banca Commerciale Italiana, Milano, 1968.

- Campbell, R. H., „Anglo-Scottish Union of 1717: the Economic Consequences“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 468-477.
- Cancilo, Orazio, „I dazi sull'esportazione dei cereali e il commercio dei grani nel Regno di Sicilia“, *Nuovi quaderni del meridione*, nr. 28, oct.-dec. 1969, pp. 1-36.
- Cardozo, Manoel, „The Brazilian Gold Rush“, *The Americas*, III, 2, oct. 1946, pp. 137-160.
- Carlsson, Sten, „The Dissolution of the Swedish Estates, 1700-1865“, *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 574-624.
- Carmagnani, Marcello, *Les mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: Le Chili (1680-1830)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1973.
- Carmona, Maurice, „Aspects du capitalisme toscan au XVIe et XVIIe siècles“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XI, 2, apr.-iunie 1964, pp. 81-108.
- Carr, Raymond, „Two Swedish Financiers: Louis de Geer and Joel Gripenstierna“, in H. E. Bell & R. L. Ollard, ed., *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 18-34.
- Carrière, Charles, „La draperie languedocienne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle (contribution à l'étude de la conjoncture levantine)“, in *Conjoncture économique, structures sociales: Hommage à Ernest Labrousse*, Mouton Paris & Haga, 1974, pp. 157-172.
- Carstairs, A. M., „Some Economic Aspects of the Union of Parliaments“, *Scottish Journal of Political Economy*, II, 1, feb. 1955, pp. 64-72.
- Carsten, F. L., „Slaves in North-Eastern Germany“, *Economic History Review*, XI, 1, 1941, pp. 61-76.
- Carsten, F. L., „The Origins of the Junkers“, *English Historical Review*, LXII, nr. 243, apr. 1947, pp. 145-178.
- Carsten, F. L., „The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism“, *English Historical Review*, LXV, nr. 255, apr. 1950, 175-202.
- Carsten, F. L., *The Origins of Prussia*, Clarendon Press, Oxford, 1954.
- Carsten, F. L., „Was There an Economic Decline in Germany Before the 30 Years War?“, *English Historical Review*, LXXI, nr. 279, apr. 1956, pp. 240-247.
- Carsten, F. L., *Princes and Parliaments in Germany, from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1959.
- Carsten, F. L., „Introduction: The Age of Louis XIV“, in *The New Cambridge Modern History*, V: F. L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 1-18.

- Carsten, F. L., „The Rise of Brandenburg“, in *The New Cambridge Modern History*, V: F. L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1969, pp. 543-558.
- Carswell, John, *The South Sea Bubble*, Stanford Univ. Press, Stanford, 1960.
- Carswell, John, *The Descent of England*, John Day, New York, 1969.
- Carter, Alice C., „The Dutch and the English Public Debt in 1777“, *Economica*, serie nouă, XX, nr. 78, mai 1953, pp. 159-161. (a).
- Carter, Alice C., „Dutch Foreign Investment, 1738-1800“, *Economica*, serie nouă, XX, nov. 1953, pp. 322-340. (b)
- Carter, Alice C., „The Huguenot Contribution to the Early Years of the Funded Debt, 1694-1714“, *Proceedings of the Huguenot Society of London*, XIX, 3, 1955, pp. 21-41.
- Carter, Alice C., „Financial Activities of the Huguenots in London and Amsterdam in the Mid-Eighteenth Century“, *Proceedings of the Huguenot Society of London*, XIX, 6, 1959, pp. 313-333.
- Carter, Alice C., „Note on A Note on Yardsticks“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, apr. 1960, pp. 440-444.
- Carter, Alice C., „The Dutch as Neutrals in the Seven Years War“, *International and Comparative Law Quarterly*, XII, 3, iulie, 1963, pp. 818-834.
- Carter, Alice C., „Britain as a European Power from her Glorious Revolution to the French Revolutionary War“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 110-137.
- Carter, Alice C., *The Dutch Republic in the Seven Years War*, Univ. of Miami Press, Coral Gables, Fla., 1971.
- Carter, Alice C., „Survey of Recent Dutch Historiography“, *Acta Historiae Neerlandica*, VI, 1973, pp. 175-200.
- Carter, Alice C., *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy, 1667-1795*, Edw. Arnold, Londra, 1975. (a)
- Carter, Alice C., *Getting, Spending and Investing in Early Modern Times*, Van Gorcum & Comp B.V., Assen, Olanda, 1975. (b)
- Castillo, Alvaro, „Dans la monarchie espagnole du XVIIe siècle: Les banquiers portugais et le circuit d'Amsterdam“, *Annales E.S.C.*, XIX, 2, mart.-apr. 1964, pp. 311-316.
- Castillo, Alvaro, „La coyuntura de la economía valenciana en los siglos XVI y XVII“, *Anuario de historia económica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 239-288.
- Cavignac, Jean, „Carrières et carriers du Bourgeois au XVIIIe siècle“, in *Carrières, mines et métallurgie de 1610 à nos jours*, Actes du 98e Congrès National des Sociétés Savantes, Saint-Etienne, 1973, Section d'histoire moderne et contemporaine, I, Bibliothèque Nationale, Paris, 1975, pp. 205-226.
- Cernovodeanu, Paul, „The General Condition of English Trade in the Second Half of the 17th Century and at the Beginning of the 18th Century“, *Revue des études du sud-est européen*, V, 3-4, 1967, pp. 447-460.

- Cernovodeanu, Paul, *England's Trade Policy in the Levant, 1660-1714*, Bibliotheca Historica Romaniae, Secția de studii de istorie a economiei, 41 (2), Editura Academiei, București, 1972.
- Céspedes del Castillo, Guillermo, *Lima y Buenos Aires. Repercusiones económicas y políticas de la creación del Virreinato de La Plata*, Publicaciones de la Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, XXIV, Sevilla, 1947.
- Chambers, J. D., „The Vale of Trent, 1670-1800”, *Economic History Review Supplements*, nr. 3, University Press, Cambridge, 1957.
- Chambers, J. D., „Industrialization as a Factor in Economic Growth in England, 1700-1900”, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, aug. 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 205-215.
- Chambers, J. D., „The Rural Domestic Industries during the Period of Transition to the Factory System, with Special Reference to the Midland Counties of England”, *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1968, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 429-455.
- Chandler, David G., „Armies and Navies, I: The Act of War on Land”, in *New Cambridge Modern History*, IV: J. S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 741-762.
- Chaudhuri, K. N., „The East India Company and the Export of Treasure in the Early Seventeenth Century”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 1, aug. 1963, pp. 23-38.
- Chaudhuri, K. N., „Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade, 1660-1720”, *Economic History Review*, XXI, 3, dec. 1968, pp. 480-502.
- Chaunu, Huguette & Pierre, „Autour de 1640: politiques et économies atlantiques”, *Annales E.S.C.*, IX, 1, ian.- mart. 1954, pp. 44-54.
- Chaunu, Pierre, *Séville et l'Atlantique*, VIII (2bis): *La Conjoncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
- Chaunu, Pierre, „Les échanges entre l'Amerique espagnole et les anciens mondes aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles”, *Information historique*, nr. 5, nov.-dec. 1960, pp. 207-216. (a)
- Chaunu, Pierre, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960. (b)
- Chaunu, Pierre, „Brésil et l'Atlantique au XVIIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XVII, 6, nov.-dec. 1961, pp. 1176-1207.
- Chaunu, Pierre, „Jansénisme et frontière de catholicité (XVIIe et XVIIIe siècles): A propos du Jansénisme lorrain”, *Revue historique*, anul 86, CCXXVII, 1, fasc. 461, trim. I 1962, pp. 115-138. (a)
- Chaunu, Pierre, „Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè, Milano, 1962, pp. 219-255. (b)

- Chaunu, Pierre, „Manille et Macao, face à la conjoncture des XVIe et XVIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-juin 1962, pp. 555-580. (c)
- Chaunu, Pierre, „Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole (1515-1523)“, *Revue historique*, anul 87, CCXXIX, 1, fasc. 465, trim. I 1963, pp. 59-102. (a)
- Chaunu, Pierre, „Le XVIIe siècle. Problèmes de conjoncture globale et conjonctures rurales françaises“, in *Mélanges d'histoire économique et sociale en hommage au professeur Antony Babel à l'occasion de son soixante-quinzième anniversaire*, La Tribune, Geneva, 1963, 1, pp. 337-355. (b)
- Chaunu, Pierre, „Notes sur l'Espagne de Philippe V (1700-1746)“, *Revue d'histoire économique et sociale*, XLI, 4, 1963, pp. 448-470. (c)
- Chaunu, Pierre, „Les «Cristaos Novos» et l'effondrement de l'empire portugais dans l'Océan Indien au début du XVIIe siècle“, *Revue des études juives*, seria a 4-a, II (CXXII), fasc. 1-2, jan.-juin 1963, pp. 188-190. (d)
- Chaunu, Pierre, *L'Amérique et les Amériques*, Lib. Armand Collin, Paris, 1964. (a)
- Chaunu, Pierre, „La population de l'Amérique indienne“, *Revue historique*, CCXXXII, 1, juil.-sept. 1964, pp. 111-118. (b)
- Chaunu, Pierre, „Les crises au XVIIe siècle de l'Europe reformée“, *Revue historique*, CCXXXIII, 1, jan.-mars 1965, pp. 23-60. (a)
- Chaunu, Pierre, „Une histoire religieuse sérielle: A propos du diocèse de La Rochelle (1648-1724) et sur quelques exemples normands“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XII, 1965, pp. 5-34. (b)
- Chaunu, Pierre, *La civilisation de l'Europe classique*, Arthaud, Paris, 1966. (a)
- Chaunu, Pierre, „Le rythme trentenaire de l'expansion européenne“, *Annales E.S.C.* XXI, 4, juil.-aug. 1966, pp. 886-893. (b)
- Chaunu, Pierre, „Reflexions sur le tournant des années 1630-1650“, *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 249-268. (a)
- Chaunu, Pierre, „A partir du Languedoc, De la peste noire à Malthus. Cinq siècles d'histoire sérielle“, *Revue historique*, CCXXXVII, 2, fasc. 482, apr.-juin 1967, pp. 359-380. (b)
- Cieckland, S. G., „Finance for the West Indies, 1780-1815“, *Economic History Review*, seria a 2-a, X, 3, 1958, pp. 461-469.
- Cherepnin, L. V., „Russian Seventeenth-Century Baltic Trade in Soviet Historiography“, *Slavonic and East European Review*, XLIII, nr. 100, dec. 1964, pp. 1-22.
- Cherry, George L., „The Development of the English Free-Trade Movement in Parliament, 1689-1702“, *Journal of Modern History*, XXV, 2, juin 1953, pp. 103-119.
- Chevalier, François, „Pour l'histoire du travail en Nouvelle Espagne: Une oeuvre fondamentale“, *Annales E.S.C.*, III, 4, oct.-dec. 1948, pp. 484-487. (c)

- Chevalier, François, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
- Christelow, Allen, „French Interest in the Spanish Empire during the Ministry of the Duc de Choiseul, 1759-1771”, *Hispanic American Historical Review*, XXI, 4, nov. 1941, pp. 515-537.
- Christelow, Allen, „Contraband Trade between Jamaica and the Spanish Main, and the Free Port Act of 1766”, *Hispanic American Historical Review*, XXII, 2, mai 1942, pp. 309-343.
- Christelow, Allen, „Economic Background of the Anglo-Spanish War of 1762”, *Journal of Modern History*, XVIII, 1, mart. 1946, pp. 22-36.
- Cipolla, Carlo M., „Aspetti e problemi nell'economia milanese e lombarda nei secoli XVI e XVII”, în *Storia di Milano*, XI. *Il declino spagnolo (1630-1706)*, prima ediție Fond. Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milano, 1958, pp. 377-399.
- Cipolla, Carlo M., *The Economic History of World Population*, ediție revăzută, Penguin Books, Baltimore, 1964.
- Cipolla, Carlo M., *Guns, Sails and Empire*, Pantheon, New York, 1966.
- Cipolla, Carlo M., „Introduction” la *The Fontana Economic History of Europe*, IV: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 7-13.
- Clapham, (Sir) John, „The Growth of an Agrarian Proletariat, 1688-1832: A Statistical Note”, *The Cambridge Historical Journal*, I, 1, 1923, pp. 92-95.
- Clapham, (Sir) John, *The Bank of England, I: 1694-1797*, University Press, Cambridge, 1944.
- Clark, G.N., *The Dutch Alliance and the War Against French Trade, 1688-1697*, Univ. of Manchester Historical Series nr.42, University Press, Manchester, Anglia, 1923.
- Clark, G.N., „War, Trade and Trade War, 1701-13”, *Economic History Review*, I, 2, ian. 1928, pp. 262-280.
- Clark, G.N., „Early Capitalism and Invention”, *Economic History Review*, VI, 2, apr. 1936, pp. 143-156.
- Clark, G.N., *The Seventeenth Century*, ediția a 2-a, Clarendon Press, Oxford, 1960.
- Clark, G.N., „The Nine Years War, 1688-1697”, în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 223-253.
- Coats, A.W., „Changing Attitudes to Labour in the Mid-Eighteenth Century”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 1, aug. 1958, pp. 35-51.
- Cohen, Jacob, „The Element of Lottery in British Government Bonds, 1684-1919”, *Economica*, serie nouă, XX, nr.79, aug. 1953, pp. 237-246.

- Coleman, D.C., „Labour in the Economy of the Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, apr. 1956, pp. 280-295.
- Coleman, D.C., „Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism“, *Scandinavian Economic History Review*, V, 1, 1957, pp. 3-25.
- Coleman, D.C., „Technology and Economic History, 1500-1750“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 3, 1959, pp. 506-514.
- Coleman, D.C., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969.
- Coleman, D.C., *The Economy of England, 1450-1750*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1977.
- Cook, Sherburne F. & Borah, Woodrow, *Essays in Population History, I: Mexico and the Caribbean*, Univ. of California Press, Berkeley, 1971.
- Cooper, J.P., „Sea Power“, *The New Cambridge Modern History*, IV, J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 226-238.
- Coornaert, E.L.J., „European Economic Institutions and the New World: the Chartered Companies“, in B.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe, IV: The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 220-274.
- Corvisier, André, „Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale“, *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 23-53.
- Cottrell, Fred, *Energy and Society*, McGraw-Hill, New York, 1955.
- Craeybeckx, Jan, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges“, *Studi in onore di Amintore Fanfani, IV: Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 411-468.
- Craig, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*, Clarendon Press, Oxford, 1955.
- Craven, Wesley Frank, *The Colonies in Transition, 1660-1713*, Harper & Row, New York, 1968.
- Croft, Pauline, „Free Trade and the House of Commons, 1605-1606“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVIII, 1, feb. 1975, p. 17-27.
- Croot, Patricia & Parker, David, „Agrarian Class Structure and Economic Development“, *Past and Present*, nr.78, feb. 1968, pp. 37-47.
- Crosby, Alfred W., „Conquistador y Pestilencia: The First New World Pandemic and the Fall of the Great Indian Empires“, *Hispanic American Historical Review*, XLVII, 3, aug. 1967, pp. 321-337.
- Crouzet, François, „Angleterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques“, *Annales E.S.C.*, XXI, 2, mart.-apr. 1966, pp. 254-291.
- Crouzet, François, „The Economic History of Modern Europe“, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 135-152.
- Crouzet, François, „England and France in the Eighteenth Century“, in Marc Ferro, ed., *Social Historians in Contemporary France*,

- Harper & Row, New York, 1972, pp. 59-86. (Tradus din *Annales E.S.C.*, 1966.)
- Cullen, L.M., „Problems in the Interpretation and Revision of Eighteenth-Century Irish Economic History“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, XVII, 1967, pp. 1-22.
- Cullen, L.M., *Anglo Irish Trade, 1660-1800*, Manchester Univ. Press, Manchester, Anglia, 1968.
- Cullen, L.M., „Merchant Communities Overseas, the Navigation Acts and Irish and Scottish Responses“, in L.M. Cullen & T.C. Smout, ed., *Comparative Aspects of Scottish and Irish Economic and Social History, 1600-1900*, John Donald Publ., Edinburgh, 1977, pp. 165-176.
- Cunningham, W., *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, 2 vol., University Press, Cambridge, 1892.
- Cunningham, W., *Alien Immigrants to England*, Swan Sonnenschein, Londra, 1897.
- Curtin, Philip D., „Epidemology and the Slave Trade“, *Political Science Quarterly*, LXXXIII, 2, iunie 1968; pp. 190-216.
- Curtin, Philip D., *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1969.
- Curtin, Philip D., „The Atlantic Slave Trade, 1600-1800“, in J.F.A. Ajayi & M. Crowder, ed., *History of West Africa*, Longmans, Londra, 1971, I, pp. 240-268.
- Dahlgren, Stellan, „Estates and Classes“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 102-131. (a)
- Dahlgren, Stellan, „Charles X and the Constitution“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 174-202. (b)
- Dales, J.H., „The Discoveries and Mercantilism: An Essay in History and Theory“, *Canadian Journal of Economic and Political Science*, XXI, 2, mai 1955, pp. 141-153.
- Darby, H.C., „The Age of the Improver: 1600-1800“, in H.C. Darby, ed., *A New Historical Geography of England*, University Press, Cambridge, 1973, pp. 302-388.
- Darby, H.C. & Fullard, Harold, ed., *Atlas*, Vol. XIV din *New Cambridge Modern History*, University Press, Cambridge, 1970.
- Da Silva, José-Gentil, „Au XVIIe siècle: la stratégie du capital florentin“, *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-iunie 1964, pp. 480-491. (a)
- Da Silva, José-Gentil, „Degradazione economica e ristagno secolare. Linee di sviluppo dell'economia spagnola dopo il secolo XVI“, *Studi storici*, V, 2, 1964, pp. 241-261. (b)
- Da Silva, José-Gentil, *En Espagne: développement économique, subsistance, déclin*, Mouton, Paris & Haga, 1965.
- Da Silva, José-Gentil, „Les sociétés commerciales, la fructification du capital et la dynamique sociale, XVI-XVIIIe siècles“, *Anuario de historia economica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 117-190.

- Davies, C.S.L., „Peasant Revolt in France and England: A Comparison“, *Agricultural History Review*, XXI, 2, 1973, pp. 122-134.
- Davies, K.G., „Joint-Stock Investment in the Later Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 3, 1952, pp. 283-301. (a)
- Davies, K.G., „The Origin of the Commission System in the West India Trade“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, II, 1952, pp. 89-107. (b)
- Davies, K.G., *The Royal African Company*, Longmans, Green & Co., Londra, 1957.
- Davies, K.G., „Empire and Capital“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 1, aug. 1960, pp. 105-110.
- Davies, K.G., *The North Atlantic World in the Seventeenth Century*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1974.
- Davis, Ralph, „English Foreign Trade, 1660-1700“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 2 dec. 1954, pp. 150-166.
- Davis, Ralph, „Merchant Shipping in the Economy of the Late Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, IX, 1, aug. 1956, pp. 59-73.
- Davis, Ralph, „Earnings of Capital in the English Shipping Industry, 1670-1730“, *Journal of Economic History*, XVII, 3, 1957, pp. 409-425.
- Davis, Ralph, „England and the Mediterranean, 1570-1670“, in J.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 117-137.
- Davis, Ralph, „English Foreign Trade, 1700-1774“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XV, 2, dec. 1962, pp. 285-303.
- Davis, Ralph, „The Rise of Protection in England. 1669-1786“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 2, aug. 1966, pp. 306-317.
- Davis, Ralph, recenzie la Pierre Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Presses Univ. de France, Paris, 1969, in *Economic History Review*, XXIII, 2, aug. 1970, pp. 387-388.
- Davis, Ralph, *English Overseas Trade, 1500-1700*, *Studies in Economic History*, Macmillan, Londra, 1973. (a)
- Davis, Ralph, *The Rise of the Atlantic Economies*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1973. (b)
- Davis, Ralph, *English Merchant Shipping and Anglo-Dutch Rivalry in the Seventeenth Century*, H.M.S.O., National Maritime Museum, Londra, 1975.
- Deane, Phyllis, „The Output of the British Woollen Industry in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XVII, 2, 1957, pp. 207-223.
- Deane, Phyllis & Cole, W.A., *British Economic Growth, 1688-1959*, University Press, Cambridge, 1962.

- De Beer, E.S., „The English Revolution“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 193-222.
- Debien, Gabriel, *Le peuplement des Antilles françaises au XVIIe siècle: Les engagés partis de la Rochelle (1683-1715). Notes d'histoire coloniale*, II, Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, Cairo, 1942.
- De Castro, Antonio Barros, „The Hands and Feet of the Planter: The Dynamics of Colonial Slavery“, manuscrit nrepublicat, c. 1976.
- Dechêne, Louise, *Habitants et marchands de Montréal au XVIIe siècle*, Plon, Paris, 1974.
- Dehio, Ludwig, *The Precarious Balance*, Vintage, New York, 1962.
- Delille, Gerard, recenzie la M. Morineau, *Les faux semblants d'un démarrage économique* in *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 809-812.
- Delumau, Jean, „Le commerce extérieur français au XVIIe siècle“, XVIIe siècle, nr. 70-71, 1966, pp. 81-105.
- De Maddalena, Aldo, „Rural Europe, 1500-1750“, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 273-353. (a)
- De Maddalena, Aldo, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860*, Banco Commerciale Italiano, Milano, 1974. (b)
- Dent, Julian, „An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the Financial Administration of the French Monarchy (1653-61)“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 2, aug. 1967, pp. 241-256.
- Deprez, P., „The Demographic Development of Flanders in the Eighteenth Century“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 608- 630.
- Dermigny, Louis, „Saint-Domingue aux XVIIe et XVIIIe siècles“, *Revue historique*, nr. 204, oct.-dec. 1950, pp. 234-239.
- Dermigny, Louis, „Circuits de l'argent et milieux d'affaires au XVIIIe siècle“, *Revue historique*, anul 78, nr. 212, oct.-dec. 1954, pp. 239-277.
- Dermigny, Louis, „Le fonctionnement des Compagnies des Indes, I: L'organisation et le rôle des Compagnies“, in M. Mollat, red., *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 443-451. (a)
- Dermigny, Louis, „Le fonctionnement des Compagnies des Indes, II. East India Company et Compagnie des Indes“, in M. Mollat, red., *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 453-466. (b)
- Dermigny Louis, „Gênes et le capitalisme financier“, *Revue d'histoire économique et social*, LII, 4, 1974, pp. 547-567.
- De Roover, Raymond, *L'évolution de la lettre de change, XIVe-XVIIIe siècles*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953.

- De Roover, Raymond, „What is Dry Exchange? A Contribution to the Study of English Mercantilism“, in Julius Kirshner, ed., *Business, Banking and Economic Thought in Late and Early Modern Europe: Selected Studies of Raymond de Roover*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1974, pp. 183-199. (a) (Initial in *Journal of Political Economics*, LII, 3, 1944, pp. 250-266).
- De Roover, Raymond, „New Interpretations in the History of Banking“, *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1974, pp. 200-238. (b) (Initial in *Journal of World History*, II, 1954, pp. 38-76.)
- Deschamps, Hubert, *Pirates et flibustiers*, „Que sais-je?“, nr. 554, Presses Univ. de France, Paris, 1973.
- Desdevises du Désert, G., „Les institutions de l'Espagne“, *Revue hispanique*, LXX, 1927, pp. 1-556.
- Dessert, Daniel & Journet, Jean-Louis, „Le lobby Colbert: Un royaume, ou une affaire de famille?“, *Annales E.S.C.*, XXX, 6, nov.-dec. 1975, pp. 1303-1336.
- Devine, T.M., „Colonial Commerce and the Scottish Economy, c. 1730-1815“, in L.M. Cullen & T.C. Smout, ed., *Comparative Aspects of Scottish and Irish Economic and Social History, 1600-1900*, John Donald Publ. Edinburgh, 1977, pp. 177-190.
- De Vries, Jan, „On the Modernity of the Dutch Republic“, *Journal of Economic History*, XXXIII, 1, mart. 1973, pp. 191-202.
- De Vries, Jan, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1974.
- De Vries, Jan, „Holland: Commentary“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 55-57.
- De Vries, Jan, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, University Press, Cambridge, 1976.
- De Vries, Jan, „Barges and Capitalism: Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 21, 1978, pp. 33-398.
- De Vries, Philip, „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, V, 1, jan.-mart. 1950, pp. 42-47.
- Deyon, Pierre, „Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats“, *Annales E.S.C.*, XVIII, 5 sept.-oct. 1963, pp. 939-955.
- Deyon, Pierre, „A propos des rapports entre la noblesse française et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIIe siècle“, *Revue historique*, CCXXI, 2, fasc. 470, apr.-juin 1964, pp. 341-356.
- Deyon, Pierre, „La production manufacturière en France au XVIIe siècle et ses problèmes“, *XVIIe siècle*, numerele 70-71, 1966, pp. 47-63.

- Deyon, Pierre, *Amiens, capitale provinciale*, Mouton, Paris & Haga, 1967.
- Deyon, Pierre, *Le mercantilisme*, Questions d'histoire, 11, Flammarion, Paris, 1969.
- Deyon, Pierre, „La concurrence internationale des manufactures lainières aux XVIe et XVIIe siècles”, *Annales E.S.C.*, XXVII, 1, jan.-feb. 1972, pp. 20-32.
- Deyon, Pierre, „Théorie et pratique de mercantilisme”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 197-218. (a)
- Deyon, Pierre, „Compétitions commerciales et coloniales”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 219-247. (b)
- Deyon, Pierre, „Le rôle animateur des marchands”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la Croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 263-289. (c)
- Deyon, Pierre, „La production manufacturière”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 263-289. (d)
- Deyon, Pierre, „Les sociétés urbaines”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 291-316. (e)
- Deyon, Pierre & Jacquart, Jean, „L'Europe: gagnants et perdants”, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 497-519.
- De Zeeuw, J.W., „Peat and the Dutch Golden Age: The Historical Meaning of Energy Attainability”, *A.A.G., Bijdragen*, nr. 21, 1978, pp. 3-31.
- Dickens, A.G., „Preface”, *The Anglo-Dutch Contribution to the Civilization of Early Modern Society*, publicată pentru The British Academy de Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1976, pp. 8-10.
- Dickerson, Oliver M., *The Navigation Acts and the American Revolution*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1951.
- Dickson, P.G.M., *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756*, Macmillan, Londra, 1967.
- Dickson, P.G.M., „English Commercial Negotiations with Austria, 1737-1752”, in A. Whiteman, J.S. Bromley & P.G.M. Dickson, ed., *Statesmen, Scholars and Merchants*, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 81-112.

- Disney, A.R., „The First Portuguese India Company, 1628-33“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXX, 2, mai 1977, pp. 242-258.
- Dobb, Maurice H., „The English Revolution II“, *Labour Monthly*, XXIII, 2, feb. 1941, pp. 92-93.
- Dobb, Maurice H., *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946.
- Dobb, Maurice H., „A Reply“, in Rodney Hilton, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, Londra, 1976, pp. 57-67. (Inițial în *Science and Society*, primăvara 1958.)
- Dobyns, Henry F., „An Outline of Andean Epidemic History to 1720“, *Bulletin of the History of Medicine*, XXXVII, 6, nov.-dec. 1963, pp. 493-515.
- Dominguez Ortiz, Antonio, *La sociedad española en el siglo XVII*, Monografías historico-sociales, I, Instituto Balmes de Sociología, Depto. de Historia Social, Madrid, 1955.
- Dominguez Ortiz, Antonio, *The Golden Age of Spain, 1516-1659*, Basic Books, New York, 1971.
- Donnan, Elizabeth, „The Early Days of the South Sea Company, 1711-1718“, *Journal of Economic and Business History*, II, 3, mai 1930, pp. 419-450.
- Dorn, Walter L., „The Prussian Bureaucracy in the Eighteenth Century“, *Political Science Quarterly*, XLVI, 3, sept. 1931, pp. 403-423; XLVII, 1, mart. 1932, 2, iunie 1932, pp. 259-273.
- Dorwart, Reinhold A., *The Administrative Reforms of Frederick William I of Prussia*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1953.
- Dorwart, Reinhold A., *The Prussian Welfare State before 1740*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Duckham, Baron F., *A History of the Scottish Coal Industry, I: 1700-1815*, David & Charles, Newton Abbot, 1970.
- Duncan, T. Bentley, *Atlantic Islands: Madeira, the Azores and the Cape Verdes in Seventeenth-Century Commerce and Navigation*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1972.
- Duncan, T. Bentley, „Nells Steensgaard and the Europe-Asia Trade of the Early Seventeenth Century“, *Journal of Modern History*, XLVII, 3, sept. 1975, pp. 512-518.
- Dunn, Richard S., *Sugar and Slaves*, Univ. of North Carolina Press, Chapel Hill, 1972.
- Dunsdorfs, Edgars, *Merchant Shipping in the Baltic During the 17th Century*, Contributions of Baltic University, nr. 40, Pinneberg, 1947.
- Dunsdorfs, Edgars, *Der grosse schwedische Kataster in Livland, 1681-1710*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 72, Wahlstrom & Widstrand, Stockholm, 1950.
- Dupâquier, J., (& Jacquart, J.), „Les rapports sociaux dans les campagnes françaises au XVIIe siècle: quelques exemples“, in D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale,

- Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 167-179.
- Dupuy, Alex, „Spanish Colonialism and the Origin of Underdevelopment in Haiti“, *Latin American Perspectives*, III, 2, primăvara 1976, pp. 5-29.
- Durand, Georges, „Vin, vigne et vigneron en Lyonnais et Beaujolais (XVIe-XVIIIe siècles)“, *Cahiers d'histoire*, XXII, 2, 1977, pp. 123-133.
- Durand, Yves, *Finance et mécénat: Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*, Lib. Hachette, Paris, 1976.
- Durie, Alastair J., „The Markets for Scottish Linen, 1730-1775“, *Scottish Historical Review*, LII, numerele 153-154, 1973, pp. 30-49.
- Dworzaczek, Włodzimierz, „La mobilité sociale de la noblesse polonaise aux XVIe et XVIIe siècles“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 36, 1977, pp. 147-161.
- Eagly, Robert V., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden“, *Journal of Economic History*, XXIX, 4, dec. 1969, pp. 739-757.
- Eagly, Robert V., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden: A Reply“, *Journal of Economic History*, XXX, 3, sept. 1970, pp. 655-656.
- Eagly, Robert V., „Introductory Essay“, la *The Swedish Bullionist Controversy: P.N. Christiennin's Lectures on the High Price of Foreign Exchange in Sweden (1761)*, Amer. Philosophical Soc., Philadelphia, Pennsylvania, 1971, pp. 1-37.
- East, W.G., „England in the Eighteenth Century“, în H.C. Darby, *Historical Geography of England before A.D. 1800*, University Press, Cambridge, 1951, pp. 465-528.
- Edel, Matthew, „The Brazilian Sugar Cycle of the Seventeenth Century and the Rise of West Indian Competition“, *Caribbean Studies*, IX, 1, apr. 1969, pp. 24-44.
- Ehrman, John, *The Navy in the War of William III, 1689-1697*, University Press, Cambridge, 1953.
- Elliott, J.H., *The Revolt of the Catalans*, University Press, Cambridge, 1963.
- Elliott, J.H., *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor Books, New York, 1966.
- Elliott, J.H., „Revolution and Continuity in Early Modern Europe“, *Past and Present*, nr. 42, feb. 1969, pp. 35-56.
- Elliott, J.H., „Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain“, *Past and Present*, nr. 74, feb. 1977, pp. 41-61.
- Emmanuel, Arghiri, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, New York, 1972.
- Emmer, Pieter C., „The History of the Dutch Slave Trade: A Bibliographical Survey“, *Journal of Economic History*, XXXII, 3, sept. 1972, pp. 728-747.

- Endelman, Todd M., *The Jews of Georgian England, 1714-1830*, Jewish Publ. Soc. of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1970.
- Endrei, Walter G., „English Kersey in Eastern Europe with Special Reference to Hungary“, *Textile History*, V, 1974, pp. 90-99.
- Enjalbert, Henry, „Le commerce de Bordeaux et la vie économique dans le Bassin Aquitaine au XVIIe siècle“, *Annales du Midi*, LXII, 9 jan. 1950, pp. 21-35.
- Ernle, Lord (Prothero, Rowland E.), *English Farming, Past and Present*, Longmans, Green & Co., Londra, 1912.
- Everitt, Alan, „The Food Market of the English Town, 1600-1760“, *Third International Conference of Economic History I*, München, 1956, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 57-71.
- Eversley, D.C.E., „Demography and Economics: A Summary Report“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, *Demography and Economy*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 15-35.
- Faber, J.A., „Cattle-Plague in the Netherlands During the Eighteenth Century“, *Mededelingen van de Landbouwschool te Wageningen*, LXII, 11, 1962, pp. 1-7.
- Faber, J.A., „The Decline of the Baltic Grain Trade in the Second Half of the Seventeenth Century“, *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 108-131.
- Faber, J.A., Diedericks, H.A., & Hart, S., „Urbanization, Industrialization, and Pollution in the Netherlands, 1500-1800“, comunicare pregătită pentru cel de-al VI-lea Congres al istoriei economiei, Copenhaga, 1974, 21 pagini reproduse la mimeograf. Publicată în olandeză în *A.A.G. Bijdragen*, nr. 18, 1973, pp. 251-271.
- Faber, J.A., Roessingh, H.K., Slicher Van Bath, B.H., Van der Woude, A.M., & Van Xanten, H.J., „Population Changes & Economic Developments in the Netherlands, A Historical Survey“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 47-114.
- Fairlie, Susan, „Dyestuffs in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 3, apr. 1965, pp. 488-510.
- Fanfani, Amintore, *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, ediția a 2-a completată cu ilustrații, Vol. III din A. Fanfani, ed., *Storia del lavoro in Italia*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1959.
- Farnell, J.E., „The Navigation Act of 1651; the First Dutch War, and the London Merchant Community“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 439-454.
- Farnie, D.A., „The Commercial Empire of the Atlantic, 1607-1783“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XV, 2, dec. 1962, pp. 205-218.
- Fayle, C. Ernest, „The Deflection of Strategy by Commerce in the Eighteenth Century“, *Journal of the Royal United Service Institution*, LXVIII, 1923, pp. 281-290.

- Febvre, Lucien, „De l'histoire-tableau: Essais de critique constructive”, *Annales d'histoire économique et sociale*, V, nr. 21, 31 mai 1933, pp. 267-281.
- Fedorowicz, Jan K., „Anglo-Polish Commercial Relations in the First Half of the Seventeenth Century”, *Journal of European Economic History*, V, 2, toamna 1976, pp. 359-378.
- Fernández de Pinedo, Emiliano, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del país vasco (1100-1850)*, Siglo XXI de España, Madrid, 1974.
- F[ield], P[eter], „England's Revolution”, recenzie la Christopher Hill, ed., *The English Revolution, 1640*, in *Labour Monthly*, XXII, 10, oct. 1940, pp. 558-559. (a)
- F[ield], P[eter], „The English Revolution, 1640: II. A Rejoinder”, *Labour Monthly*, XXII, 12, dec. 1940, pp. 653-655. (b)
- Finer, Samuel E., „State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military”, in Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 84-163.
- Fisher, Wolfram & Lundgreen, Peter, „The Recruitment and Training of Administrative and Technical Personnel”, in Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 456-561.
- Fisher, F.J., „London's Export Trade in the Early Seventeenth Century”, *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 2, 1950, pp. 151-161.
- Fisher, F.J., „Tawney's Century”, in F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra & New York, 1961, pp. 1-14.
- Fisher, Sir Godfrey, *Barbary Legend: War, Trade and Piracy in North Africa, 1475-1830*, Clarendon Press, Oxford, 1957.
- Fisher, H.E.S., „Anglo-Portuguese Trade, 1700-1770”, *Economic History Review*, seria a 2-a, 2, 1963, pp. 219-233.
- Fisher, H.E.S., *The Portugal Trade: A Study of Anglo-Portuguese Commerce, 1700-1770*, Methuen, Londra, 1971.
- Flinn, M.W., „The Growth of the English Iron Industry, 1660-1760”, *Economic History Review* XI, 1, aug. 1958, pp. 144-153.
- Flinn, M.W., „Sir Ambrose Crowley and the South Sea Scheme of 1711”, *Journal of Economic History*, XX, 1, mart. 1960, pp. 51-66.
- Flinn, M.W., „Agricultural Productivity and Economic Growth in England, 1700-1760: A Comment”, *Journal of Economic History*, XXVI, 1 mart. 1966, pp. 93-98.
- Flinn, M.W., „The Stabilisation of Mortality in Pre-industrial Western Europe”, *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 285-318.
- Florescano, Enrique, *Precios del maíz y crisis agrícolas en México (1708-1810)*, El Colegio de México, Mexico, 1969.
- Floyd, Troy S., *The Anglo-Spanish Struggle for Mosquita*, Univ. of New Mexico Press, Albuquerque, 1967.

- Forbes, R.J., „Food and Drink“, in C. Singer *et al.*, *A History of Technology. III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 1-26.
- Ford, Franklin L., *Robe and Sword: The Regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV*, Harvard Historical Studies, vol. XXIV, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1953.
- Forster, Robert, „Obstacles to Agricultural Growth in Eighteenth-Century France“, *American Historical Review*, LXXV, 6, oct. 1970, pp. 1600-1615.
- Forster, Robert & Litchfield, R. Burr, „Four Nobilities of the Old Regime (review article)“, *Comparative Studies in Society and History*, VII, 3, apr. 1965, p. 324-332.
- Fourastié, Jean & Grandamy, René, „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles“, *Third International Conference of Economic History*, I, München 1965, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 647-656.
- Francis, A.D., *The Methuens and Portugal, 1691-1708*, University Press, Cambridge, 1966.
- Francis, A.D., *The Wine Trade*, T. & A. Constable, Edinburgh, 1972.
- Frank, André Gunder, *Mexican Agriculture: Transformation of Mode of Production, 1521-1630*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1979. (a)
- Frank, André Gunder, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Monthly Review Press, New York, 1979. (b)
- Franken, M.A.M., „The General Tendencies and Structural Aspects of the Foreign Policy and Diplomacy of the Dutch Republic in the Latter Half of the 17th Century“, *Acta Historiae Neerlandica*, III, 1968, pp. 1-42.
- Frèche, Georges, *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des lumières vers 1670-1789*, ed. Cujas, Mayenne, 1974.
- Freudenberger, Herman, „Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century“, *Journal of Central European Affairs*, XIX, 4 ian. 1960, pp. 347-356. (a)
- Freudenberger, Herman, „The Woolen-Goods Industry of the Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XX, 3, sept. 1960, pp. 383-406. (b)
- Friedrichs, Christopher R., „Capitalism, Mobility and Class Formation in the Early Modern German City“, *Past and Present*, nr. 69, nov. 1975, pp. 24-49.
- Furniss, Edgar S., *The Position of the Labourer in a System of Nationalism*, Kelley & Millman, New York, 1957. (Publicată inițial la Boston, 1920).
- Furtado, Celso, *The Economic Growth of Brasil*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.
- Fussell, G.E., „Low Countries: Influence on English Farming“, *English Historical Review*, LXXIV, nr. 293, oct. 1959, pp. 611-622.

- Fussell, G.E., „Dairy Farming, 1600-1900“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, II: *Production et productivité agricoles*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 31-36.
- Gaastra, F., Rezumat al comunicării prezentate la Nederlands Historisch Genootschap, 24-25 oct. 1975, titlu tradus astfel: „The Dutch East India Company in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: the Growth of the Concern; Money for Goods; A Structural Change in Dutch-Asian Trading Relations“, în *Newsletter*, Center for the Study of European Expansion, I, 3, 1976, pp. 18-19.
- Galenson, David, „The Slave Trade to the English West Indies, 1673-1724“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXXII, 2, mai 1979, pp. 241-149.
- Galloway, J.H., „Northeast Brazil, 1700-50: The Agricultural Crisis Re-examined“, *Journal of Historical Geography*, I, 1, ian. 1975, pp. 21-38.
- Garman, Douglas, „The English Revolution, 1640: I, A Reply to P.F.“, *Labour Monthly*, XXII, 12 dec. 1940, pp. 651-653.
- Gately, Michael O., Moote, A. Lloyd & Wills, John E. Jr., „Seventeenth-Century Peasant «Furies».. Some Problems of Comparative History“, *Past and Present*, nr. 51, mai 1971, pp. 63-80.
- George, C.H., „The Making of the English Bourgeoisie, 1500-1750“, *Science and Society*, XXXV, 4, iama 1971, pp. 385-414.
- George, Dorothy, *England in Transition*, Penguin, Londra, 1953, publicată cu adăugiri.
- Georgelin, J., „Ordres et classes à Venise aux XVIIe et XVIIIe siècles“, în D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 193-197.
- Geremek, Bronislaw, recenzie la Jerzy Topolski, *O tak zwanym kryzysie gospodarczym w. w Europie (Sur la prétendue crise économique du XVIIe siècle en Europe)*, *Kwartalnik Historyczny*, LXIX, 2, 1962, pp. 364-379, în *Annales E.S.C.*, XVIII, 6 nov.-dec. 1963, pp. 1206-1207.
- Geremek, Bronislaw, „La popolazione marginale tra il medioevo e l'era moderna“, *Studi storici*, IX, 3-4, iulie-dec. 1968, pp. 623-640.
- Geyl, Pieter, *The Netherlands in the Seventeenth Century*, Partea I: 1609-1648, Ernest Benn, Londra, 1961.
- Geyl, Pieter, *The Netherlands in the Seventeenth Century*, Partea a II-a: 1648-1715, Ernest Benn, Londra, 1964.
- Gibbs, F.W., „Invention in Chemical Industries“, în C. Singer et al., *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 676-708.
- Gierowski, Józef, „Les recherches sur l'histoire de Pologne du XVIe au XVIIIe siècle au cours de 1945-1965“, în *La Pologne au XIIe*

Congrès International des Sciences Historiques à Vienne, PWN, Varşovia, 1965, pp. 229-263.

Giesey, Ralph E., „National Stability and Hereditary Transmission of Political and Economic Power“, Comunicare prezentată la cel de-al XIV-lea Congres Internațional de Științe Istorice, San Francisco, aug. 22-29, 1975, 19 p.

Gieysztorowa, Irena, „Guerre et régression en Masovie aux XVI et XVIIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XIII, 4, oct.-dec. 1958, pp. 651-668.

Gilboy, Elizabeth Waterman, „Wages in Eighteen-Century England“, *Journal of Economic and Business History*, II, 1930, pp. 603-629.

Gill, Conrad, *The Rise of the Irish Linen Industry*, Clarendon Press, Oxford, 1925.

Glamann, Kristof, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740*, Danish Science Press, Copenhagen, 1958.

Glamann, Kristof, „European Trade 1500-1750“, în C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 427-526.

Glamann, Kristof, „The Changing Patterns of Trade“, în *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.B. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977, pp. 185-289.

Glass, D.V., „Two Papers on Gregory King“, în D.V. Glass & D.B.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 159-220.

Glenday, Daniel G., „French Mercantilism and the Atlantic Colonies (With Specific Reference to New France), 1494- 1672“, teză pentru doctoratul în litere, nepublicată, McGill University, ianuarie 1975.

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Le commerce anglais et l'Amerique espagnole au XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, III, 4, oct.-dec. 1948, pp. 551-554.

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)“, *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-mart. 1950, pp. 32-36.(a)

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Le Portugal, les flottes du sucre et les flottes de l'or (1670-1770)“, *Annales E.S.C.*, V, 2, apr.-iunie 1950, pp. 184-197.(b)

Godinho, Vitorino Magalhaes, „Portugal, as frota do açúcar e as frota do ouro 1670-1770“, *Revista de história*, XV, 1953, pp. 69-88.

Godinho, Vitorino Magalhaes, „L'émigration portugaise du XVe siècle à nos jours: Histoire d'une constante structurale“, în *Conjoncture économique, structures sociales*, Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.

Gongora, Mario, „Vagabondage et société pastorale en Amérique latine (spécialement au Chili central)“, *Annales E.S.C.*, XXI, 1, ian.-feb. 1966, pp. 159-177.

- Goodwin, Albert, „The Social Structure and Economic and Political Attitudes of the French Nobility in the Eighteenth Century“, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports, I: Grands thèmes*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1975, pp. 356-368.
- Gorlitz, Walter, *Die Junker: Adel und Bauer in deutschen Osten*, Verlag von C.A. Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956.
- Goslinga, Cornelis Ch., *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680*, Univ. of Florida Press, Gainesville, Florida, 1971.
- Goubert, Pierre, „Les officiers royaux des Présidiaux, Bailliages et Elections dans la société française du XVIIe siècle“, *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I, 1959, pp. 54-75.
- Goubert, Pierre, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 2 volume, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.
- Goubert, Pierre, „Recent Theories and Research in French Population Between, 1500 and 1700“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edward Arnold, Londra, 1965, pp. 457-473.
- Goubert, Pierre, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, Pantheon, New York, 1970. (a)
- Goubert, Pierre, „La force du nombre“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, ed., *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse, et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 9-21. (b)
- Goubert, Pierre, „Le régime démographique français au temps de Louis XIV“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, ed., *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 23-54. (c)
- Goubert, Pierre, „Révolution démographique au XVIIIe siècle?“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 55-84. (d)
- Goubert, Pierre, „Les cadres de la vie rurale“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 87-118. (e)
- Goubert, Pierre, „Le paysan et la terre: seigneurie, tenure, exploitation“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 119-158. (f)

- Goubert, Pierre, „Le tragique XVIIe siècle“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 329-365. (g)
- Goubert, Pierre, „Remarques sur le vocabulaire social de l'Ancien Régime“, in D. Roche, *Ordres et classes. Colloque d'histoire sociale*, Saint Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 135-140.
- Goubert, Pierre, „Sociétés rurales françaises du XVIIIe siècle: vingt paysanneries contrastées, quelques problèmes“, in *Conjoncture économique, structures sociales*, Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.
- Gould, J. D., „The Trade Depression of the Early 1620's“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 1, aug. 1954, pp. 81-90.
- Gould, J. D., „The Date of England's Treasure by Foreign Trade“, *Journal of Economic History*, XV, 2, 1955, pp. 160-161. (a)
- Gould, J. D., „The Trade Crisis of the Early 1620's and English Economic Thought“, *Journal of Economic History*, XV, 2, 1955, pp. 121-133. (b)
- Gould, J. D., „Agricultural Fluctuations and the English Economy in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXII, 3, sept. 1962, pp. 313-333.
- Goyhenetche, Manex, *Histoire de la colonisation française au pays basque*, Ed. E.L.K.A.R., Bayonne, Franța, 1975.
- Graham, Gerald S., „The Naval Defense of British North America, 1739-1763“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 4-a, XXX, 1948, pp. 95-110.
- Graham, Gerald S., *Empire of the North Atlantic: The Maritime Struggle for North America*, ediția a 2-a, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1958.
- Grampp, W. D., „The Liberal Elements in English Mercantilism“, *Quarterly Journal of Economics*, LXVI, 4, nov. 1952, pp. 465-501.
- Granger, C.W.J. & Elliott, C. M., „A Fresh Look at Wheat Prices and Markets in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 2, aug. 1967, pp. 257-265.
- Grantham, G., in „Holland: Participant's Discussion“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 64-66.
- Grassby, R. B., „Social Status and Commercial Enterprise under Louis XIV“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 1, 1960, pp. 19-38.
- Gray, Stanley & Wyckoff, V. J., „The International Tobacco Trade in the Seventeenth Century“, *Southern Economic Journal*, VII, 1, iulie 1940, pp. 1-26.

- Grycz, Marian, „Handelsbeziehungen der Stadt Poznan bis Ende des XVII Jahrhunderts“, *Studia Historiae Economicae*, II, 1967, pp. 43-55.
- Grycz, Marian, „Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII Jahrhunderts“, in Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas. 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 105-119.
- Guerrero B., Andres, „La hacienda précapitaliste en Amérique latine“, *Etudes rurales*, nr. 62, apr.-junie 1976, pp. 5-38.
- Gulvin, G., „The Union and the Scottish Woollen Industry“, *Scottish Historical Review*, L, numerele 149-150, 1971, pp. 121-137.
- Guthrie, Chester, L., „Colonial Economy, Trade, Industry and Labour in Seventeenth Century Mexico City“, *Revista de historia de América*, nr. 7, dec. 1939, pp. 103-134.
- Habakkuk, H. John, „The English Land Market in the Eighteenth Century“, in J.S. Bromley & E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto and Windus, Londra, 1960, pp. 154-173.
- Habakkuk, H. John, „La disparition du paysan anglais“, *Annales E.S.C.*, XX, 4, iul.-aug. 1965, pp. 649-663. (a)
- Habakkuk, H. John, „The Economic History of Modern Britain“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 147-158. (b) (Inițial în *Journal of Economic History*, 1958.)
- Habakkuk, H. John, „Land-owners and the Civil War“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 1, aug. 1965, pp. 130-151. (c)
- Habakkuk, H. John, „Economic Functions of English Landowners in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, in Hugh G. J. Aitken, ed., *Explorations in Enterprise*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1965, pp. 327-340. (d) (Inițial în *Explorations in Entrepreneurial History*, 1953.)
- Habakkuk, H. John, „England“, in Albert Goodwin, *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 1-21.
- Haley, K.H.D., „The Anglo-Dutch Rapprochement of 1677“, *English Historical Review*, LXXIII, 1958, pp. 614-648.
- Haley, K.H.D., *The Dutch in the Seventeenth Century*, Thames & Hudson, Londra, 1972.
- Haley, K.H.D., „Holland: Commentary“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 58-60.
- Hall, A. Rupert, „Military Technology“, in C. Singer et al., *A History of Technology*. III, *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*. Oxford, Clarendon Press, 1957, 347-376. (a)
- Hall, A. Rupert, „The Rise of the West“, in C. Singer et al., *A History of Technology*. III, *From the Renaissance to the Industrial*

- Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 709-721. (b)
- Hall, A. Rupert, „Scientific Method and the Progress of Techniques“, in E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe, IV: The Economy of Expanding Europe, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 96-154.
- Hall, Douglas, „Slaves and Slavery in the British West Indies“, *Social and Economic Studies*, XI, 4, dec. 1962, pp. 305-318.
- Hamann, Manfred, „Archivfunde zur Geschichte der zweiten Leibeigenschaft“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 3, 1954, pp. 470-480.
- Hamilton, Earl, J., „The Mercantilism of Gerónimo de Uztaiz: A Reexamination“, in Norman E. Hines, ed., *Economics, Sociology and the Modern World*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1935, pp. 111-129.
- Hamilton, Earl, J., „Prices and Wages in Southern France under John Law's System“, *Economic History*, III, 12, feb. 1937, pp. 441-461.
- Hamilton, Earl, J., „Money and Economic Recovery in Spain under the First Bourbon, 1701-1746“, *Journal of Modern History*, XV, 3, sept. 1943, pp. 192-206.
- Hamilton, Earl, J., *War and Prices in Spain, 1651-1800*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1947.
- Hamilton, Earl, J., „The Rise of Monopoly in the Overseas Expansion and Colonial Trade of Europe before 1800“, *American Economic Review*, dare de seamă, XXXVIII, 2, mai 1948, pp. 33-53.
- Hamilton, Earl, J., „Plans for a National Bank in Spain, 1701-83“, *Journal of Political Economy*, LVII, 4, aug. 1949, pp. 315-336.
- Hamilton, Earl, J., „The History of Prices before 1750“, in *International Congress of Historical Sciences, Stockholm, 1960, Rapports, I: Methodologie, histoire des universités, histoire des prix avant 1750*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, Suedia, 1960, pp. 144-164.
- Hamilton, Earl, J., „The Political Economy of France at the Time of John Law“, *History of Political Economy*, I, 1, primăvara 1969, pp. 123-149.
- Hamilton, Earl, J., „The Role of War in Modern Inflation“, *Journal of Economic History*, XXXVII, 1, mart. 1977, pp. 13-19.
- Hamilton, Henry, *An Economic History of Scotland in the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1963.
- Hansen, Marcus Lee, *The Atlantic Migration, 1607-1860*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1945.
- Hansen, S.A., „Changes in the Wealth and the Demographic Characteristics of the Danish Aristocracy, 1470-1720“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.E.C. Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 91-122.

- Harkness, D.A.E., „The Opposition to the 8th and 9th Articles of the Commercial Treaty of Utrecht“, *Scottish Historical Review*, XXI, nr. 83, apr. 1924, pp. 219-226.
- Haring, Clarence Henry, *The Spanish Empire in America*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1947.
- Haring, Clarence Henry, *Trade and Navigation Between Spain and the Indies in the Time of the Habsburgs*, Peter Smith, Gloucester, Massachusetts, 1964 (Publicată inițial în 1918.)
- Harlow, Vincent T., *A History of Barbados, 1625-1685*, Clarendon Press, Oxford, 1926.
- Harnisch, Helmut, *Die Herrschaft Boitzenburg: Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Strukturländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert*, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1968.
- Harper, Lawrence A., „The Effect of the Navigation Acts on the Thirteen Colonies“, in Richard B. Morris, ed., *The Era of the American Revolution*, Columbia Univ. Press, New York, 1939, pp. 3-39. (a)
- Harper, Lawrence A., *The English Navigation Laws*, Columbia Univ. Press, New York, 1939. (b)
- Harper, Lawrence A., „Mercantilism and the American Revolution“, *Canadian Historical Review*, XXIII, 1, mart. 1942, pp. 1-15.
- Harris, L.E., „Land Drainage and Reclamation“, in C. Singer et al., *A History of Technology, III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1750*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 300-323.
- Harris, R.W., *England in the Eighteenth Century – 1689-1793: A Balanced Constitution and New Horizons*, Blandford Press, Londra, 1963.
- Harsin, Paul, „La finance et l'état jusqu'au système de Law“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 267-299.
- Harte, N.B., „The Rise of Protection and the English Linen Trade, 1690-1790“, in N.B. Harte & K.G. Ponting, ed., *Textile History and Economic History*, Manchester Univ. Press, Manchester, England, 1973, pp. 74-112.
- Hartwell, Richard M., „Economic Growth in England Before the Industrial Revolution: Some Methodological Issues“, *Journal of Economic History*, XXIX, 1, mart. 1969, pp. 13-31.
- Haskell, Francis, „The Market for Italian Art in the 17th Century“, *Past and Present*, nr. 15, apr. 1959, pp. 48-59.
- Hasquin, Hervé, *Une mutation: Le „Pays de Chaleroi“ aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Ed. de l'Institut de Sociologie, Bruxelles, 1971.
- Hassinger, Herbert, „Die erste Wiener orientalische Handelskompanie, 1667-1683“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXV, 1, 1942, pp. 1-53.

- Hatton, Ragnhild M., „Scandinavia and the Baltic“, in *New Cambridge Modern History*, VII: J.O. Lindsay, *The Old Regime, 1713-1763*. Cambridge: University Press, 1966, 339-364.
- Hatton, Ragnhild M., „Gratifications and Foreign Policy: Anglo-French Rivalry in Sweden During Nine Years War“, in R. Hatton & J.S. Bromley, ed., *William III and Louis XIV, Essays 1680-1720, by and for M.A. Thomson*, University of Toronto Press, Toronto, 1968, pp. 68-94 (a).
- Hatton, Ragnhild M. *Charles XII of Sweden*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1968. (b)
- Hatton, Ragnhild M., „Charles XII and the Great Northern War“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 648-680.
- Hatton, Ragnhild M., *Charles XII*, The Historical Association, Londra, 1974.
- Haudricourt, André G. & Delamarre, Mariel Jean-Brunhes, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Gallimard, Paris, 1955, ediția a 3-a.
- Hauser, H., „Reflexions sur l'histoire des banques à l'époque moderne de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle“, *Annales d'histoire économique et sociale*, anul 1, nr. 3, 15 iulie 1929, pp. 335-351.
- Havinden, M.A., „Agricultural Progress in Open-Field Oxfordshire“, in E.L. Jones, *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815*, Methuen, Londra, 1967, pp. 66-79. (Inițial în *Agricultural History Review*, 1961.)
- Hazard, Paul, *The European Mind, 1680-1715*, Penguin, Londra, 1964.
- Heaton, Herbert, „Heckscher on Mercantilism“, *Journal of Political Economy*, XLV, 3, iunie 1937, pp. 370-393.
- Heckscher, Eli F., „Un grand chapitre de l'histoire du fer: le monopole suédois“, *Annales d'histoire économique et sociale*, IV, 14, 31 mart. 1932, pp. 127-139; 15, 31 mai 1932, pp. 225-241.
- Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, 2 vol., Geo. Allen & Unwin, Londra, 1935.
- Heckscher, Eli F., „Mercantilism“, *Economic History Review*, VII, 1, nov. 1936, pp. 44-54.
- Heckscher, Eli F., „Multilateralism, Baltic Trade, and the Mercantilists“, *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 2, 1950, pp. 219-228.
- Heckscher, Eli F., *An Economic History of Sweden*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- Heitz, Gerhard, recenzie la Johannes Nichtweiss, *Das Bauernlegen in Mecklenburg*, în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 4, 1955, pp. 643-649.

- Heitz, Gerhard, „Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, V, 2, 1957, pp. 278-296.
- Helleiner, Karl F., „The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution“, in E.G. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe, IV: The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 1-95.
- Helmer, Marie, „Economie et société au XVIIe siècle: Un Gargador de Indias“, *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, IV, 1967, pp. 399-409.
- Henry, Louis, „The Population of France in the Eighteenth Century“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 434-456.
- Herlihy, David, „Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia, 1201-1430“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 2, aug. 1965, pp. 225-244.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, „Salt and Cloth in Swedish Economic History“, *Scandinavian Economic History Review*, II, 2, 1954, pp. 74-102.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, „Foreign Markets for Swedish Iron in the 18th Century“, *Scandinavian Economic Review*, VI, 1, 1958, pp. 3-52.
- Hildner, Ernest G., Jr., „The Role of the South Sea Company in the Diplomacy Leading to the War of Jenkins' Ear, 1729-1739“, *Hispanic American Historical Review*, XVIII, 3, aug. 1938, pp. 322-341.
- Hill, B.W., „The Change of Government and the 'Loss of the City', 1710-1711“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXIV, 3, aug. 1971, pp. 395-413.
- Hill, Charles E., *The Danish Sound Dues the Command of the Baltic*, Duke Univ. Press, Durham, North Carolina, 1926.
- Hill, Christopher, „The English Civil War Interpreted by Marx and Engels“, *Science and Society*, XII, 1, iarna 1948, pp. 130-156.
- Hill, Christopher, „Land in the English Revolution“, *Science and Society*, XIII, 1, iarna 1948-1949, pp. 22-49.
- Hill, Christopher, *The Century of Revolution, 1603-1714*, W.W. Norton, New York, 1961. (a)
- Hill, Cristopher, „Protestantism and the Rise of Capitalism“, in F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 15-39. (b)
- Hill, Cristopher, *1530-1780, Reformation to Industrial Revolution*, vol. 2 din *The Pelican Economic History of Britain*, Penguin, Baltimore, 1969, ediție revăzută.
- Hill, Cristopher, „Conclusion“, in *Change and Continuity in Seventeenth-Century England*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, pp. 278-284. (a)

- Hill, Cristopher, „The Many-Headed Monster“, in *Change and Continuity in Seventeenth-Century England*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, pp. 181-204. (b) (Inițial în C.H. Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation: Essays in Honor of Garrett Mattingly*, New York, 1965.)
- Hilton, R.H. „Capitalism. What's in a Name?“, *Past and Present*, nr. 1, 1952, pp. 32-43.
- Hinton, R.W.K., „The Mercantile System in the Time of Thomas Mun“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 3, apr. 1955, pp. 277-290.
- Hinton, R.W.K., *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, University Press, Cambridge, 1959.
- Hintze, Otto, „The Hohenzollern and the Nobility“, in *Historical Essays*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1975, pp. 33-63. (a) (Tradusă din *Historische Zeitschrift*, 1914.)
- Hintze, Otto, „The Commissary and His Significance in General Administrative History: A Comparative Study“, in *Historical Essays*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1975, pp. 267-301. (b) (Inițial publicată în 1919.)
- Hobsbawm, E.J., „Seventeenth Century Revolutions“, o discuție în *Past and Present*, nr. 13, apr. 1958, pp. 63-72.
- Hobsbawm, E.J., „The Seventeenth Century in the Development of Capitalism“, *Science and Society*, XXIV, 2, primăvara 1960, pp. 97-112.
- Hobsbawm, E.J., „The Crisis of the Seventeenth Century“, în Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, pp. 5-58. (Inițial în *Past and Present*, 1954.)
- Hoffenden, Philip S., „France and England in North America, 1689-1713“, în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 480-508.
- Hoffman, Alfred, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*, I: *Werden, Wachsen, Reifen von der Frühzeit bis zum Jahre 1848*, Otto Müller Verlag, Salzburg, și Verlag F. Winter'sche Buchhandlung H. Fürstelberger, Linz, 1952.
- Hoffman, Alfred, „Die Grundherrschaft als Unternehmen“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, VI, 2, 1958, pp. 123-131.
- Holderness, B.A., *Pre-industrial England: Economy and Society, 1500-1750*, J.M. Dent & Sons, Londra, 1976.
- Homer, Sidney, *A History of Interest Rates*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, New Jersey, 1963.
- Horn, David Bayne, *Great Britain and Europe in the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1967.
- Horner, John, *The Linen Trade of Europe during the Spinning Wheel Period*, McCaw, Stevenson & Orr, Belfast, 1920.
- Horsefield, J. Keith, „The Beginnings of Paper Money in England“, *Journal of European Economic History*, VI, 1, primăvara 1977, pp. 117-132.

- Hoskins, W.G., „English Agriculture in the 17th and 18th Centuries“, *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni*, IV: *Storia moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Firenze, 1955, pp. 205-226.
- Hoskins, W.G., „Harvest Fluctuation and English Economic History, 1620-1759“, *Agricultural History Review*, XVI, 1, 1968, pp. 15-31.
- Hovde, B.J., *The Scandinavian Countries, 1720-1865, I: The Rise of the Middle Classes*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1948.
- Howard, Michael, *War in European History*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1976.
- Hroch, Miroslav, „Der Dreissigjährige Krieg und die europäischen Handelsbeziehungen“, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald*, XII, 5/6, 1963, pp. 533-543.
- Hroch, Miroslav, „Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz Zwischen Ost- und Westeuropa, 1550-1650“, in Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 1-27.
- Hubert, Eugene, „Joseph II“, in *Cambridge Modern History*, A.W. Ward et al., ed., VI: *The Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1909, pp. 626-656.
- Huetz de Lemp, Christian, *Géographie du commerce de Bordeaux à la fin du règne de Louis XIV*, Mouton, Paris & Haga, 1975.
- Hufton, Olwen H., *The Poor of Eighteenth-Century France*, Clarendon Press, Oxford, 1974.
- Hughes, Edward, *North Country Life in the Eighteenth Century. The North-East, 1700-1750*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1952.
- Hutchison, E.P., *The Population Debate*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts, 1967.
- Hymers, Stephen & Resnick, Stephen, „A Model of an Agrarian Economy with Non-agricultural Activities“, *American Economic Review*, LIX, 3, sept. 1969, pp. 493-506.
- Imbert, Gaston, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, La Pensée Universitaire, Aix-en-Provence, 1959.
- Imbert, Jean, *Histoire économique (des origines à 1789)*, Collection Thémis, Presses Univ. de France, Paris, 1965.
- Imhof, Arthur E., „Der Arbeitszwang für das landwirtschaftliche Dienstvolk in den nordischen Ländern im 18. Jahrhundert“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, XXII, 1, 1974, pp. 59-74.
- Innis, H.A., „Preface“ la M.G. Lawson, *Für: A Study in English Mercantilism, 1700-1775*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1943, pp. VII-XX.
- Insh, George Pratt, *The Scottish Jacobite Movement: A Study in Economic and Social Forces*, Moray Press, Londra, 1952.
- Israel, J.I., „Mexico and the 'General Crisis' of the Seventeenth Century“, *Past and Present*, nr.63, mai 1974, pp. 33-57. (a)

- Israel, J.I., „The Portuguese in Seventeenth-Century Mexico“, *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, XI, 1974, pp. 12-32. (b)
- Israel, J.I., „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands 1618-1648“, *Past and Present*, nr. 76, aug. 1977, pp. 34-74.
- Issawi, Charles, „The Ottoman Empire in the European Economy, 1600-1914. Some Observations and Many Questions“, in Kemal H. Karpat, ed., *The Ottoman State and Its Place in World History*, E.J. Brill, Leiden, 1974, pp. 107-117.
- Jacquart, Jean, „La production agricole dans la France du XVIIe siècle“, *Numerele* 70-71, 1966, pp. 21-46.
- Jacquart, Jean, „La productivité agricole dans la France du Nord du XVIe et XVIIe siècles“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965, II. *Production et productivité agricole*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 65-74.
- Jacquart, Jean (& Dupâquier, J.), „Les rapports sociaux dans les campagnes françaises au XVIIe siècle: quelques exemples“, in D. Roche, red., *Ordres et classes*, Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24-25 mai 1967, Mouton, Paris & Haga, 1973 pp. 167-179.
- Jacquart, Jean, „French Agriculture in the Seventeenth Century“, in Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974. (Tradusă din XVIIe siècle, 1966.)
- Jacquart, Jean, „Immobilisme et catastrophes“, in Emmanuel Le Roy Ladurie, red., *L'âge classique des paysans de 1340 à 1789*, vol. II din *Histoire de la France rurale*, Seuil, Paris, 1975, pp. 185-353.
- Jacquart, Jean, „Les inerties terriennes“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 345-388. (a)
- Jacquart, Jean, „L'offensive des dominants“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 389-430. (b)
- Jacquart, Jean, „Des sociétés en crise“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580- 1740*, vol. II din Pierre Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 455-494. (c)
- Jago, Charles, „The Influence of Debt on the Relations between Crown and Aristocracy in Seventeenth-Century Castille“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 2, mai 1973, pp. 218-236.
- James, Francis Godwin, „Irish Colonial Trade in the Eighteenth Century“, *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XX, 4, oct. 1963, pp. 574-582.
- James, Francis Godwin, *Ireland in the Empire, 1688-1770*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1973.

- Jansen, H.P.H., „Holland's Advance“, *Acta Historiae Neerlandicae*, X, 1978, pp. 1-19.
- Jansen, J.C.G.M., „Agrarian Development and Exploitation in South Limburg in the Years 1650-1850“, *Acta Historiae Neerlandicae*, V, 1971, pp. 243-270.
- Jeannin, Pierre, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)“, *Revue historique*, anul 88, nr. 231, prima parte, ian.-mart. 1964, pp. 55-102; partea a 2-a, apr.-iunie 1964, pp. 307-340.
- Jeannin, Pierre, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Nouvelle Clio 34, Presses Univ. de France, Paris, 1969.
- Jeannin, Pierre, „Preis-, Kosten- und Gewinnunterschiede im Handel mit Ostseegetreide (1550-1650)“, in *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel*, II: Ingomar Bog et al., *Die vorindustrielle Zeit: Ausseragrarische Probleme*, Verlag M. & H. Schaper, Hanovra, 1974, pp. 494-518.
- Jeannin, Pierre, „Les marchés du Nord dans le commerce français au XVIIIe siècle“, in Pierre Léon, red., *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle*, Colloque national de l'Association Française des Historiens Economistes, Paris, CNRS, 4-6 oct. 1973, Centre d'histoire économique et social de la région lyonnaise, Lyon, 1975, pp. 47-73.
- Jensch, Georg, „Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert“, *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, XXIV, 2, 1930.
- Jensen, Einar, *Danish Agriculture: Its Economic Development*, J.H. Schultz Forlag, Copenhaga, 1937.
- John, A.H., „Insurance Investment and the Land on Money Market of the 18th Century“, *Economica*, serie nouă, XX, nr. 78, mai 1953, pp. 137-158.
- John, A.H., „War and the English Economic, 1700-1763“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 3, apr. 1955, pp. 329-344.
- John, A.H., „Agricultural Productivity and Economic Growth in England“, *Journal of Economic History*, XXV, 1, mart. 1965, pp. 19-34.
- John, A.H., „Aspects of English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century“, in W.E. Minchinton, ed., *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, pp. 164-183. (Inițial în *Economica*, 1961.)
- John, A.H., „English Agricultural Improvement and Grain Exports, 1660-1765“, in D.C. Coleman & A.H. John, ed., *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1976, pp. 45-67.
- Johnsen, Oscar Albert, *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939.

- Jones, E.L., „Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750: Agricultural Change“, *Journal of Economic History*, XXV, 1, mart. 1965, pp. 1-18.
- Jones, E.L., „Editor's Introduction“, in *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815*, Methuen, Londra, 1967, pp. 1-48.
- Jones, E.L., „Afterword“, in William N. Parker & Eric L. Jones, ed., *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 327-360.
- Jones, E.L. & Woolf, S.J., *Agrarian Change and Economic Development: The Historical Problems*, Methuen, Londra, 1969.
- Jones, George Hilton, *The Main Stream of Jacobitism*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- Jones, Sir Harold Spencer, „The Calendar“, in C. Singer et al., *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 558-581.
- Jones, J.R., *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, Edw. Arnold, Londra, 1966.
- Jones, J.R., „English Attitudes to Europe in the Seventeenth Century“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 37-55.
- Jones, J.R., *The Revolution of 1688 in England*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1972.
- Jorgensen, Johan, „Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century“, *Scandinavian Economic History Review*, IX, 2, 1963, pp. 73-116.
- Joslin, D.M., „London Private Bankers, 1720-1785“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VII, 2, 1954, pp. 167-186.
- Judges, A.V., „The Idea of a Mercantile State“, in D.C. Coleman, ed., *Revision in Mercantilism*, Methuen, 1969, pp. 35-60. (Initial in *Transactions of the Royal Historical Society*, 1939.)
- Jutikkala, Eino, „The Great Finnish Famine 1696-97“, *Scandinavian Economic History Review*, III, 1, 1955, pp. 48-63.
- Jutikkala, Eino, „Large Scale Farming in Scandinavia in the Seventeenth Century“, *Scandinavian Economic History Review*, XXIII, 2, 1975, pp. 159-166.
- Kaltenstadler, Wilhelm, „Der österreichisch Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LV, 4, mart. 1969, pp. 481-500: LVI, 1, iunie 1969, pp. 1-104.
- Kaltenstadler, Wilhelm, „European Economic History in Recent German Historiography“, *Journal of European Economic History*, I, 1, primăvara 1972, pp. 193-218.
- Kamen, Henry, „The Decline of Castile: The Last Crisis“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 1, aug. 1964, pp. 63-76.

- Kamen, Henry, „The Economic and Social Consequences of the Thirty Years' War“, *Past and Present*, nr. 39, apr. 1968, pp. 44-61.
- Kamen, Henry, *The War of Succession in Spain, 1700-15*, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1969.
- Kamen, Henry, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550-1660*, Praeger, New York, 1972.
- Kamen, Henry, „Public Authority and Popular Crime: Banditry in Valencia, 1660-1714“, *Journal of European Economic History*, III, 3, iarna 1974, pp. 654-687.
- Kamen, Henry, „The Decline of Spain: A Historical Myth?“, *Past and Present*, nr. 81, nov. 1978, pp. 24-50.
- Kammen, Michael, *Empire and Interest: The American Colonies and the Politics of Mercantilism*, J.B. Lippincott, Philadelphia, Pennsylvania, 1970.
- Kann, Robert A., „Aristocracy in the Eighteenth Century Habsburg Empire“, *East European Quarterly*, VII, 1, 1973, pp. 1-13.
- Kavke, Frantsek, „Die habsburger und der böhmische Staat bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts“, *Historica*, VIII, 1964, pp. 35-64.
- Kearney, H.F., „The Political Background to English Mercantilism, 1695-1700“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XI, 3, apr. 1959, pp. 484-496.
- Kearney, H.F., „Puritanism, Capitalism and the Scientific Revolution“, *Past and Present*, nr. 28, iulie 1964, pp. 81-101.
- Keith, Robert G., „Encomienda, Hacienda and Corregimiento in Spanish America: A Structural Analysis“, *Hispanic American Historical Review*, LI, 3, aug. 1971, pp. 431-446.
- Keith, Theodora, „The Economic Causes for the Scottish Union“, *English Historical Review*, XXIV, nr. 93, ian. 1909, pp. 44-60.
- Kellenbenz, Hermann, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 40, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1958.
- Kellenbenz, Hermann, „Händliches Gewerbe unde bäuerliches Unternehmertum in West-Europa von Spätmittelalter bis ins XVIII. Jahrhunderts“, *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1962, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 377-427.
- Kellenbenz, Hermann, „Les industries rurales en Occident de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, LXIII, 5, sept.-oct. 1963, pp. 833-882.
- Kellenbenz, Hermann, „The Economic Significance of the Archangel Route (from the late 16th to the late 18th Century“, *Journal of European Economic History*, II, 3, iarna 1973, p. 541-581.
- Kellenbenz, Hermann, „Technology in the Age of the Scientific Revolution, 1500-1700“, in C.M. Cipolla, *The Fontana History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 177-272.

- Kellenbenz, Hermann, *The Rise of the European Economy*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1976.
- Kellenbenz, Hermann, „The Organization of Industrial Production“, in *Cambridge Economic History of Europe*, V: B.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977, pp. 462-548. (a)
- Kellenbenz, Hermann, „Europäisches Kupfer, Ende 15. bis Mitte 17. Jahrhundert. Ergebnisse eines Kolloquiums“, in H. Kellenbenz, *Schwerpunkte der Kupferproduktion, und des Kupferhandels in Europa, 1500-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1977, pp. 290-351. (b)
- Kemp, Tom, „Structural Factors in the Retardation of French Economic Growth“, *Kyklos*, XV, 2, 1962, pp. 325-350.
- Kent, H.S.K., „The Anglo-Norwegian Timber Trade in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 1, aug. 1955, pp. 62-74.
- Kent, H.S.K., *War and Trade in Northern Seas*, University Press, Cambridge, 1973.
- Kepler, J.S., „Fiscal Aspects of the English Carrying Trade during the Thirty Years' War“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 2, mai 1972, pp. 261-283.
- Kerridge, Eric, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*, Geo. Allen & Unwin, Ltd., Londra, 1969.
- Kerridge, Eric, *The Farmers of Old England*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1973.
- Kersten, Adam, „Les magnats-élite de la société nobiliaire“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 36, 1977, pp. 119-133.
- Kindleberger, Charles P., „Commercial Expansion and the Industrial Revolution“, *Journal of European Economic History*, IV, 3, iama 1975, pp. 613-654.
- Kindleberger, Charles P., *Manias, Panics, and Crashes*, Basic Books, New York, 1978.
- Kirchner, Walther, „Emigration: Some Eighteenth Century Considerations“, *Comparative Studies in Society and History*, V, 3, apr. 1963, pp. 346-356.
- Kirilly, Zs., „Examen au point de vue de rendement de la production de blé des serfs“, in Mme. Zs. Kirilly et. al., „Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif, (1550-1850)“, *Nouvelles études historiques*, publicat. cu prilejul celui de-al XII-lea Congres International de științe istorice de către Comisia Națională a istoricilor unguri, Akademiai Kiado, Budapesta, 1965, pp. 615-622.
- Kirilly, Zs. & Kiss, I.N., „Production de céréales et exploitations paysannes: En Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XXIII, 6, nov.-dec. 1968, pp. 1211-1236.
- Kisch, Herbert, „The Textile Industries in Silesia and the Rhineland: A Comparative Study in Industrialization“, *Journal of Economic History*, XIX, 4, dec. 1959, pp. 541-564.

- Kisch, Herbert, „Growth Deterrents of a Medieval Heritage: The Aachen-area Woolen Trades before 1790“, *Journal of Economic History*, XXIV, 4, dec. 1964, pp. 517-537.
- Kisch, Herbert, *Prussian Mercantilism and the Rise of the Krefeld Silk Industry: Variations upon an Eighteenth-Century Theme*, Acte ale Societății americane de filozofie, LVIII, partea a 7-a, 1968, Amer. Phil. Soc., Philadelphia, Pennsylvania, 1968.
- Kiss, Istvan, „Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert“, in Ingomar Bog, red., *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 450-482.
- Klein, Peter W., „The Trip Family in the 17th Century: A Study of the Behavior of the Entrepreneur on the Dutch Staple Market“, *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 187-211.
- Klein, Peter W., „Entrepreneurial Behavior and the Economic Rise and Decline of the Netherlands in the 17th and 18th Centuries“, *Annales cisaipines d'histoire sociale*, I, 1, 1969, pp. 7-19.
- Klein, Peter W., „Stagnation économique et emploi du capital dans la Hollande des XVIIIe et XIXe siècles“, *Revue du Nord*, LII, nr. 204, ian.-mart. 1970, pp. 33-41.
- Klima, Arnost, „Industrial Development in Bohemia, 1648-1781“, *Past and Present*, nr. 11, apr. 1957, pp. 87-99.
- Klima, Arnost, „English Merchant Capital in Bohemia in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 1, aug. 1959, pp. 34-48.
- Klima, Arnost, „Mercantilism in the Habsburg Monarchy -with special reference to the Bohemian Lands“, *Historica*, XI, 1965, pp. 95-119.
- Klima, Arnost & Macurek, J., „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wikseli, Göteborg, 1960, pp. 84-105.
- Knoppers, Jake, „A Quantitative Study of Dutch Shipping from Russia in the Eighteenth Century“, lucrare prezentată la Canadian Historical Association, Edmonton, iunie 7, 1975. (a)
- Knoppers, Jake, „Discussion“, in F. Krantz & P.M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 65. (b)
- Knoppers, Jake, „Patterns in Dutch Trade with Russia from the Nine Years' War to the End of the Republic“, comunicare prezentată la Reuniunea anuală a Asociației canadiene pentru progresul studiilor olandeze, Universitatea din New Brunswick, Fredericton, 28-29 mai, 1977. (a)
- Knoppers, Jake, „Ships and Shipping Towards the End of the Eighteenth Century: Trends and Developments in Europe“, comunicare prezentată la Reuniunea anuală a Asociației canadiene

- de istorie, Universitatea din New Brunswick, Fredericton, 2-6 iunie 1977. (b)
- Koeningsberger, H.G., „English Merchants in Naples and Sicily in the Seventeenth Century“, *English Historical Review*, LXII, nr. 244, iulie 1947, pp. 304-326.
- Kossmann E.H., „Discussion of H.R. Trevor-Roper: 'The General Crisis of the Seventeenth Century'“, *Past and Present*, nr. 18, nov. 1960, pp. 8-11.
- Kossmann, E.H., „The Low Countries“, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 359-384.
- Kossmann, E.H., „Some Meditations on Dutch Eighteenth-Century Decline“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 49-54. (a)
- Kossmann, E.H., „Some Late 17th-Century Dutch Writings on Raison d'Etat“, in R. Schnur, *Staatsräson: Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Duncker & Humblot, Berlin, 1975, pp. 497-504. (b)
- Kossmann, E.H., „The Singularity of Absolutism“, in R. Hatton, ed., *Louis XIV and Absolutism*, Ohio State Univ. Press, Columbus, 1976, pp. 3-17.
- Kowecki, Jerzy, „Les transformations de la structure sociale en Pologne au XVIIIe siècle: La noblesse et la bourgeoisie“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 26, 1972, pp. 5-30.
- Kriedte, Peter, Medick, Hans & Schlumbohm Jürgen, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977.
- Kruger, Horst, *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen*, vol. III din Schrittenreihe des Institut für allgemeine Geschichte an der Humboldt Universität Berlin, editat de Gerhard Schilfert, Rutten & Loening, Berlin, 1958.
- Kuczynski, Jürgen, „Zum Aufsatz von Johannes Nichtweiss über die zweite Leibeigenschaft“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 3, 1954, pp. 467-471.
- Kula, Witold, „L'histoire économique de la Pologne du dix-huitième Siècle“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 4, 1961, pp. 133-146.
- Kula, Witold, „La métrologie historique et la lutte des classes: Exemple de la Pologne au XVIIIe siècle“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffré-Ed., Milano, 1962, pp. 273-288.
- Kula, Witold, „Gli studi sulla formazione del capitalismo in Polonia“, in A. Caracciolo, red., *Problemi storici della industrializzazione e dello sviluppo*, Argalia Ed., Urbino, Italia, 1965, VI, pp. 205-228.

- Kula, Witold, *Theorie économique du system féodal*, Mouton, Paris & Haga, 1970.
- Kulischer (Koulischer), Joseph, „La grande industrie aux XVIIe et XVIIIe siècles: France, Allemagne, Russie“, *Annales d'histoire économique et sociale*, III, 9 ian. 1931, p. 11-46.
- Kulischer, Joseph, „Leibeigenschaft in Russland und die Agrarverfassung Preussens in 18. Jahrhundert: Eine vergleichende Studie“, *Jahrbucher für Nationalökonomie und Statistik*, seria a 3-a, LXXXII, 1, 1932, pp. 1-62.
- Kuske, Bruno, „Gewerbe, Handel und Verkehr“, în H. Aubin *et. al.*, *Geschichte des Rheinlandes von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart*, II: *Kulturgeschichte*, G.D. Baedeker Verlagsbuchhandlung, Essen, 1922, pp. 149-248.
- Kuske, Bruno, „Die wirtschaftliche und soziale Verflechtung zwischen Deutschland und den Niederlanden bis zum 18. Jahrhundert“, în Köln, *Der Rhein und das Reich*, Böhlau-Verlag, Köln-Graz, 1956, pp. 200-256. (Inițial în *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1937.)
- Labrousse, C.-E., *Esquisse du mouvement des prix et de revenus en France au XVIIIe siècle*, Lib. Dalloz, Paris, 1932, 2 vol.
- Labrousse, C.-E., „La Révolution démographique du premier tiers du XVIIIe siècle“, *Bulletin semestriel, Association pour l'histoire de la civilisation*, Association Marc Bloch, Toulouse, ședința din 17 mai 1953, pp. 21-23.
- Labrousse, C.-E., „Les «bons prix» agricoles du XVIIIe siècle“, în Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse *et al.*, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presse Univ. de France, Paris, 1970, pp. 367-416.
- Labrousse, Elisabeth, „Le refuge hollandais: Bayle et Jurieu“, *XVIIe siècle*, nr. 76-77, 1967, pp. 75-93.
- La Force, J. Clayburn, „Royal Textile Factories in Spain 1700-1800“, *Journal of Economic History*, XXIV, 3, sept. 1964, pp. 337-363.
- Land, Aubrey C., „Economic Base and Social Structure: The Northern Chesapeake in the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXV, 4, dec. 1965, pp. 639-654.
- Land, Aubrey C., „The Tobacco Staple and the Planter's Problems: Technology, Labor and Crops“, *Agricultural History*, XLIII, 1, ian. 1969, pp. 69-81.
- Lane, Frederic C., „Oceanic Expansion: Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce“, *Journal of Economic History*, X, Supplement, 1950, pp. 19-39.
- Lane, Frederic C., *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, Maryland, 1973.
- Lang, James, *Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas*, Academic Press, New York, 1975.

- Lang, M.F., „New Spain's Mining Depression and the Supply of Quicksilver from Peru“, *American Historical Review*, XLVIII, 4, nov. 1968, pp. 632-641.
- Langton, John, „Coal Output in South-West Lancashire, 1590-1799“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 1 feb. 1972, pp. 28-54.
- Larquié, Cl., „Les esclaves de Madrid à l'époque de la décadence (1650-1700)“, *Revue historique*, CCXLIV, 1 iul.-sept. 1970, pp. 41-74.
- Larraz, José, *La época del mercantilismo en Castilla (1500-1700)*, ediția a 2-a, Atlas, Madrid, 1943.
- Laslett, Peter, „John Locke, the Great Recoinage, and the Origins of the Board of Trade: 1695-1698“, *William and Mary Quarterly*, XIV, 3, iulie 1957, pp. 370-402.
- Lavrovsky, V.M., „Expropriation of the English Peasantry in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, serie nouă, IX, 2, august 1957, p. 271-282.
- Lavrovsky, V.M., „The Great Estate in England from the 16th to the 18th Centuries“, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, aug. 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 353-365.
- Lawson, Murray G., *Fur: A Study in England Mercantilism, 1700-1775*, Univ. of Toronto Studies, History and Economics Series, Vol. IX, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1943.
- Lenman, Bruce, *An Economic History of Modern Scotland, 1660-1976*, Archon Books, Hamden, Connecticut, 1977.
- Léon, Pierre, „La crise de l'économie française à la fin du regne de Louis XIV (1685-1715)“, *Information historique*, XVIII, 4, sept.-oct. 1956, pp. 127-137.
- Léon, Pierre, „Points de vue sur le monde ouvrier dans la France du XVIIIe siècle“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, I., Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 181-185.
- Léon, Pierre, *Economies et sociétés préindustrielles, II: 1650-1780: Les origines d'une accélération de l'histoire*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970. (a)
- Léon, Pierre, „La réponse de l'industrie“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1600-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 217-266. (b)
- Léon, Pierre, „L'élan industriel et commercial“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 499-528. (c)
- Léon, Pierre, „Les nouvelles élites“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest

- Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 601-649. (d)
- Léon, Pierre, „Morcellement et émergence du monde ouvrier“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 651-689. (e)
- Léon, Pierre, „Structures du commerce extérieur et évolution industrielle de la France à la fin du XVIIIe siècle“, in *Conjoncture économique, structures sociales*. Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974.
- Léon, Pierre & Carrière, Charles, „L'appel des marchés“, in Fernand Braudel & Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II: Ernest Labrousse et al., *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Presses Univ. de France, Paris, 1970, pp. 161-215.
- Léonard, Emile-G., „Economie et religion. Les protestants français au XVIIIe siècle“, *Annales d'histoire sociale*, II, 1, jan. 1940, pp. 5-20.
- Léonard, Emile-G., „Le protestantisme français au XVIIe siècle“, *Revue historique*, CC, 2, oct.-dec. 1948, pp. 153-179.
- Léonard, Emile-G., *L'Armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*, Lib. Plon, Paris, 1958.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Climat et récoltes aux XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XV, 3, mai-juin 1960, pp. 434-465.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire du Languedoc*, Presses Univ. de France, Paris, 1962.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVIe-XVIIIe siècles)“, *Etudes rurales*, nr. 13-14, apr.-sept. 1964, pp. 79-95.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Les rendements du blé en Languedoc“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, II. *Production et productivité agricole*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 75-84.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „L'amenorrhée de famine (XVIIe-XXe siècles)“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 6, nov.-dec. 1969, pp. 1589-1601.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Les insurgés de l'impôt“, *Le Nouvel Observateur*, 28 juin 1971, pp. 26-28.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Sur quelques types de revenus réels (16e-18e siècles)“, *Fourth International Conference of Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 419-435.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „A Long Agrarian Cycle: Languedoc, 1500-1700“, in Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974. (a) (Tradusă din *Les Paysans de Languedoc*, 1969.)

- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788”, *Annales E.S.C.*, XXIX, 1, jan.-feb. 1974, p. 6-22. (c)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „De la crise ultime à la vraie croissance”, în Emmanuel Le Roy Ladurie, red., *L'âge classique des paysans de 1340 à 1789*, vol. II din *Histoire de la France rurale*, Seuil, Paris, 1975, pp. 359-591. (a)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Un 'modèle septentrional': Les campagnes parisiennes (XVIe-XVIIe siècles)”, *Annales E.S.C.*, XXX, 6, nov.-dec. 1975, pp. 1397-1413. (b)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Un cas de méthodologie dans l'histoire rurale: Les grandes monographies des révoltes et des contestations rurales en France de 1675 à 1788”, în *Metodología de la historia moderna: economía y demografía*, Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Historicas, Univ. de Santiago de Compostela, Artes Graficas Galicia, Segovia, III, 1975, pp. 33-50. (c)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, „Motionless History”, *Social Science History*, I, 2, iarna 1977, pp. 115-136. (Tradusă din *Annales E.S.C.*, 1974.)
- Leskiewicz, Janina, „Sur le niveau et les composantes du revenu foncier en Pologne du XVIe siècle au XVIIIe siècle”, în *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august, 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 409-414.
- Lesnodorski, Boguslaw, „Les Partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie”, *Acta Poloniae Historica*, nr.8, 1963, pp. 7-30.
- Leszcynski, Jozef, „La Silésie dans la politique européenne au XVIe-XVIIIe siècles”, *Acta Poloniae Historica*, nr. 22, 1970, pp. 90-107.
- Leuilliot, Paul, „Influence du commerce oriental sur l'économie occidentale”, în M.Mollat, *Sociétés et compagnies en Orient et dans l'Océan Indien*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970, pp. 611-627.
- Lichtheim, George, *Imperialism*, Penguin, Londra, 1974.
- Liebel, Helen P., „The Bourgeoisie in Southwestern Germany, 1500-1789: A Rising Class?”, *International Review of Social History*, X, 2, 1965, pp.283-307. (a)
- Liebel, Helen P., „Laissez-faire vs. Mercantilism: The Rise of Hamburg and the Hamburg Bourgeoisie vs. Frederick the Great in the Crisis of 1763”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LII, 2, 1965, pp. 206-238. (b)
- Liiv, Otto, „Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts”, I. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXVII, 1935, pp. 1-336.
- Lipson, Ephraim, *The Economic History of England*, vol. II-III: *The Age of Mercantilism*, ediția a 6-a, Adam & Charles Black, Londra, 1956.

- Lira, Andrés & Muro, Luis, „El siglo de la integración“, in Centro de Estudios Históricos, *Historia General de Mexico*, II. El Colegio de Mexico, Mexico, 1976, pp. 83-181.
- Litchfield, R. Burr, „Les investissements commerciaux des patriciens florentins au XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 3, mai-iunie 1969, pp. 685-721.
- Lockhart, James, „Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies“, *Hispanic American Historical Review*, LXIX, 3, aug. 1969, pp. 411-429.
- Lom, Frantisek, „Die Arbeitsproduktivität in der Geschichte der tschechoslowakischen Landwirtschaft“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, XIX, 1, apr. 1971, pp. 1-25.
- López, Adalberto, „The Economics of Yerba Mate in Seventeenth-Century South America“, *Agricultural History*, XLVIII, 4, oct. 1974, pp. 493-509.
- Lord, Eleanor Louise, *Industrial Experiments in the British Colonies of North America*, Studies in History and Political Science, XVII, Johns Hopkins Univ., Baltimore, Maryland, 1898.
- Lunde, Johs., *Handelshuset bak „Garman & Worse“: Jacob Kielland & Son*, Universitetsforlaget, Bergen, 1963.
- Lundkvist, Sven, „The Experience of Empire: Sweden as a Great Power“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 20-57.
- Lütge, Friedrich, „Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen in der deutschen Wirtschaft vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges“, in *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl., Sitzungsberichte*, nr. 5, 1958.
- Lütge, Friedrich, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963.
- Lütge, Friedrich, „Grundherrschaft und Gutsherrschaft“, *Handwörterbuch des Sozialwissenschaften*, Gustav Fischer, Stuttgart, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen; Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1965, IV, pp. 682-688.
- Lütge, Friedrich, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, a treia ediție completată și îmbunătățită, Springer-Verlag, Berlin, 1966.
- Lüthy, Herbert, *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, I: *Dispersion et regroupement (1685-1730)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
- Lüthy, Herbert, *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, II: *De la Banque aux Finances (1730-1794)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.
- Luzac, Elie, *La richesse de la Hollande*, tipărită pe cheltulala Companiei, Londra, 1778, 2 vol.
- Luzzatto, Gino, *Per una storia economica d'Italia*, ediția a 2-a, Ed. Laterza, Bari, Italia, 1974.
- Lynch, John, *Spain Under the Habsburgs*, II: *Spain and America: 1598-1700*, Basil Blackwell, Oxford, 1969.

- Macartney, C.A., „The Habsburg Dominions“, in *New Cambridge Modern History*, VII: J.O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 391-415.
- Macartney, C.A., „Hungary“, in A. Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 118-135.
- Macedo, Jorge Borges de, „O Tratado de Methuen“, *Dicionário de história de Portugal*, II, editat de Joël Serrao, Lisabona, 1963. (a)
- Macedo, Jorge Borges de, *Problemas de História da Indústria Portuguesa no Século XVIII*, Assoc. Industrial Portuguesa, Estudos de Economia Aplicada, Lisabona, 1963. (b)
- Macera, Pablo, „Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas“, *Acta Historica* (Acta Universitatis Szegediensis de Attila Josef Nominatae), XXXV, 1971, pp. 3-43.
- MacLeod, Murdo J., *Spanish Central America: A Socioeconomic History, 1520-1720*, Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
- Maczak, Antoni, „Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550-1650“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 18, 1968, pp. 75-98.
- Maczak, Antoni, „The Balance of Polish Sea Trade with the West, 1565-1646“, *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 2, 1970, pp. 107-142.
- Maczak, Antoni, „Agricultural and Livestock Production in Poland: Internal and Foreign Markets“, *Journal of European Economic History*, I, 3, iarna 1972, pp. 671-680.
- Maczak, Antoni, recenzie la A. Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade, 1500-1650*, in *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 505-508.
- Maczak, Antoni, „Money and Society in Poland-Lithuania of the 16th-17th Centuries“, *Settima Settimana di Studio*, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“, Prato, 15 apr. 1975.
- Maczak, Antoni, „Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Centuries“, *Journal of European Economic History*, V, 1, primăvara 1976, pp. 69-104. (a)
- Maczak, Antoni, „State Revenues and National Income: Poland in the Crisis of the Seventeenth Century“, *Ottawa Settimana di Studio*, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“, Prato, 8 mai 1976. (b)
- Maczak, Antoni & Samsonowicz, Henry K., „La zone baltique; l'un des éléments du marché européen“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 11, 1965, pp. 71-99.
- Mahan, A.T., *Influence of Sea Power Upon History, 1600-1783*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, Londra, 1889.
- Makkai, László, „Die Hauptzuge der Wirtschaftlichsozialen Entwicklung Ungarns im 15-17. Jh.“, in *Studia Historica*, nr. 53, Akadémiai Kiado, Budapesta, 1963, pp. 27-46.

- Makkai, László, „Der Ungarische Viehhandel, 1550-1650“, in Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, p. 483-506.
- Makkai, László, „La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle“, in S. Herbst *et al.*, ed., *Spoleczenstwo Gospodarka Kultura*, Studia ofiarowane Marianowi Malowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej, PWN, Varşovia, 1974, pp. 197-209.
- Makkai, László, „Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe“, *Slavic Review* XXXIV, 2, iunie 1975, pp. 225-238.
- Malecki, Jan M., „Le Rôle de Cracovie dans l'économie polonaise aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 21, 1970, pp. 108-122.
- Malecki, Jan M., „Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts“, in O. Pickl, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, I, Graz, 1971, pp. 145-151.
- Malowist, Marian, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, pp. 177-189.
- Malowist, Marian, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle“, in *Croissance et regression en Europe, XIVe - XVIIe siècles*, Cahiers des Annales, 34, Lib. Armand Colin, Paris, 1972, pp. 191-215.
- Malowist, Marian, „Problems of the Growth of the National Economy of Central-Eastern Europe in the Late Middle Ages“, *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 319-357.
- Malowist, Marian, „Quelques remarques sur le déclin des états de l'Europe de l'est au XVIe jusqu'au XVIIIe siècle“, intervenție la Seminarul lui Fernand Braudel, Paris, 4 mart. 1976.
- Mandrou, Robert, „Le baroque européen: mentalité pathétique et révolution sociale“, *Annales E.S.C.*, XV, 5, sept.-oct. 1960, pp. 898-914.
- Mandrou, Robert, „L'agriculture hors du développement capitaliste: Le cas des Fugger“, *Studi storici*, IX, 3/4, iulie-dec. 1968, pp. 784-793.
- Marino, John A., „La crisi di Venezia e la New Economic History“, *Studi storici*, XIX, 1, ian.-mart. 1978, pp. 79-107.
- Markovitch, Tihomir, „L'industrie française au XVIIIe siècle: l'industrie lainière à la fin du regne de Louis XIV et sous la Régence“, *Economies et sociétés*, Cahiers de l'I.S.E.A., II, 8, aug. 1968, pp. 1517-1697. (a)
- Markovitch, Tihomir J., „L'industrie lainière française au debut du XVIIIe siècle“, *Revue d'histoire économique et sociale*, XLVI, 4, 1968, pp. 550-579. (b)
- Marques, A.H. de Oliveira, *History of Portugal*, seria a 2-a, Columbia Univ. Press, New York, 1976.

- Marrès, P., „Le Languedoc méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles“, *Annales de l'Institut d'Études Occitaines*, seria a 4-a, nr. 2, toamna 1966, pp. 151-156.
- Martin Saint-Léon, Etienne, *Histoire des corporations de métiers*, Slatkine-Megariotis Reprints, Geneva, 1976. (Publicată inițial la Paris, 1922.)
- Marx, Karl, *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, International Publ., New York, 1969.
- Masefield, G.B., „Crops and Livestock“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 275-301.
- Masselman, George, „Dutch Colonial Policy in the Seventeenth Century“, *Journal of Economic History*, XXI, 4, dec. 1961, pp. 455-468.
- Masselman, George, *The Cradle of Colonialism*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1963.
- Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Burt Franklin, New York, 1967. (a) (Inițial publicată la Paris, 1911.)
- Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Burt Franklin, New York, 1967. (b) (Inițial publicată la Paris, 1896.)
- Mata, Eugénia & Valério, Nuno, „Alguns dados e notas sobre o comércio europeu e mundial nos finais do século XVII“, *Revista de história económica e social*, nr. 2, iulie-dec. 1978, pp. 105-122.
- Matejek, Frantisek, „La production agricole dans les pays tchécoslovaques à partir du XVIe siècle jusqu'à la première guerre mondiale“, *Troisième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, München, 1965, II, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 205-219.
- Mathias, Peter, „Agriculture and the Brewing and Distilling Industries in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, serie nouă, V, 2, aug. 1952, pp. 249-257.
- Mathias, Peter & O'Brien, Patrick, „Taxation in Britain and France, 1715-1810. A Comparison of the Social and Economic Incidence of Taxes Collected by the Central Government“, *Journal of European Economic History*, V, 3, iarna 1976, pp. 601-650.
- Mathiex, Jean, „Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVIIe et XVIIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, IX, 2, apr.-iunie 1954, pp. 157-164.
- Mauro, Frédéric, „Pour une théorie du capitalisme commercial“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLII, 2, 1955, pp. 117-131.
- Mauro, Frédéric, „Sur la «crise» du XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ian.-mart. 1959, pp. 181-185.
- Mauro, Frédéric, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle (1570-1670)*, Etude économique, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.

- Mauro, Frédéric, „Toward an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion between 1500 and 1800“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-17. (a)
- Mauro, Frédéric, „L'empire portugais et le commerce franco-portugais au milieu du XVIIIe siècle“, *Actas do Congresso Internacional de Historia dos Descobrimentos*, V, Lisabona, 1961, pp. 1-16. (b)
- Mauro, Frédéric, „Marchands et marchand-banquiers portugais au XVIIe siècle“, *Revista portuguesa de história*, IX, 1961, pp. 5-20. (c)
- Mauro, Frédéric, „La bourgeoisie portugaise au XVIIe siècle“, in *Etudes économiques sur l'expansion portugaise (1500-1900)*, Fund. Calouste Gulbenkian, Paris, 1970, pp. 15-35. (Inițial în *Le XVIIe siècle*, 1958.)
- Mauro, Frédéric, „Existence et persistance d'un régime féodal ou seigneurial au Brésil“, in *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 385-391.
- Mauro, Frédéric, „Conjoncture économique et structure sociale en Amérique latine depuis l'époque coloniale“, in *Conjoncture économique, structures sociales*. Omagiu lui Ernest Labrousse, Mouton, Paris & Haga, 1974, pp. 237-251.
- Mauro, Frédéric, „Le Rôle de la monnaie dans les décollages manqués de l'économie portugaise du XVe au XVIIIe siècles“. Comunicare prezentată la Settima Settimana di Studio, Prato, 17 apr. 1975.
- Maxwell, Kenneth, „Pombal and the Nationalization of the Luso-Brazilian Economy“, *Hispanic American Historical Review*, XLVIII, 4, nov. 1968, pp. 608-631.
- May, Louis-Philippe, *Histoire économique de la Martinique (1635-1763)*, Les Presses Modernes, Paris, 1930.
- McLachlan, Jean O., *Trade and Peace with Old Spain, 1667-1750*, University Press, Cambridge, 1940.
- McManners, J., „France“, in Albert Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1967, pp. 22-42.
- McNeill, William H., *The Shape of European History*, Oxford Univ. Press, Londra & New York, 1974.
- Medick, Hans, „The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism“, *Social History*, nr. 3, oct. 1976, pp. 291-315.
- Mehring, Franz, *Absolutism and Revolution in Germany, 1525-1848*, New Park Publ., Londra, 1975. (Inițial publicată în 1892, 1897, 1910.)
- Meilink-Roelofs, M.A.P., „Aspects of Dutch Colonial Development in Asia in the Seventeenth Century“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 56-82.

- Mejdricka, Kveta, „L'état du régime féodal à la veille de son abolition et les conditions de sa suppression en Bohême“, in *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*. Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1963, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 393-409.
- Mellafe, Rolando, *La introducción de la esclavitud negra en Chile: tráfico y nitas*. Estudios de Historia Económica Americana: Trabajo y Salario en el Periodo Colonial, II, Univ. De Chile, Santiago, 1959.
- Menard, Russell R., „Secular Trends in the Chesapeake Tobacco Industry“, *Working Papers from the Regional Economic History Research Center*, I, 3, 1978, pp. 1-34.
- Menashe, Louis, „Historians Define the Baroque: Notes on a Problem of Art and Social History“, *Comparative Studies in Society and History*, VII, 3, apr. 1965, pp. 333-342.
- Mendels, Franklin F., „Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process“, *Journal of Economic History*, XXXII, 1, mart. 1972, pp. 241-261.
- Mendels, Franklin F., „Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth-Century Flanders“, in William N. Parker & Eric L. Jones, ed., *European Peasants and Their Markets*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 179-204.
- Merrington, John, „Town and Country in the Transition to Capitalism“, in Rodney Hilton, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, Londra, 1976, pp. 170-195. (Initial in *New Left Review*, 1975.)
- Mertens, Jacques E., *La naissance et le développement de l'étalon-or, 1692-1922*, Univ. de Louvain, Collection de l'Ecole des Sciences Politiques et Sociales, nr. 131, Ed. Em. Wamy, Louvain, 1944.
- Meuvret, Jean, „Les mouvements des prix de 1661 à 1715 et leurs répercussions“, *Journal de la Société de Statistique de Paris*, LXXXV, 5-6, mai-juin, 1944, pp. 109-119.
- Meuvret, Jean, „Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècles“, *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, I, 1947, pp. 15-18.
- Meuvret, Jean, „La géographie des prix des céréales et les anciennes économies européennes; Prix méditerranéens, prix continentaux, prix atlantiques à la fin du XVIIIe siècle“, *Revista de economia*, IV, 2, 1951, pp. 63-69.
- Meuvret, Jean, „Conjuncture et crise au XVIIe siècle: L'exemple des prix milanais“, *Annales E.S.C.*, VII, 2, apr.-jun. 1953, pp. 215-219.
- Meuvret, Jean, „L'agriculture en Europe au XVIIe et XVIIIe siècles“, *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni*, IV: *Storia moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Firenze, 1955, pp. 139-168.
- Meuvret, Jean, „Circuits d'échange et travail rural dans la France du XVIIe siècle“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, II, 1957, pp. 1127-1142.

- Meuvret, Jean, „Domaines ou ensembles territoriaux?“, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 343-352.
- Meuvret, Jean, „Production et productivité agricoles“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965, II: *Production et productivités agricoles*, Mouton, Paris & Haga, 1968, pp. 11-22.
- Meuvret, Jean, „La France au temps de Louis XIV: des temps difficiles“, in *Etudes d'histoire économique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1971, pp. 17-37. (a) (Inițial în *La France au temps de Louis XIV*, 1965.)
- Meuvret, Jean, „Les oscillations des prix de céréales aux XVIIe et XVIIIe siècles en Angleterre et dans les pays du bassin parisien“, in *Etudes d'histoire économique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1971, pp. 113-124. (b) (Inițial în *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 1969).
- Michalkjewicz, Stanislas, „Einige Episoden der Geschichte der schleisischen Bauernkämpfer, im 17. und 18. Jh.“, in Eva Maleczyńska, *Beiträge zur Geschichte Schlesiens*, Rütten & Loening, Berlin, 1958, pp. 356-400.
- Michell, A.R., „The European Fisheries in Early Modern History“, in *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 134-184.
- Mika, Alois, „On the Economic Status of Czech Towns in the Period of Late Feudalism“, *Economic History*, II, publicată cu ocazia celui de-al VII-lea Congres internațional de istorie a economiei de la Edinburgh, 1978, Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences, Praga, 1978, pp. 225-256.
- Mims, Stewart L., *Colbert's West India Policy*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1912.
- Minchinton, Walter, „Patterns and Structure of Demand 1500-1750“, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 82-176.
- Mingay, G.E., „The Agricultural Depression, 1730-1750“, *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, 1956, pp. 323-338.
- Mingay, G.E., „The Large Estate in Eighteenth-Century England“, *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 367-383.
- Mingay, G.E., „The Size of Farms in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 3, apr. 1962, pp. 469-488.
- Mingay, G.E., *English Landed Society in the Eighteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1963.
- Mingay, G.E., „The Land Tax Assessments and the Small Landowner“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, dec. 1964, pp. 381-388.

- Mingay, G.E., *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution*, Macmillan, Londra, 1968.
- Mintz, Sidney W., „Currency Problems in Eighteenth Century Jamaica and Gresham's Law“, in Robert A. Manners, ed., *Process and Pattern in Culture*, Aldine, Chicago, Illinois, 1964, pp. 248-265.
- Mintz, Sidney W. & Wolf, Eric R., „Haciendas and Plantations in Middle America and the Antilles“, *Social and Economic Studies*, VI, 3, sept. 1957, pp. 380-412.
- Molenda, Danuta, „Investments in Ore Mining in Poland from the 13th to the 17th Centuries“, *Journal of European Economic History*, V, 1, primăvara 1976, pp. 151-169.
- Mollat, Michel, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans L'Océan Indien*, Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime, Beyrouth, 5-10 sept. 1966, S.E.V.P.E.N., Paris, 1970.
- Molnar, Erik, „Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme“, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, IV. Methodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berge & Söhne, Viena, 1965, pp. 155-169.
- Mols, Roger, S.J., „Population in Europe 1500-1700“, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe, II: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 15-82.
- Monter, E. William, „Swiss Investment in England, 1697-1720“, *Revue internationale d'histoire de la banque*, II, 1969, pp. 285-298.
- Moreno Fragnals, Manuel, *El Ingenio*, 3 vol, Ed.de Ciencias Sociales, Havana, 1978.
- Morgan, W.T., „Economic Aspects of the Negotiations at Ryswick“, in Ian R. Christie, ed., *Essays in Modern History*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 172-195. (Inițial în *Transactions of the Royal Historical Society*, 14 mai 1931.)
- Morineau, Michel, „La balance du commerce franco-néerlandais et le resserrement économique des Provinces-Unies au XVIIIe siècle“, *Economisch-Historisch Jaarboek*, XXX, 4, 1965, pp. 170-233.
- Morineau, Michel, „Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?“, *Revue historique*, CCXXXIX, 1, apr.-iunie. 1968, pp. 299-326.
- Morineau, Michel, „Gazettes hollandais et trésors américains“, *Anuario de historia económica y social*, II, 2, ian.-dec. 1969, pp. 289-361.
- Morineau, Michel, „Histoire sans frontières: prix et «révolution agricole»“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, mart.-apr. 1969, pp. 403-423. (b)
- Morineau, Michel, „En Hollande au XVIIe siècle“, in Jean-Jacques Hémardinquier, *Pour une histoire de l'alimentation*, Cahiers des Annales, 28, Paris: Lib. Armand Colin, 1970, pp. 107-114. (a) (Inițial în *Annales E.S.C.*, 1963.)
- Morineau, Michel, „Post-scriptum. De la Hollande à la France“, in Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de*

- l'alimentation*, Cahiers des Annales, 28, Lib. Armand Collin, Paris, 1970, pp. 115-125. (b)
- Morineau, Michel, „Flottes de commerce et trafics français en Méditerranée au XVIIe siècle (jusqu'en 1669)“, *XVIIe siècle*, nr. 86-87, 1970, pp. 135-171. (c)
- Morineau, Michel, „Bayonne et Saint-Jean-de-Lux, relais du commerce néerlandais vers l'Espagne au début du XVIIe siècle“, *Actes du Quatre-Vingt-Quatorzième Congrès National des Sociétés Savantes*, Pau, 1969, II, Section d'histoire moderne et contemporaine, Bibliothèque National, Paris, 1971, pp. 309-330.
- Morineau, Michel, „Quelques remarques touchant le financement de l'économie des Provinces-Unies au XVIIe et au XVIIIe siècle“, *comunicare la Cuarta Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“*, Prato, 16 apr. 1972.
- Morineau, Michel, „Quelques remarques sur l'abondance monétaire aux Provinces-Unies“, *Annales E.S.C.*, XXIX, 3, mai-juin 1974, pp. 767-776.
- Morineau, Michel, „Quelques remarques relatives à la balance du commerce extérieur français au XVIIIe siècle: ou cette fois un égale deux“, in Pierre Léon, red., *Aires et structures du commerce français au XVIIIe siècle*, Colloque National de l'Association Française des Historiens Economistes, Paris C.N.R.S., 4-6 oct. 1973, Centre d'Histoire Economique et Social de la région Lyonnaise, Lyon, 1975, pp. 1-45.
- Morineau, Michel, „La terre“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 11-39. (a)
- Morineau, Michel, „Le siècle“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 63-106. (b)
- Morineau, Michel, „Un siècle après la conquête: Les empires ibériques“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 109-138. (c)
- Morineau, Michel, „Les mancenilliers de l'Europe“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 139-162. (d)
- Morineau, Michel, „La 'substitution' aux Indes Orientales“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 163-176. (e)
- Morineau, Michel, „Jeune Amérique et vieille Afrique“, in Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance*,

- 1580-1740, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 521-546. (f)
- Morineau, Michel, „Le challenge Europe-Asie“, în Pierre Deyon & Jean Jacquart, *Les hésitations de la croissance, 1580-1740*, vol. II al lui Pierre Léon, red., *Histoire économique et sociale du monde*, Lib. Armand Colin, Paris, 1978, pp. 547-579. (g)
- Morineau, Michel, „Or brésilien et gazetes hollandaises“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXV, 1 ian.-martie 1978, pp. 3-60. (h)
- Mörner, Magnus, „The Spanish American Hacienda: A Survey of Recent Research and Debate“, *Hispanic American Historical Review*, LIII, 2, mai 1973, pp. 183-216.
- Mousnier, Roland, „L'évolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsbourg et de la Succession d'Espagne“, *Revue historique*, XLIV, nr. 205, ian.-martie 1951, pp. 1-23.
- Mousnier, Roland, *Les XVIe et XVIIe siècles*, ediția a 5-a revăzută, corectată și completată, vol. IV din Maurice Crouzet, red., *Histoire Générale des Civilisations*, Press Univ. de France, Paris, 1967.
- Mukherjee, Ramkrishna, *The Rise and Fall of the East India Company*, Monthly Review Press, New York, 1974.
- Munck, Thomas, „The Economic and Social Position of Peasant Freeholders in Late Seventeenth-Century Denmark“, *Scandinavian Economic History Review*, XXV, 1, 1977, pp. 37-61.
- Munktel, Henrik, *Bergsmans- och Bruksförlag intill 1748 ars Förlage-Förordning*, Almqvist & Wiksells, Uppsala, Suedia, 1934.
- Murray, R.K., „The Anglo-Scottish Union“, *Scots Law Times*, nov. 4, 1961, pp. 161-164.
- Myska, Milan, „Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands“, *Past and Present*, nr. 82, feb. 1979, pp. 44-72.
- Nadal, J. & Giralt, E., *La population catalane de 1553 à 1717*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1960.
- Naish, G.P.B., „Ships and Shipbuilding“, în C. Singer et al., *A History of Technology. III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 471-500.
- Nef, John U., *War and Human Progress: An Essay on the Rise of Industrial Civilisation*, W.W. Norton, New York, 1968.
- Nef, John U., „Impact of War on Science and Technology“, *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 237-243.
- Neguev, S., „Le Proche-Orient précapitaliste“, *Khamsin*, nr. 2, 1975, pp. 7-14.
- Nelson, George H., „Contraband Trade under the Asiento, 1730-1739“, *American Historical Review*, LI, 1, oct. 1945, pp. 55-67.
- Neto, Paulo Elpidio de Menezes, „Patrimonialisme rural et structure de domination au Brésil, à l'époque coloniale“, *Revista de ciências sociais*, IV, 1, 1973, pp. 93-107.

- Nettels, Curtis P., „The Menace of Colonial Manufacturing“, *New England Quarterly*, IV, 2, apr. 1931, pp. 230-269. (a)
- Nettels, Curtis P., „England and the Spanish American Trade, 1670-1775“, *Journal of Modern History*, III, 1, mar. 1931, pp. 1-32. (b)
- Nettels, Curtis P., „England's Trade with New England and New York, 1685-1720“, *Publications of the Colonial Society of Massachusetts*, XXVIII, feb. 1933, pp. 322-350.
- Nettels, Curtis P., „British Mercantillism and the Economic Development of the Thirteen Colonies“, *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvara 1952, pp. 105-114.
- Nichtweiss, Johannes, „Zur Frage des zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, I, 5, 1953, pp. 687-717.
- Nichtweiss, Johannes, „Antwort an Jorgen Kuczynski“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, II, 3, 1954, pp. 471-476.
- Nichtweiss, Johannes, „Zu strittigen Fragen der sogenannten zweiten Leibeigenschaft in Mitteleuropa: Zusammenfassung eines Artikels von Benedykt Zientara“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, IV, 4, 1956, pp. 750-754.
- Nichtweiss, Johannes, „Einige Bemerkungen zum Artikel von G. Heitz 'Zur Diskussion über Gutscherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg'“, *Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte*, V, 4, 1957, pp. 804-817.
- Nielsen, Axel, *Dänische Wirtschaftsgechichte*, Gustav Fischer Verlag, Jena, 1933.
- Nordmann, Claude J., „Monnaies et finances suédoises au XVIIe siècle“, *Revue du Nord*, XLVI, nr. 183, oct.-dec. 1964, pp. 469-488.
- Nordmann, Claude J., *Grandeur et liberté de la Suède (1660- 1792)*, Béatrice-Nauwelaerts, Paris, 1971.
- Nordmann, Claude J., „L'armée suédoise au XVIIe siècle“, *Revue du Nord*, LIV, nr. 213, apr.-iun. 1972, pp. 133-147.
- North, Douglas C., „Innovation and Diffusion of Technology. A Theoretical Framework“, *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 223-231.
- North, Douglas C. & Thomas, Robert Paul, *The Rise of the Western World*, University Press, Cambridge, 1973.
- Oberem, U., „Zur Geschichte des Lateinamerikanischen Landarbeiters: Conciertos und Huasipungueros in Ecuador“, *Anthropos*, LXII, 5/6, 1967, pp. 759-788.
- Ochmanski, Jerzy, „La situation économique-sociale et la lutte de classes des paysans dans les domaines royaux (Ekonomie) de Kobryn dans la deuxième moitié du XVI-ème et dans la première moitié du XVII-ème siècle“, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, XIX, 1957, pp. 89-90.

- O'Farrell, Patrick, *Ireland's English Question*, Schocken, New York, 1971.
- Ogg, David, „The Emergence of Great Britain as a World Power“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 254-283.
- Öhberg, Arne, „Russia and the World Market in the Seventeenth Century“, *Scandinavian Economic History Review*, III, 2, 1955, pp. 123-162.
- Ónody, Oliver, „Quelques aspects historiques de l'économie de l'or brésilien“, *Revue internationale d'histoire de la banque*, IV, 1971, pp. 173-316.
- Ormrod, David, „Dutch Commercial and Industrial Decline and British Growth in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 36-43.
- Ortiz, Fernando, *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*, Knopf, New York, 1947.
- Osborn, Wayne S., „Indian Land Retention in Colonial Metztlán“, *Hispanic American Historical Review*, LIII, 2, mai 1973, pp. 217-238.
- Østerud, Øyvind, „Configurations of Scandinavian Absolutism: The 17th Century in Comparative Perspective“, comunicare prezentată la simpozionul organizat de ISSC/MSH despre „Capitalism și apariția statului național în Europa, secolele XVI-XVIII“, Bellagio, 14-16 oct. 1976.
- Østerud, Øyvind, „Agrarian Structures, Urban Networks and Political Development: The Cases of Early Modern Scandinavia“, comunicare la al IX-lea Congres Mondial de Sociologie, Uppsala, 14-19 august, 1978.
- Ostrander, Gilman M., „The Colonial Molasses Trade“, *Agricultural History*, XXX, 2 apr. 1956, pp. 77-84.
- Ostrander, Gilman M., „The Making of the Triangular Trade Myth“, *William and Mary Quarterly*, XXX, 4 oct. 1973, pp. 635-644.
- Pach, Zsigmond Pál, „Über einige Probleme der Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts“, in *Second International Conference of Economic History*, Aix-en-Provence, 1962, Mouton, Paris & Haga, 1965, pp. 222-235.
- Pach, Zsigmond Pál, „The Shifting of International Trade Routes in the 15th-17th Centuries“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 1968, pp. 287-321.
- Pach, Zsigmond Pál, „Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI, 1970, pp. 289-306. (a)
- Pach, Zsigmond Pál, „The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries“, in *Etudes*

- Historiques*, 1970, I. Akadémiai Kiado, Budapesta, 1970, pp. 217-264. (b)
- Pach, Zsigmond Pál, „Favourable and Unfavourable Conditions for Capitalist Growth: The Shift of International Trade Routes in the 15th to 17th Centuries”, in F.C. Lane, ed., *Fourth International Conference on Economic History*, Bloomington, 1968, Mouton, Paris & Haga, 1973, pp. 53-68.
- Palmer, R.R., „Questions de féodalité aux Etats-Unis”, in *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I. 1971, pp. 348-356.
- Pantaleao, Olga, *A penetração comercial da Inglaterra na América Espanhola de 1713 a 1783*. Sao Paulo: n. p., 1946.
- Pares, Richard, „The economic factors in the history of the Empire”, *Economic History Review*, VII, 2, mai 1937, pp. 119-144.
- Pares, Richard, *Yankees and Creoles: The Trade between North America and the West Indies before the American Revolution*, Longmans, Green & Co., Londra, 1956.
- Pares, Richard, *Merchants and Planters*, *Economic History Review Supplement*, nr. 4, University Press, Cambridge, 1960.
- Pares, Richard, *War and Trade in the West Indies, 1739-63*, Frank Cass, Londra, 1963. (Inițial publicată în 1936.)
- Paris, Robert, *Histoire du commerce de Marseille, V: De 1600 à 1789, Le Levant*, Gaston Rambert, ed., Lib. Plon, Paris, 1957.
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, University Press, Cambridge, 1972.
- Parker, Geoffrey, „The Emergence of Modern Finance in Europe”, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana History of Europe, II: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974, pp. 527-594. (a)
- Parker, Geoffrey, „War and Economic Change: The Economic Costs of the Dutch Revolt”, comunicare la Sesta Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „ Francesco Datini”, Prato, 3 mai 1974. (b)
- Parker, Geoffrey, „Why Did the Dutch Revolt Last Eighty Years?”, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, XXVI, 1976, pp. 53-72. (a)
- Parker, Geoffrey, „The 'Military Revolution', 1560-1660 - A Myth?”, *Journal of Modern History*, XLVIII, 2, iunie 1976, pp. 195-214. (b)
- Parry, J.H., *The Establishment of the European Hegemony: 1415-1715*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1961.
- Parry, J.H., „Transport and Trade Routes”, in E.B. Rich & C.H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe, IV: The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 155-219.
- Patterson, R., „Spinning and Weaving”, in C. Singer et al., ed., *A History of Technology, III: From the Renaissance to the Industrial*

Revolution, c1500-c1700, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 151-180.

Penson, Lillian M., „The West Indies and the Spanish American Trade, 1713-1748“, in J. Holland Rose *et al.*, ed., *Cambridge History of the British Empire*, I, University Press, Cambridge, 1929, pp. 330-345.

Pentland, H.C., „Population and Labour Growth in Britain in the Eighteenth Century“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.B.C. Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 157-189.

Perjés, G., „Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI, 1-2 1970, pp. 1-52.

Perrot, Jean-Claude, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, Service de reproduction des thèses, Univ. de Lille, III, 2 vol., 1974.

Petersen, E. Ladewig, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580- 1660*, Odense Univ. Press, Odense, Danemarca, 1967.

Petersen, E. Ladewig, „La crise de noblesse danoise entre 1580 et 1660“, *Annales E.S.C.*, XXIII, 6, nolemb.-dec. 1968, pp. 1237-1261.

Petersen, E. Ladewig, „The Danish Cattle Trade During the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 1, 1970, pp. 69-85.

Peterson, Mendel, *The Funnel of Gold*, Little-Brown, Boston, 1975.

Petraccone, Claudia, *Napoli dal 1500 all '800: problemi di storia demografica e sociale*, Guida Ed., Napoli, 1974.

Petrie, Sir Charles, *The Jacobite Movement*, ediția a 3-a, revizuit un volum. Eyre & Spottiswoode, Londra, 1958.

Phelan, John L., „Free Versus Compulsory Labor. Mexico and the Philippines 1540-1648“, *Comparative Studies in Society and History*, I, 2, 1959, pp. 189-201.

Phelan, John L., *The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565-1700*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967.

Phelan, John L., recenzie la John Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, II: *Spain and America, 1598-1700*, in *Journal of Latin American Studies*, II, 2, nolemb. 1970, pp. 211-213.

Piel, Jean, *Capitalisme agraire au Pérou. I: Originalité de la société agraire péruvienne au XIXe siècle*, Ed. Anthropos, Paris, 1975.

Pillorget, René, „Les problèmes monétaires français de 1602 à 1689“, *XVIIe siècle*, nr. 70-71, 1966, pp. 107-130.

Pillorget, René, *Les mouvements insurrectionnels de Provence entre 1596 et 1715*, Ed. A. Pedone, Paris, 1975.

Pinkham, Lucille, „William of Orange: Prime Mover of the Revolution“, in Gerald M. Straka, ed., *The Revolution of 1688: Whig Triumph or Palace Revolution?*, D.C. Heath, Boston, 1963,

pp. 77-85. (Inițial în *William III and the Respectable Revolution*, 1954.)

Pirenne, Henri, *Histoire de Belgique*, vol. IV și V, Libr.-Ed. Henri Lamertin, Bruxelles, 1920.

Pitt, H.G., „The Pacification of Utrecht”, în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed. *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 446-479.

Piuz, Anne-Marie, „Politique économique à Genève et doctrine mercantiliste (vers 1690-1740)”, comunicare prezentată la cel de-al V-lea Congres de istorie economică, Leningrad, 10-14 aug. 1970. (a)

Piuz, Anne-Marie, „Alimentation populaire et sous-alimentation au XVIIe siècle: Le cas de Genève et sa région”, în Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de l'alimentation*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970, pp. 129-145. (Inițial în *Revue suisse d'histoire* 1968.)

Plumb, J.H., *England in the Eighteenth Century (1714-1815)*, vol. 7 din *The Pelican History of England*, Penguin, Londra, 1950.

Plumb, J.H., „Introduction”, la C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*, Knopf, New York, 1965, pp. XIII-XXVI.

Plumb, J.H., *The First Four Georges*, Fontana Collins, Glasgow, 1966.

Plumb, J.H., *The Origins of Political Stability: England, 1675-1725*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts, 1967.

Plumb, J.H., „The Growth of the Electorate in England from 1600 to 1715”, *Past and Present*, nr. 45, noiemb. 1969, pp. 90-116.

Pohl, Hans, „Das Textilgewerbe in Hispanoamerika während der Kolonialzeit”, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVI, 4 dec. 1969, pp. 438-477.

Poisson, Jean-Paul, „Introduction à une étude quantitative des effets socio-économiques du système de Law”, *Journal de la Société de Statistique de Paris*, anul 115, nr. 3, trimestrul 3, 1974, pp. 260-280.

Poitrineau, Abel, „L'alimentation populaire en Auvergne au XVIIIe siècle”, în Jean-Jacques Hémardinquier, red., *Pour une histoire de l'alimentation*, Lib. Armand Colin, Paris, 1970, pp. 146-193. (Inițial în *Annales E.S.C.*, 1962.)

Polisensky, J.V., „The Thirty Years' War”, *Past and Present*, nr. 6, noiemb. 1954, pp. 31-43.

Polisensky, J.V., „The Thirty Years' War and the Crises and Revolutions of Seventeenth-Century Europe”, *Past and Present*, nr. 39, apr. 1968, pp. 34-43.

Polisensky, J.V., *The Thirty Years' War*, Univ. of California Press, Berkeley, 1971.

Polisensky, J.V., *War and Society in Europe, 1618-1648*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1978.

Poni, Carlo, „All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia

- settentrionale (sec. XVII-XVIII)", *Rivista storica italiana*, LXXXVIII, 3, 1976, pp. 444-497.
- Ponsot, Pierre, „En Andalousie occidentale: Les fluctuations de la production du blé sous l'Ancien Régime", *Etudes rurales*, nr. 34 apr.-juin 1969, pp. 97-112.
- Postel-Vinay, Gilles, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, Maspéro, Paris, 1974.
- Price, Derek J., „The Manufacture of Scientific Instruments from c 1500-c 1700", in C. Singer *et al.*, *A History of Technology*, III: *From the Renaissance to the Industrial Revolution, c 1500-c 1700*, Clarendon Press, Oxford, 1957, pp. 620-647.
- Price, Jacob M., „The Rise of Glasgow in the Chesapeake Tobacco Trade, 1707-1775", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XI, 2, apr. 1954, pp. 179-199.
- Price, Jacob M., „Multilateralism and/or Bilateralism: The Settlement of British Trade Balances with 'The North', c 1700", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 2, 1961, pp. 254-274. (a)
- Price Jacob M., „The Tobacco Adventure to Russia: Enterprise, Politics and Diplomacy in the Quest for a Northern Market for English Colonial Tobacco, 1676-1722", *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, LI, 1, mart. 1961, (b)
- Price, Jacob M., „The Economic Growth of the Chesapeake and the European Market, 1697-1775", *Journal of Economic History*, XXIV, 4, dec. 1964, pp. 496-511.
- Prickler, Harald, „Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700", in O. Pickl, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, I, Graz: 1971, pp. 131-144.
- Priestley, Margaret, „Anglo-French Trade and the 'Unfavorable Balance' Controversy, 1600-1685", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 1, 1951, pp. 37-52.
- Procacci, Giulio, „Italy: Commentary", in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 27-28.
- Quencez, G., *Vocabularum geographicum*, Presses Académiques Européennes, Bruxelles, 1968.
- Rabb, Theodore K., „Puritanism and the Rise of Experimental Science in England", recenzie, *Cahiers d'histoire mondiale*, VII, 1, 1962, pp. 46-67. (a)
- Rabb, Theodore K., „The Effects of the Thirty Years War on the German Economy", *Journal of Modern History*, XXXIV, 1, mart. 1962, pp. 40-51. (b)
- Rabb, Theodore K., „Sir Edwin Sandys and the Parliament of 1604", *American Historical Review*, LXIX, 3, apr. 1964, pp. 646-670.

- Rabb, Theodore K., „Free Trade and the Gentry in the Parliament of 1604“, *Past and Present*, nr. 40, 1968, pp. 165-173.
- Rabb, Theodore K., *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1975.
- Rabe, Hannah, „Aktienkapital und Handelsinvestitionen im Überseehandel des 17. Jahrhunderts“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIX, 3, 1962, pp. 320-368.
- Rachel, Hugo, *Die Handels-, Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens bis 1713*, Acta Borussica. Die einzelnen gebilde des Verwaltung. Handels-, Zoll- und Akzisepolitik, I, P. Parey, Berlin, 1911.
- Rambert, Gaston, „De 1660 à 1789“, in *Histoire du commerce de Marseille*, IV: *De 1599 à 1789*, Gaston Rambert, ed., Lib. Plon, Paris, pp. 193-683.
- Rambert, Gaston, „Préface“ la Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, V: *De 1660 à 1789, Le Levant*, Lib. Plon, 1957, pp. I-VI.
- Rambert, Gaston, „La France et la politique de l'Espagne au XVIIIe siècle“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, oct.-dec. 1959, pp. 269-288.
- Rapp, Richard Tilden, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution“, *Journal of Economic History*, XXXV, 3, sept. 1975, pp. 499-525.
- Rapp, Richard Tilden, *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1976.
- Raychaudhuri, Tapan, *Jan Company in Coromandel, 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economics*, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, vol. 38, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1962.
- Reddaway, W.F., „The Scandinavian North“, in A.W. Ward *et al.*, ed., *Cambridge Modern History*, IV: *The Thirty Years' War*, Univ. Press, Cambridge, 1906, pp. 560-591.
- Redlich, Fritz, „Entrepreneurship in the Initial Stages of Industrialization“, *Weltwirtschaftliches Archiv*, LXXV, 1955, pp. 59-106.
- Redlich, Fritz, „Contributions in the Thirty Years' War“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, 1959, pp. 247-254.
- Reed, Clyde G., „Transactions Costs and Differential Growth in Seventeenth-Century Western Europe“, *Journal of Economic History*, XXXIII, 1, mart. 1973, pp. 177-190.
- Rees, J.F., „The Phases of British Commercial Policy in the Eighteenth Century“, *Economica*, V, nr. 14, iunie 1925, pp. 130-150.
- Rees, J.F., „Mercantilism and the Colonies“, in J. Holland Rose *et al.*, *Cambridge History of the British Empire*, I, University Press, Cambridge, 1929, pp. 561-602.

- Reinhard, Marcel R. & Armengaud, Armand, *Histoire générale de la population mondiale*, Ed. Montchrestien, Paris, 1961.
- Renier, G.J., *The Dutch Nation: An Historical Study*, Allen & Unwin, Londra, 1944.
- Revah, I.S., „Les marranes“, *Revue des études juives*, seria a 3-a, I, (CXVIII), 1959-1960, pp. 29-77.
- Rich, E.E., „The First Earl of Shaftsbury's Colonial Policy“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 5-a, VII, 1957, pp. 47-70.
- Rich, E.E., „Europe and North America“, in *New Cambridge Modern History*, V: F.L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 330-368.
- Rich, E.E., *Montreal and the Fur Trade*, McGill Univ. Press, Montreal, 1966.
- Rich, E.E., „Colonial Settlement and Its Labour Problems“, in E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 308-373.
- Richet, Denis, „Croissance et blocages en France du XVe au XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XXIII, 4 iulie-august 1968, pp. 759-787.
- Richet, Denis, „Economic Growth and Its Setbacks in France from the Fifteenth to the Eighteenth Century“, in Marc Ferro, ed., *Social Historians in Contemporary France*, Harper & Row, New York, 1972, pp. 180-211. (Tradus din *Annales E.S.C.*, 1968.)
- Richmond, Vice-Admiral Sir H., *National Policy and Naval Strength and Other Essays*, Longmans, Green & Co., Londra, 1928.
- Riemersma, Jelle C., „Government Influence on Company Organization in Holland and England (1550-1650)“, *Journal of Economic History*, supliment X, 1950, pp. 31-39.
- Riley, P.W.J., „The Union of 1707 as an Episode in English Politics“, *English Historical Review*, LXXXIV, nr. 332, iulie 1969, pp. 498-527.
- Ringrose, D.R., „European Economic Growth: Comments on the North-Thomas Theory“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXVI, 2, mai 1973, pp. 285-292.
- Robert, Daniel, „Louis XIV et les protestants“, *XVIIe siècle*, nr. 76-77, 1967, pp. 39-52.
- Roberts, Michael, *Gustavus Adolphus*, 2 vol., Longmans, Green & Co., Londra, 1953, 1958.
- Roberts, Michael, „Cromwell and the Baltic“, *English Historical Review*, LXXVI, nr. 300, iulie 1961, pp. 402-446.
- Roberts, Michael, „Queen Christina and the General Crisis of the Seventeenth Century“, *Past and Present*, nr. 22, iulie 1962, pp. 36-59.
- Roberts, Michael, „Charles XI“, in *Essays in Swedish History*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1967, pp. 226-268. (Inițial în *History*, 1965.)

- Roberts, Michael, „Sweden and the Baltic, 1611-54“, in *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed. *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-49/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 385-410.
- Roberts, Michael, „Introduction“, in M. Roberts, *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 1-19. (a)
- Roberts, Michael, „The Swedish Church“, in M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, St. Martin's Press, New York, 1973, pp. 132-173. (b)
- Roebuck, P., „Absentee Landownership in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: A Neglected Factor in English Agrarian History“, *Agricultural History Review*, XXI, 1, 1973, pp. 1-17.
- Roehl, Richard, „French Industrialization: A Reconsideration“, *Explorations in Economic History*, XIII, 3 iulie, 1976, pp. 233-281.
- Roessingh, H.K., „Inland Tobacco: Expansion and Contraction of a Cash Crop in the 17th and 18th Centuries in the Netherlands“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 20, 1976, pp. 498-503.
- Romano, Ruggiero, „Documenti e prime considerazioni intorno alla «Balance du commerce» della Francia dal 1716 al 1780“, *Studi in onore di Armando Saporì*, II, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, pp. 1265-1300.
- Romano, Ruggiero, „Une économie coloniale: le Chili au XVIIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-aprilie, 1960, pp. 259-285.
- Romano, Ruggiero, „Tra XVI e XVII secolo, una crisi economica: 1619-1622“, *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, 1962, pp. 480-531.
- Romano Ruggiero, „L'Italia nella crisi del secolo XVII“, *Studi storici*, IX, 3-4, iulie-dec. 1968, pp. 723-741.
- Romano, Ruggiero, „Sens et limites de l'industrie minière en Amérique espagnole du XVIe au XVIIIe siècle“, *Journal de la Société des Américanistes*, LIX, 1970, pp. 129-143.
- Romano, Ruggiero, „L'Italia nella crisi del secolo XVII“, in *Tra due crisi: L'Italia del Rinascimento*, Piccola Bibl. Einaudi, Torino, 1971, pp. 186-206. (Inițial în *Studi storici*, 1968.)
- Romano, Ruggiero, „Italy in the Crisis of the Seventeenth Century“, in Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 185-198. (Tradus din *Studi storici*, 1968.)
- Romero de Solís, Pedro, *La población española en los siglos XVIII y XIX*, Siglo XXI de España, Madrid, 1973.
- Roorda D.J., „The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 109-132.
- Roorda, D.J., „Party and Faction“, *Acta Historiae Neerlandica*, II, 1967, pp. 188-221.
- Roos, Hans-Edvard, „Origin of Swedish Capitalism“, *Economy and History*, XIX, 1, 1976, pp. 49-65.

- Rosén, Jerker, „Scandinavia and the Baltic“, in *New Cambridge Modern History*. V: F.L. Carsten, ed., *The Ascendancy of France, 1648-88*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 519-42.
- Rosenberg, Hans, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1958.
- Roseveare, Henry, *The Treasury: The Evolution of a British Institution*, Columbia Univ. Press, New York, 1969.
- Roseveare, Henry, „Government Financial Policy and the Market in Late Seventeenth-Century England“, *Ottava VIII, Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini“*, Prato, 8 mai 1976.
- Rostworowski, Emanuel, „The Crisis of Sovereignty (1697- 1763)“, in A. Gleysztor et al., *History of Poland*, PWN, Varşovia, 1968, pp. 313-337.
- Rowen, Herbert H., „The Revolution That Wasn't: The Coup d'Etat of 1650 in Holland“, *European Studies Review*, IV, 2 oct. 1974, pp. 99-117.
- Rubini, Dennis, „Politics and the Battle for the Banks, 1688-1697“, *English Historical Review*, LXXXV, nr. 337, oct. 1970, pp. 693-714.
- Ruiz Martín, Felipe, „La banca en España: hasta 1782“, in F. Ruiz Martín et al., *El banco de España: Una historia económica*, Banco de España, Madrid, 1970, pp. 1-196.
- Rule, John C., „Louis XIV, Roi-Bureaucrate“, in John C. Rule, *Louis XIV and the Craft of Kingship*, Ohio State Univ. Press, Columbus, 1969, pp. 3-101.
- Rusche, G. și Otto Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*, Columbia Univ. Press, New York, 1939.
- Rusinski, Władysław, „Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jhd. in Polen und den Nachbarländern“, in *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 415-423.
- Rusinski, Władysław, „Strukturwandlungen der bäuerlichen Bevölkerung Polens im 16.-18. Jahrhundert“, *Studia Oeconomicae*, VII, 1972, pp. 99-119.
- Rusinski, Władysław, „Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa“, *Studia Historiae Oeconomicae*, IX, 1974, pp. 27-45.
- Rutkowski, Jan, „Le régime agraire en Pologne au XVIIIe siècle“, *Revue d'histoire économique et sociale*, XIV, 4, 1926, pp. 473-505; XV, 1, 1927, pp. 66-103. (a)
- Rutkowski, Jan, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, H. Champion, Paris, 1927. (b)
- Ruwet, Joseph, „Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle“, *Cahiers d'histoire des prix*, II, 1957, pp. 69-108.

- Saalfeld, Diedrich, *Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1960.
- Sagnac, Philippe, „Le crédit de l'Etat et les banquiers à la fin du XVIIe et au commencement du XVIIIe siècle“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, X, nr. 4-5, iunie-iulie 1908, pp. 257-272.
- Salaman, Redcliffe N., *The history and Social Influence of the Potato*, University Press, Cambridge, 1949.
- Salin, Edgar, „European Entrepreneurship“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 4, toamna 1952, pp. 366-377.
- Salmon, J.H.M., „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth-Century France“, *Past and Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 21-43.
- Samuelsson, Kurt, *From Great Power to Welfare State*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1968.
- Sandberg, Lars S., „Monetary Policy and Politics in Mid-Eighteenth Century Sweden: A Comment“, *Journal of Economic History*, XXX, 3, sept. 1970, pp. 653-654.
- Sayous, André-E., „L'affaire de Law et les Gênois“, *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, XVII, 3, 1937, pp. 310-340.
- Scammell, G., „Shipowning in the Economy and Politics of Early Modern England“, *Historical Journal*, XV, 3, 1972, pp. 385-407.
- Scelle, Georges, „The Slave-Trade in the Spanish Colonies of America: the Asiento“, *American Journal of International Law*, IV, 3, iulie 1910, pp. 612-661.
- Schmoller, Gustav, *The Mercantile System and Its Historical Significance*, MacMillan, New York, 1897. (Retipărită de Augustus M. Kelley Publ., 1967.)
- Schöffner, Ivo, „Did Holland's Golden Age Coincide With a Period of Crisis?“, *Acta Historiae Neerlandica*, I, 1966, pp. 82-107.
- Schöffner, Ivo, *A Short History of the Netherlands*, a 2-a ediție revăzută, Allert de Lange bv, Amsterdam, 1973.
- Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Geo. Allen & Unwin, Londra, 1943.
- Schwartz, Stuart B., „The Mocambo: Slave Resistance in Colonial Bahia“, *Journal of Social History*, III, 4, vara 1970, pp. 313-333.
- Schwartz, Stuart B., „Free Labor in a Slave Economy: The Lavradores de Cana of Colonial Bahia“, în Dauril Alden, ed., *Colonial Roots of Modern Brazil*, Univ. of California Press, Berkeley, 1973, pp. 147-197.
- Schwartz, Stuart B., „The Manumission of Slaves in Colonial Brazil: Bahia, 1684-1745“, *Hispanic American Historical Review*, LVII, 4, nov. 1974, pp. 603-635.
- Scoville, Warren C., „The Huguenots and the Diffusion of Technology“, *Journal of Political Economy*, LX, 4, aug. 1952, pp. 294-311; LX, 5, oct. 1952, pp. 392-411.
- Scoville, Warren C., *The Persecution of Huguenots and French Economic Development, 1680-1720*, Univ. of California Press, Berkeley, 1960.

- Sée, Henri, „Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIIIe siècle“, *Revue historique*, CXLII, 1, jan.-feb. 1923, pp. 47-53.
- Seeley, J.A., *The Expansion of England*, editat de John Gross, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1971. (Publicată inițial în 1883.)
- Sella, Domenico, „The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry“, în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 106-126.
- Sella, Domenico, „Industrial Production in Seventeenth-Century Italy: A Reappraisal“, *Exploration in Entrepreneurial History*, VI, 3, primăvara-vara 1969, pp. 235-253.
- Sella, Domenico, „European Industries 1500-1700“, în C.M. Cipolla, ed., *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, II, Collins, Glasgow, 1974, pp. 354-412.
- Sella, Domenico, „The Two Faces of the Lombard Economy in the Seventeenth Century“, în Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 11-15.
- Semo, Enrique, *Historia del capitalismo en México: Los orígenes/ 1521-1763*, Ed. Era, Mexico City, 1973.
- Sereni, Emilio, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Laterza, Bari, Italia, 1961.
- Sheridan, Richard B., „The Molasses Act and the Market Strategy of the British Sugar Planters“, *Journal of Economic History*, XVII, 1, 1957, pp. 62-83.
- Sheridan, Richard B., „The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 2, aug. 1965, pp. 292-311.
- Sheridan, Richard B., „The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century: A Rejoinder“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 46-61.
- Sheridan, Richard B., „The Plantation Revolution and the Industrial Revolution, 1625-1775“, *Caribbean Studies*, IX, 3, oct. 1969, pp. 5-25.
- Sideri, S., *Trade and Power: Informal Colonialism in Anglo-Portuguese Relations*, Rotterdam Univ. Press, Rotterdam, 1970.
- Silbert, Albert, „Un carrefour de l'Atlantique: Madère (1640-1820)“, *Economias e Finanças*, seria a 2-a, XXII, 1954, pp. 389-443.
- Simiand, François, *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, Lib. Felix Alcan, Paris, 1932. (a)
- Simiand, François, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du 16e au 19e siècle*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris, 1932. (b)
- Simpson, Leslie Boyd, „Mexico's Forgotten Century“, *Pacific Historical Review*, XXII, 2, mai 1953, pp. 113-121.

- Singh, O.P., *Surat and Its Trade in the Second Half of the 17th Century*, Univ. of Delhi, Delhi, 1977.
- Skazkine, S., „Sur la genèse du capitalisme dans l'agriculture de l'Europe occidentale“, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, nr. 37. *Le féodalisme*, mai-juin 1963, pp. 191-202.
- Slicher van Bath, B.H., „Agriculture in the Low Countries (ca. 1600-1800)“, *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4-11 sept. 1955, *Relazioni*, IV: *Storia Moderna*, G.C. Sansoni-Ed., Firenze, 1955, pp. 169-203.
- Slicher van Bath, B.H., „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto & Windus, Londra, 1960, pp. 130-153.
- Slicher van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, Edw. Arnold., Londra, 1963. (a)
- Slicher van Bath, B.H., „Yield Ratios, 810-1820“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 10, 1963. (b)
- Slicher van Bath, B.H., „Les problèmes fondamentaux de la société préindustrielle en Europe occidentale: Une orientation et un programme“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 3-46. (a)
- Slicher van Bath, B.H., „Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, *A.A.G. Bijdragen*, nr. 13, 1965, pp. 134-148. (b)
- Slicher van Bath, B.H., „Eighteenth-Century Agriculture on the Continent of Europe: Evolution or Revolution?“, *Agricultural History*, XLIII, 1, jan. 1969, pp. 169-179.
- Slicher van Bath, B.H., „Agriculture in the Vital Revolution“, in Cambridge Economic History of Europe, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 42-132.
- Suiter, Engel, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609“, *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, pp. 165-196.
- Smelser, Neil J., *Social Change in the Industrial Revolution*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1959.
- Smit, J.W., „The Netherlands and Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, Macmillan, Londra, 1968, pp. 13-36.
- Smit, J.W., „Holland: Commentary“, in Frederick Krantz & Paul W. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 61-63.
- Smith, C.T., *An Historical Geography of Western Europe Before 1800*, Longmans, Londra, 1967.
- Smout, C.T., „The Development and Enterprise of Glasgow, 1556-1707“, *Scottish Journal of Political Economy*, VII, 3, 1960, pp. 194-212.

- Smout, T.C., *Scottish Trade on the Eve of the Union, 1660-1707*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1963.
- Smout, T.C., „Scottish Landowners and Economic Growth, 1650-1850“, *Scottish Journal of Political Economy*, XI, 1, feb. 1964, pp. 218-234. (a)
- Smout, T.C., „The Anglo-Scottish Union^b of 1707. I: The Economic Background“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 3, apr. 1964, pp. 455-467. (b)
- Smout, T.C. & Alexander Fenton, „Scottish Agriculture Before the Improvers - An Exploration“, *Agricultural History Review*, XIII, 2, 1965, pp. 73-93.
- Sombart, Werner, „Hausindustrie“, *Handwörterbuch der Staatwissenschaften*, ediția a 2-a, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1900, IV, pp. 1138-1169.
- Soom, Arnold, „Der Kampf der baltischen Städte gegen das Fremdkapital im 17. Jahrhundert“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIX, 4, 1962, pp. 433-458.
- Spengler, Joseph, J., „Mercantilist and Physiocratic Growth Theory“, in Bert F. Hoselitz, ed., *Theories of Economic Growth*, Free Press, New York, 1960, pp. 3-64.
- Sperling, J., „The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIV, 3, 1962, pp. 446-468.
- Špiesz, Anton, „Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times“, *Studia Historica Slovaca*, VI, 1969, pp. 7-62.
- Spooner, Frank C., *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680*, Lib. Armand Colin, Paris, 1956.
- Spooner, Frank C., „The European Economy, 1609-50“, *New Cambridge Modern History*. IV. J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/59*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 67-103.
- Stark, Werner, „Die Abhängigkeitsverhältnisse der gutsherrlichen Bauern Böhmens im 17. und 18. Jahrhundert“, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, CLXIV, 4, iulie 1952, pp. 270-292; 5, sept. 1952, pp. 348-374.
- Steengaard, Niels, „The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century“, comunicare prezentată la cel de-al XIII-lea Congres internațional de științe istorice, Moscova, aug. 16-23, 1970.
- Stoianovich, Traian, „Pour un modèle du commerce du Levant: Economie concurrentielle et économie de bazar, 1500-1800“, *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*, XII, 2, 1974, pp. 61-120.
- Stols, E., „The Southern Netherlands and the Foundation of the Dutch East and West India Companies“, *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976, pp. 30-47.

- Stone, Lawrence, „Social Mobility in England, 1500-1700“, *Past and Present*, nr. 33, apr. 1966, pp. 16-55.
- Stone, Lawrence, „Literacy & Education in England, 1640-1900“, *Past and Present*, nr. 42, feb. 1969, pp. 69-139.
- Stone, Lawrence, *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1972.
- Stork-Penning, J.C., „The Ordeal of the States-Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession“, *Acta Historiae Neerlandicae*, II, 1967, pp. 107-141.
- Stoye, J.W., „The Austrian Habsburgs“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 572-607. (a)
- Stoye, J.W., „Armies and Navies. 2. Soldiers and Civilians“, in *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 762-790. (b)
- Stradling, R.A., „Seventeenth Century Spain: Decline or Survival?“, *European Studies Review*, IX, 2, apr. 1979, pp. 157-194.
- Strong, Frank, „The Causes of Cromwell's West Indian Expedition“, *American Historical Review*, IV, 2, jan. 1899, pp. 228-245.
- Supple, Barry E., „Thoman Mun and the Commercial Crisis, 1623“, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XXVII, nr. 75, mai 1954, pp. 91-94.
- Supple, Barry E., „Currency and Commerce in the Early Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a 2-a, X, 1957, pp. 239-255.
- Supple, Barry E., *Commercial Crisis and Change in England 1600-42*, University Press, Cambridge, 1959.
- Supple, Barry E., „The State and the Industrial Revolution“, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, III: *The Industrial Revolution*, Collins, Glasgow, 1973, pp. 301-357.
- Supple, Barry E., „The Nature of Enterprise“, in *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 394-461.
- Sutherland, Lucy S., *The East India Company in Eighteenth Century Politics*, Clarendon Press, Oxford, 1952.
- Sutherland, Lucy S., „The City of London in Eighteenth-Century Politics“, in Richard Pares & A.J.P. Taylor, ed., *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, Macmillan, Londra, 1956, pp. 49-74.
- Swart, K.W., „Holland's Bourgeoisie and the Retarded Industrialization of the Netherlands“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 44-48.

- Sweezy, Paul, „Karl Marx and the Industrial Revolution“, in *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, New York, 1972, pp. 127-146. (a) (Inițial în Robert V. Eagle, ed., *Events, Ideology and Economic Theory*, 1968.)
- Sweezy, Paul, „Marx and the Proletariat“, in *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, New York, 1972, pp. 147-165. (b) (Inițial în *Monthly Review*, 1967.)
- Symcox, Geoffrey, *The Crisis of the French Sea Power 1688-1697. From the Guerre d'Escadre to the Guerre de Course*, Martinus Nijhoff, Haga, 1974.
- Szczygielski, Wojciech, „Le rendement de la production agricole en Pologne du XVIe au XVIIe siècle sur le fond européen“, *Ergon*, V, supliment la *Kwartalnik historii kultury materialnej*, XIV, 4, 1966, pp. 745-803.
- Szczygielski, Wojciech, „Die ökonomische Aktivität des polnischen Adels im 16.-18. Jahrhundert“, *Studia Historiae Economicae*, II, 1967, pp. 83-101.
- Ștefănescu, Șt., Mioc, D., & Chirca, H., „L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe-XVIIIe siècles“, *Revue roumaine d'histoire*, I, 1, 1962, pp. 39-60.
- Takahashi, H.K., „The Transition from Feudalism to Capitalism; A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy“, *Science and Society*, XVI, 4, toamna 1952, pp. 313-345.
- Tapié, Victor-Lucien, „Les officiers seigneuriaux dans la société française du XVIIe siècle“, *XVIIe siècle*, numerele 42-43, trim. I 1959, pp. 118-140.
- Tapié, Victor-Lucien, „Quelques aspects généraux de la politique étrangère de Louis XIV“, *XVIIe siècle*, numerele 46-47, trim. I-II 1960, pp. 1-28.
- Tapié, Victor-Lucien, *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*, Praeger, New York, 1971.
- Tawney, R.H., „A History of Capitalism“, recenzie la M.H. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, în *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 3, 1950, pp. 307-316.
- Taylor, A.J.P., *The Course of German History*, Coward-McCann, New York, 1946.
- Taylor, George V., „Types of Capitalism in Eighteenth-Century France“, *English Historical Review*, LXXIX, nr. 312, iulie 1964, pp. 478-497.
- Taylor, Harland, „Trade, Neutrality and the 'English Road', 1630-1648“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXV, 2, mai 1972, pp. 236-260.
- Tazbir, Janusz, „Recherches sur la conscience nationale en Pologne au XVIe siècle“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 14, 1966, pp. 5-22.
- Tazbir, Janusz, „The Commonwealth at the Turning Point (1586-1648)“, în A. Gieysztor et al., *History of Poland*, PWN, Varșovia, 1968, pp. 208-241. (a)

- Tazbir, Janusz, „The Commonwealth in the Years of Crisis (1648-1696)”, in A. Gieysztor *et al.*, *History of Poland*, PWN, Varşovia, 1968, pp. 242-312. (b)
- Temperley, Harold W.V., „The Age of Walpole and the Pelhams”, *Cambridge Modern History*. VI: *The Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1909, pp. 40-89. (a)
- Temperley, Harold W.V., „The Causes of the War of Jenkins' Ear, 1739”, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 3-a, III, 1909, pp. 197-236. (b) (Retipărită în Ian R. Christie, ed., *Essays in Modern History*, 1968.)
- Temperley, Harold W.V., „Foreword” la Jean O. McLachlan, *Trade and Peace with Old Spain, 1667-1750*, University Press, Cambridge, 1940, pp. IX-XI.
- Teuteberg, H.J., „The General Relationship between Diet and Industrialization”, in Elborg & Robert Forster, ed., *European Diet from Pre-Industrial to Modern Times*, Harper & Row (Torchbooks), New York, 1975, pp. 61-109.
- Thirsk, Joan, „The Restoration Land Settlement”, *Journal of Modern History*, XXVI, 4, dec. 1954, pp. 315-328.
- Thirsk, Joan, „Industries in the Countryside”, in F.J. Fisher, *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, University Press, Cambridge, 1961, pp. 70-88.
- Thirsk, Joan, „Seventeenth-Century Agriculture and Social Change”, *Agricultural History Review*, XVIII, 1970, Supliment: Joan Thirsk, ed., *Land, Church and People*, pp. 148-177.
- Thirsk, Joan, „New Crops and Their Diffusion: Tobacco-growing in Seventeenth-century England”, in C.W. Chalklin & M.A. Havinden, ed., *Rural Change and Urban Growth. 1500-1800*, Longmans, Londra, 1974, pp. 76-103.
- Thirsk, Joan, *The Restoration*, Longmans, Londra, 1976.
- Thomas, P.J., *Mercantilism and the East India Trade*, Frank Cass, Londra, 1963.
- Thomas, Robert Paul, „The Sugar Colonies of the Old Empire: Profit or Loss for Great Britain?”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 30-45.
- Thompson, E.P., „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism”, *Past and Present*, nr. 38, dec. 1967, pp. 56-97.
- Thompson, E.P., *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, Pantheon, New York, 1975.
- Thompson, F.M.L., „The Social Distribution of Landed Property since the Sixteenth Century”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 3, dec. 1966, pp. 505-517.
- Thomson, Mark A., „The War of the Austrian Succession”, in *New Cambridge Modern History*, VII, J.O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-1763*, University Press, Cambridge, 1966, pp. 416-439.
- Tilly, Charles, „Reflections on the History of European State-Making”, in Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western*

- Europe, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1975, pp. 3-83.
- Tomkiewicz, Wladyslaw, „Varsovie au XVIIe siècle“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 15, 1967, pp. 39-64.
- Tonnesson, Kåre D., „Les pays scandinaves“, in *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 303-313 (și Discussion, II, pp. 719-721).
- Topolska, Maria Barbara, „Peculiarities of the Economic Structure of Eastern White Russia in the Sixteenth-Eighteenth Centuries“, *Studia Historiae Oeconomicae*, VI, 1971, pp. 37-49.
- Topolski, Jerzy, „Les tendances de l'évolution agraire de l'Europe Centrale et Orientale aux XVIe-XVIIIe siècles“, *Rivista di storia dell'agricoltura*, VII, 2, iunie 1967, pp. 107-119.
- Topolski, Jerzy, „L'économie rurale dans les biens de l'archevêché de Gniezno depuis le 16e jusqu'au 18e siècle“, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, nr. 63-64, trim. I și II, 1970, pp. 86-98.
- Topolski, Jerzy, „La reféodalisation dans l'économie des grands domaines en Europe centrale et orientale (XVIe-XVIIIe ss.)“, *Studia Historiae Oeconomicae*, VI, 1971, pp. 51-63.
- Topolski, Jerzy, „Economic Decline in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries“, in Peter M. Earle, *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 127-142. (a) (Tradus din *Acta Poloniae Historica*, 1962.)
- Topolski, Jerzy, „The Manorial Serf Economy in Central and Eastern Europe, in the 16th and 17th Centuries“, *Agricultural History*, XLVIII, 3, iulie 1974, pp. 341-352. (b)
- Topolski, Jerzy, „Commerce des denrées agricoles et croissance économique de la zone baltique aux XVIe et XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XXIX, 2, mart.-apr. 1974, pp. 425-436. (c)
- Torr, Dona, „The English Revolution, I“, *Labour Monthly*, XXIII, 2, feb. 1941, pp. 90-92.
- Tremel, Ferdinand, „Die österreichische Wirtschaft zwischen 1620 und 1740“, *Österreich in Geschichte und Literatur*, 1961, V, pp. 166-181.
- Treue, Wilhelm, „Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert“, in Bruno Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte. II: Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus*, ediția a 8-a, Union Verlag, Stuttgart, 1955, pp. 366-436.
- Treue, Wilhelm, „Das Verhältnis von Fürst, Staat und Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIV, 1, 1957, pp. 26-56.
- Treue, Wilhelm, *Wirtschaft, Gesellschaft und Technik in Deutschland von 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1974.

- Trevelyan, George Macauley, „The Revolution as a Movement for Democratic Unification“, in Gerald M. Straka, ed., *The Revolution of 1688: Whig Triumph or Palace Revolution?*, D.C. Heath, Boston, 1963, pp. 43-49. (Initial in *The English Revolution, 1688-1689*, 1938.)
- Trevor-Roper, Hugh R., „The General Crisis of the 17th Century“, *Past and Present*, nr. 16, nov. 1959, pp. 31-66.
- Trevor-Roper, Hugh R., „Scotland and the Puritan Revolution“, in H.E. Bell & R.L. Ollard, ed., *Historical Essays 1600-1750 presented to David Ogg*, Adam & Charles Black, Londra, 1964, pp. 78-130.
- Trevor-Roper, Hugh R., „The Union of Britain in the 17th Century“, in *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Facultad de Filosofía y Letras, Barcelona, 1967, II, pp. 703-715.
- Tucher, G.S.L., „English Pre-Industrial Population Trends“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVI, 2, dec. 1963, pp. 205-218.
- Unger, Richard W., *Dutch Shipbuilding Before 1800*, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1978.
- Unger, W.S., „Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 2, dec. 1959, pp. 206-221.
- Unwin, George, *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Clarendon Press, Oxford, 1904.
- Usher, Abbott Payson, *The History of the Grain Trade in France, 1400-1710*, Harvard Economic Studies, vol. IX, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1913.
- Usher, Abbott Payson, „The Growth of English Shipping, 1572-1922“, *Quarterly Journal of Economics*, XLII, 3, mai 1928, pp. 465-478.
- Usher, Abbott Payson, „Machines and Mechanisms“, in C. Singer et al., *A History of Technology. III: From the Renaissance to the Industrial Revolution, c1500-c1700*, Clarendon Press, Oxford, 1959, pp. 324-346.
- Utterström, Gustav, „An Outline of Some Population Changes in Sweden ca. 1660-1750 and a Discussion of Some Current Issues“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Edw. Arnold, Londra, 1965, pp. 536-548.
- Vandenbroeke, Chr., „Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century“, *Acta Historiae Neerlandica*, V, 1971, pp. 15-39.
- Van der Wee, H., „Introduction - The Agricultural Development of the Low Countries as Revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800“, in H. van der Wee & E. van Cauwenberghe, ed., *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven Univ. Press, Leuven, 1978, pp. 1-23.
- Van der Woude, A.M., „Discussion“, in *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, IV: J.E.C.

- Eversley, ed., *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 232-234.
- Van der Woude, A.M., „The A.A.G. Bijdragen and the Study of Dutch Rural History“, *Journal of European Economic History*, IV, 1, primăvara 1975, pp. 215-241.
- Van der Woude, A.M. & Mentink, G.J., „La population de Rotterdam au XVIIe et au XVIIIe siècles“, *Population*, XXI, 6 nov.-dec. 1966, pp. 1165-1190.
- Van Dijk, H & Roorda, D.J., „Social Mobility under the Regents of the Republic“, *Acta Historiae Neerlandicae*, IX, 1976 pp. 76-102.
- Van Dillen, J.G., „Stukken betreffende den Amsterdamschen graanhandel omstreeks het jaar 1681“, *Economisch-Historisch Jaarboek*, III, 1917, pp. 70-106.
- Van Dillen, J.G., „Eenige stukken aangaande den Amsterdamschen graanhandel in de tweede helfte der zeventiende eeuw“, *Economisch-Historisch Jaarboek*, IX, 1923, pp. 221-230.
- Van Dillen, J.G., „Amsterdam, marché mondial des métaux précieux au XVIIe et au XVIIIe siècle“, *Revue historique*, anul 51, CLII, 2, iul.-aug. 1926, pp. 194-201.
- Van Dillen, J.G., „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and its Economic Background“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II, J.B. Wolters, Groningen, 1964, pp. 133-147.
- Van Dillen, J.G., „Economic Fluctuations and Trade in the Netherlands, 1650-1750“, in Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500-1800*, Clarendon Press, Oxford, 1974, pp. 199-211. (a) (Tradus din *Van rijkdom en regenten: handboek tot de economische en sociale geschiedenis van nederland tijdens de republiek*, 1970.)
- Van Dillen, J.G., „La banque de changes et les banquiers privés à Amsterdam aux XVIIe et XVIIIe siècle“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, V, 1974, pp. 177-185. (b)
- Van Hoboken, W.J., „The Dutch West India Company: The Political Background of its Rise and Decline“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto & Windus, Londra, 1960, pp. 41-61.
- Van Houtte, Jean A., „Declin et survivance d'Anvers (1550-1700)“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 703-726.
- Van Klaveren, Jacob, *General Economic History, 100-1760*, Gerhard Kierckens, München, 1969. (a)
- Van Klaveren, Jacob, „Fiscalism, Mercantilism and Corruption“, in D.C. Coleman, ed., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp. 140-161. (b) (Tradus din *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1960.)
- Van Veen, Joh., *Dredge, Drain, Reclaim*, Martinus Nijhoff, Haga, 1950.

- Várkonyi, Ágnes R., „History and Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary”, *Etudes historiques*, 1970, publicată cu ocazia celui de-al VIII-lea Congres internațional de științe istorice de către Comisia națională a istoricilor unguri, Akademiai Kiado, Budapesta, 1970, pp. 295-299.
- Veenendaal, A.J., „The War of the Spanish Succession in Europe”, în *New Cambridge Modern History*, VI: J.S. Bromley, ed., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25*, University Press, Cambridge, 1970, pp. 410-445.
- Ventura, Angelo, „Considerazioni sull'agricoltura veneta e sulla accumulazione originaria del capitale nei secoli XVI e XVII”, *Studi storici*, IX, 3-4, iul.-dec. 1968, pp. 674-722.
- Verlinden, Charles, „Schiavitù ed economia nel mezzogiorno agli inizi dell'età moderna”, *Annali del mezzogiorno*, III, 1963, pp. 11-38.
- Verlinden, Charles, „Amsterdam”, în Amintore Fanfani, red., *Città mercanti doctrine nell'economia europea dal IV al XVIII secolo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1964, pp. 321-340.
- Verlinden, Charles, „Les conditions de l'introduction et de l'abolition du régime féodal dans les deux Amériques”, în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques Internationaux du C.N.R.S., Toulouse 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 341-348.
- Verlinden, Charles, „Dal Mediterraneo all'Atlantico”, în *Contributi per la storia economica*, Istituto Internazionale di Storia Economica, F. Datini, Prato, 1975, pp. 27-51.
- Viana, Luis Filho, „O trabalho do engenho e a reacção do Índio-Estabelecimento de escravatura africanos”, în *Congresso do Mundo Portugues*, X, Publicações Lisboa, Lisabona, 1940, pp. 11-29.
- Vicens Vives, Jaime, *Approaches to the History of Spain*, ediția a 2-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
- Vignols, Léon, „L'ancien concept monopole et la contrebande universelle. I. Le «commerce interlope» français, à la mer du sud, aux débuts du XVIIIe siècle, type de ce contrebande. Et textes inédites sur ce sujet”, *Revue d'histoire économique et sociale*, XIII, 3, 1925, pp. 239-299.
- Vigo, Giovanni, „Real Wages of the Working Class in Italy: Building Workers' Wages (14th to 18th Century)”, *Journal of European Economic History*, III, 2, toamna 1974, pp. 378-399.
- Vilar, Pierre M., „Problems of the Formation of Capitalism”, *Past and Present*, nr. 10, nov. 1956, pp. 15-38.
- Vilar, Pierre M., „Remarques sur l'histoire des prix”, *Annales E.S.C.*, XVI, 1, ian.-feb. 1961, pp. 110-115.
- Vilar, Pierre M., *Le 'Manuel de la Companya Nova' de Gibraltar, 1709-1723*, Affaires et Gens d'Affaires, XXVI, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962. (a)
- Vilar, Pierre M., *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 3 vol., S.E.V.P.E.N., Paris, 1962. (b)

- Vilar, Pierre M., *Or et monnaie dans l'histoire, 1450-1920*, Flammarion, Paris, 1974.
- Villani, Pasquale, *Feudalità, riforme, capitalismo agrario*, Ed. Laterza, Bari, 1968.
- Villani, Pasquale, „Note sullo sviluppo economico-sociale del Regno di Napoli nel settecento“, *Rassegna economica*, XXXVI, 1, 1972, pp. 29-55.
- Villari, Rosario, „Baronaggio e finanza a Napoli alla vigilia della rivoluzione del 1647-48“, *Studi storici*, III, 2, apr.-iunie 1962, pp. 259-306.
- Villari, Rosario, „Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alla vigilia della rivoluzione di Masaniello“, *Studi storici*, IV, 4, oct.-dec. 1963, pp. 637-668; VI, 2, apr.-iunie 1965, pp. 295-328. Continuat sub titlul „Cogiura aristocratica e rivoluzione popolare“, *Studi storici*, VII, 1, ian.-mart. 1967, pp. 37-112.
- Villari, Rosario, „Rivolte e coscienza rivoluzionaria nel secolo XVII“, *Studi storici*, XII, 2, apr.-iunie 1971, pp. 235-264.
- Viner, Jacob, „Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, în D.C. Coleman, ed., *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp. 61-91. (Inițial în *World Politics*, 1948.)
- Visconti, Alessandro, *L'Italia nell'epoca della controriforma dal 1576 al 1773*, vol. VI din *Storia d'Italia*, Arnoldo Mondadori Ed., Milano, 1958.
- Vivanti, Corrado, „La storia politica e sociale: Dall'avvento delle signorie all'Italia spagnola“, în R. Romano & C. Vivanti, coordonatori, *Storia d'Italia*, II, partea I, pp. 277-427, Einaudi, Torino, 1974.
- Vlachovic, Jozef, „Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts“, în Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 600-627.
- Von Braun, Joachim Freiherr, „Die ostdeutsche Wirtschaft in ihrer vorindustriellen Entwicklung“, în Göttinger Arbeitskreis, *Das östliche Deutschland: Ein Handbuch*, Holzner Verlag, Würzburg, 1959, pp. 603-639.
- Von Hippel, M., „Le régime féodal en Allemagne au XVIIIe siècle et sa dissolution“, în *L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Ed. du C.N.R.S., Paris, I, 1971, pp. 289-301.
- Waddell, David A.G., „Queen Anne's Government and the Slave Trade“, *Caribbean Quarterly*, VI, 1, 1960, pp. 7-10.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974. În traducere românească: *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, Editura Meridiane, 1991.

- Walton, Gary M. „Sources of Productivity Change in American Colonial Shipping, 1675-1775“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 1, apr. 1967, pp. 67-78.
- Walton, Gary M. „A Measure of Productivity Change in Colonial Shipping“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XX, 2 aug. 1968, pp. 268-282. (a)
- Walton, Gary M. „New Evidence on Colonial Commerce“, *Journal of Economic History*, XXVIII, 3, sept. 1968, pp. 363-389. (b)
- Walzer, Michael, „Puritanism as a Revolutionary Ideology“, *History and Theory*, III, 1964, pp. 75-90.
- Wangermann, Ernest, *The Austrian Achievement, 1700-1800*, Harcourt, Brace & Jovanovich, New York, 1973.
- Wansink, N., „Holland and Six Allies: The Republic of the Seven United Provinces“, in J.S. Bromley & E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV: *Metropolis, Dominion and Province*, Nijhoff, Haga, 1971, pp. 133-155.
- Ward, A. W., „The War of the Spanish Succession, (2) The Peace of Utrecht and the Supplementary Pacifications“, in *Cambridge Modern History*, V: *The Age of Louis XIV*, University Press, Cambridge, 1908, pp. 437-459.
- Ward, J.R., „The Profitability of Sugar Planting in the British West Indies, 1650-1834“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXXI, 2, mai 1978, pp. 197-209.
- Warden, Alexander J., *The Linen Trade Ancient and Modern*, Longmans, Green & Co., Londra, 1864. (Retipărită la Augustus Kelley, New York, 1968.)
- Wätjen, Hermann, „Zur statistik der Höllandischen Heringsfischerei im 17. and 18. Jahrhundert“, *Hansische Geschichtsblätter*, XVI, 1910, pp. 129-185.
- Weber, Max, *General Economic History*, Free Press, Glencoe, Illinois, 1950.
- Weinryb, Bernard D., *The Jews of Poland*, Jewish Publ. Society of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1973.
- Weis, Eberhard, „Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis Zum Ausgang des 18. Jahrhundert“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVII, 1; 1970, pp. 1-14.
- Weise, Heinz, „Der Rinderhandel in nordwesteuropäischen Küstengebiet om 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts“, in H. Wiese & J. Böltz, *Rinderhandel unde Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1966, pp. 1-129.
- Weise, Heinz, „Die Fleischversorgung der nordwesteuropäischen Grossstädte unter besonderer Berücksichtigung des interterritorialen Rinderhandels“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965; Mouton, Paris & Haga, 1974, V, pp. 453-458.

- Weisser, Michael, "The Decline of Toledo Revisited: The Case of Toledo", *Journal of European Economic History*, II, 3, iarna 1973, pp. 614-640.
- Westergaard, Waldemar, *The Danish West Indies under Company Rule (1671-1754)*, Macmillan, New York, 1917.
- Wiles, Richard C., "The Theory of Wages in Later English Mercantilism", *Economic History Review*, seria a 2-a, XXI, 1, apr. 1968, pp. 113-126.
- Williamson, J. A., "The Colonies after the Restoration, 1660-1713", in *The Cambridge History of the British Empire*, I.J. Holland Rose et al., ed., *The Old Empire from the Beginnings to 1763*, University Press, Cambridge, 1929, pp. 239-267.
- Wilson, Charles Henry, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, University Press, Cambridge, 1941.
- Wilson, Charles Henry, "Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem", *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 2, 1949, pp. 152-161.
- Wilson, Charles Henry, "Treasure and Trade Balances: Further Evidence", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 2, 1951, pp. 231-242.
- Wilson, Charles Henry, "The Economic Decline of the Netherlands", in E.M. Carr-Saunders, ed., *Essays in Economic History*, I, Edw. Arnold, Londra, 1954, pp. 254-269. (Initial in *Economic History Review*, 1939.)
- Wilson, Charles Henry, *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars*, Longmans, Green & Co., Londra, 1957. (a)
- Wilson, Charles Henry, "The Growth of Overseas Commerce and European Manufacture", in *New Cambridge Modern History*, VII: J. O. Lindsay, ed., *The Old Regime, 1713-63*, University Press, Cambridge, 1957, pp. 27-49. (b)
- Wilson, Charles Henry, "Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XIII, 2, dec. 1960, pp. 209-221. (a)
- Wilson, Charles Henry, "Dutch Investment in Eighteenth Century England. A Note on Yardsticks", *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, apr. 1960, pp. 434-439. (b)
- Wilson, Charles Henry, *England's Apprenticeship, 1603-1763*, Longmans, Londra, 1965.
- Wilson, Charles Henry, "Trade, Society and the State", in E. E. Rich & C. H. Wilson, ed., *Cambridge Economic History of Europe*, IV: *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University Press, Cambridge, 1967, pp. 487-575.
- Wilson, Charles Henry, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Century*, World University Library, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1968.
- Wilson, Charles Henry, "The Other Face of Mercantilism", in D.C. Coleman, *Revisions in Mercantilism*, Methuen, Londra, 1969, pp.

- 118-139. (a) (Initial in *Transactions of the Royal Historical Society*, 1959.)
- Wilson, Charles Henry, „Taxation and the Decline of Empires, an Unfashionable Theme“, in *Economic History and the Historian*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1969, pp. 114-127. (b) (Initial in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1963.)
- Wilson, Charles Henry, *Queen Elisabeth and the Revolt of the Netherlands*, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
- Wilson, Charles Henry, „Transport as a Factor in the History of Economic Development“, *Journal of European Economic History*, II, 2, toamna 1973, pp. 320-337.
- Wilson, Charles Henry, „The Historical Study of Economic Growth and Decline in Early Modern History“, in *Cambridge Economic History of Europe*, V: E.E. Rich & C.H. Wilson, ed., *The Economic Organization of Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 1977, pp. 1-41. (a)
- Wilson, Charles Henry, „The British Isles“, in Charles Wilson & Geoffrey Parker, ed., *An Introduction to the Sources of European Economic History, 1500-1800*, vol. I: *Western Europe*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1977, pp. 115-154. (b)
- Wittman, T., „Apuntes sobre los métodos de investigación de la decadencia castellana (siglos XVI-XVII)“, in *Nouvelles études historiques*, publicat cu ocazia celui de-al XII-lea Congres internațional de științe istorice prin Comisia națională istoricilor unguri, I, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1965, pp. 243-250.
- Wolanski, Marian, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII Wiek*, Wydawnictwa, Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, nr. 77, 1971. Rezumat în germană, pp. 303-339: „Die Handelsbeziehungen Schlesiens mit dem Königreich Polen im XVII. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Stadt Wrocław“.
- Wolanski, Marian, „Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert“, in Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 120-138.
- Wolf, Siegmund A., „Das Entstehen von Wüstungen durch Bauernlegen“, *Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte*, V, 2, 1957, pp. 319-324.
- Wolfe, Martin, „French Views on Wealth and Taxes from the Middle Ages to the Old Regime“, *Journal of Economic History*, XXVI, 4, dec. 1966, pp. 466-483.
- Woolf, Stuart J., „Economic Problems of the Nobility in the Early Modern Period: The Example of the Piedmont“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVII, 2, dec. 1964, pp. 267-283.
- Woolf, Stuart J., „The Aristocracy in the Transition: A Continental Comparison“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XXIII, 3, dec. 1970, pp. 520-531.

- Wright, William E., *Serf, Seigneur and Sovereign: Agrarian Reform in Eighteenth Century Bohemia*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1966.
- Wrigley, E.A., „Family Limitation in Pre-Industrial England“, *Economic History Review*, seria a 2-a, XIX, 1, apr. 1966, pp. 82-109.
- Wrigley, E.A., „A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy, 1650-1750“, *Past and Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 44-70.
- Wyczanski, Andrzej, „Le niveau de la récolte des céréales en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle“, in *First International Conference of Economic History*, Stockholm, august 1960, *Contributions*, Mouton, Paris & Haga, 1960, pp. 585-590.
- Wyczanski, Andrzej, „La campagne polonaise dans le cadre des transformations du marché des XVIe-XVIIe siècles. L'économie de la Starostie de Korczyn, 1500-1600“, *Studia Historiae Oeconomicae*, II, 1967, pp. 57-81.
- Wyrobisz, Andrzej, „Mining in Medieval and Modern Poland“, *Journal of European Economic History*, V, 3, iarna 1976, pp. 757-762.
- Yates, Frances A., *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1975.
- Yernaux, Jean, *La métallurgie liégeoise et son expansion au XVIIe siècle*, Georges Thone, Liège, 1939.
- Zagorin, Perez, „The Social Interpretation of the French Revolution“, *Journal of Economic History*, XIX, 3, sept. 1959, pp. 376-401.
- Závala, Silvio, „The Evolving Labor System“, in John Francis Bannon, ed., *Indian Labor in the Spanish Indies*, D.C. Heath, Boston, 1966, pp. 76-81. (Inițial în *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, 1943.)
- Zhukov, E.M., „The Periodization of World History“, in *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, I: *Méthodologie, histoire des prix avant 1750*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, Suedia, 1960, pp. 74-88.
- Zientara, Benedykt, „Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert“, in Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650*, Böhlau Verlag, Köln-Viena, 1971, pp. 270-285.
- Zimanyi, Vera, „Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe-XVIIIe s.)“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIX, 1973, pp. 305-333.
- Zollner, Erich, *Geschichte Österreichs*, ediția a 4-a, R. Oldenbourg Verlag, München, 1970.
- Zytkowicz, Leonid, „An Investigation into Agricultural Production in Masovia in the First Half of the Seventeenth Century“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 18, 1968, pp. 99-118.
- Zytkowicz, Leonid, „Grain Yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the 16th to 18th Centuries“, *Acta Poloniae Historica*, nr. 24, 1971, pp. 51-72.

Zytkowicz, Leonid, „The Peasant's Farm and the Landlord's Farm in Poland from the 16th to the Middle of the 18th Century“, *Journal of European Economic History*, I, 1, 1972, pp. 135-154.

Zytkowicz, Leonid, recenzie la A. Piatkowski, *Agricultural Estates Belonging to the Town of Elblag in the XVIIth and XVIIIth Centuries*, in *Journal of European Economic History*, III, 1, primăvara 1974, pp. 249-251.

„Failed Transition: Concluding Participants' Discussions“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 81-84.

„Holland: Participants' Discussions“, in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth-Century Holland*, Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975, pp. 64-66.

L'abolition de la «féodalité» dans le monde occidental, II: Discussion des rapports: Colloques internationaux du C.N.R.S., Toulouse, 12-16 nov. 1968, Editions du C.N.R.S., Paris, 1971.

„Seventeenth-Century Revolutions“, o dezbatere, *Past and Present*, nr. 13, 1958, pp. 63-72.

„Summary of the Discussion: Population Change in Relation to the Economy“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965, IV: *Demography and History*, Mouton, Paris & Haga, 1972, pp. 227-235.

Zur Ostdeutschen Agrargeschichte: Ein Kolloquium, vol. XVI din Ostdeutsche Beiträge: Aus dem Göttinger Arbeitskreis, Holzner-Verlag, Würzburg, 1960.

CUPRINS

Capitolul V	
ZONELE SEMIPERIFERIALE LA RĂSCRUCE.....	5
Note.....	61
Capitolul VI	
LUPTA ÎN CENTRU - FAZA A II-A: 1689-1763.....	107
Note.....	147
Bibliografie	178

Redactor : GHEORGHE BALA
Tehnoredactor : KLARA GALIUC

Bun de tipar: 18 II 1992
Apărut 1993; coli de tipar 11

Culegerea s-a făcut pe calculator de
Editura și Atelierele Tipografice
Metropol S.R.L. 1992

Imprimat la Societatea comercială
„HELICON” Banat S.A.
Calea Aradului Nr. 1
TIMIȘOARA
România

sistemul mondial modern

După cum spune Labrousse, „secolul al XVIII-lea [în Franța] gîndește burghez”. Acest lucru era valabil nu numai pentru Franța. Deși aspectele de suprafață ale ideologiei unei lumi apuse mai domneau încă în întreaga economie mondială europeană, tot mai multe grupuri de oameni tindeau să acționeze de la început pînă la sfîrșit în manieră burgheză sau proletară, urmărindu-și propriile interese și apărîndu-și propriile avantaje într-un sistem capitalist... Nu apăruseră încă nici cultura burgheză, nici cea proletară; dar practicile burgheze și proletare începuseră deja să constituie cadrul esențial de limitare a acțiunii sociale.

IMMANUEL WALLERSTEIN